В. І. СЕРГІЙЧУК

ІМЕНЕМ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

МОРСЬКІ ПОХОДИ

В. І. СЕРГІЙЧУК

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО
В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ
XVI — середини XVII СТОЛІТТЯ

Київ
Видавництво «Україна»
1991

ББК 63.3(2Ук)4
С32

Науково-популярна книга присвячена одній з найцікавіших сторінок минулого українського народу — історії Війська Запорозького періоду XVI — середини XVII ст. Автор змальовує історичні обставини, що зумовлювали та супроводжували воєнні походи українських козаків на суші й на морі, показує в цьому контексті дипломатичні стосунки Війська Запорозького з сусідніми країнами: Росією та Польщею, Швецією й Туреччиною. Особливе місце відводиться дипломатичній діяльності Б. Хмельницького. Широке використання автором першоджерел надає розповіді характерний колорит, доносить до читача подих історичного минулого.

Для широкого кола читачів.

Научно-популярная книга посвящена одной из интереснейших страниц прошлого украинского народа — истории Войска Запорожского периода XVI — середины XVII ст. Автор рисует исторические обстоятельства, определявшие и сопровождавшие военные походы украинских казаков на суше и на море, показывает в этом контексте дипломатические отношения Войска Запорожского с соседними странами: Россией и Польшей, Швецией и Турцией. Особое место отводится дипломатической деятельности Б. Хмельницкого. Широкое использование автором первоисточников придает повествованию характерный колорит, доносит до читателя дыхание исторического прошлого.

Для широкого круга читателей.

Рецензент

доктор історичних наук
член-кореспондент АН УРСР *Ф. П. ШЕВЧЕНКО*

Фоторепродукції, вміщені в книзі, зроблено з праць І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький», В. Січинського «Чужинці про Україну» та ряду ін. Використано також старовинні естампи, що зберігаються в Центральній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського АН УРСР.

С $\frac{0503020902-047}{М201(04)-91}$ 177—91

ISBN 5-319-00711-6

Протягом багатьох століть погляди дослідників минулого українського народу знову і знову звертаються до історії Запорозької Січі. Названа К. Марксом «християнською козацькою республікою», вона й справді була однією з найцікавіших суспільних організацій не тільки в історії України, але й усього людства. Підвищений інтерес до всебічного вивчення її військової організації, класового розшарування, побуту і звичаїв не зменшується й тому, що історія запорозького козацтва — це історія розвитку демократичних засад у середньовічному суспільстві.

Суспільному й політичному устрою Запорозької Січі — цієї своєрідної антифеодальної організації — було притаманне певне коло демократичних рис, до яких дослідники відносять, зокрема, заперечення кріпосницької залежності та нерівності, надання всім втікачам, незалежно від їх національної та релігійної належності, права вступати до товариства, проголошення рівних прав усіх козаків на користування земельними та іншими природними угіддями, на участь у вищих органах січового самоуправління — загальних радах, у виборах старшини.

Подібна організація суспільного життя була властива і Війську Донському. Про це в середині XVII століття відомий російський діяч при дворі царя Олексія Михайловича Григорій Котошихін писав так: «Козакам надана жити воля своя, і начальних людей поміж собою — отаманів та інших обирають в усіх справах, й судяться в усіх справах по своїй волі, а не по царському указу... А як вони до Москви приїжджають, то їм честь буває такою, як чужоземним нарочитим людям, а якби їм волі своєї не було, то вони служити й послушними бути не стали б...» [55, с. 135].

Демократизм Запорозької Січі підтримувався не писаними законами, а звичаєвим правом, перед яким усі були рівні, яке проголошувало: «Воля і рівність».

І це був не анархізм. Бо воля в козацькому середовищі неодмінно породжувала і обов'язки, а хто ніс на собі їх тягар, той мав волю. Тут і справді всі мали рівні права, виступаючи на добровільний герць з ворогами українського народу. Гербовий шляхтич повинен був жити в злагоді зі своїм колишнім підданим, той, що здобув освіту в університетах Європи, мусив брататися з неграмотним селянином. Утікачі від феодального гніту з Поділля й Сіверщини, Волині та Холмщини, Білорусії та Молдавії — усі мали присягнути: «Хто хотів би за християнську віру потрапити на палю, хто хотів би бути четвертованим, колесованим, хто хотів би прийняти всілякі муки — вступай до наших лав. Не треба смерті боятися, вмирати всерівно один раз».

І козаки мужньо приймали смерть — посаджений на палю гордий запорожець сміявся в обличчя своїм ворогам: «Ось так умер мій пан-отець — царство йому небесне! І покійний дідусь — упокой його душу, господи! Такечки і мені дайте вмерти — потомственною, стовповою, дворянською смертю».

Польський літописець С. Грондський засвідчував: ті з руського народу, які не захотіли більше терпіти ярмо і владу місцевих панів, йшли самовільно в далекі землі, на той час ще не заселені, і там здобували собі право на свободу... закладали нові колонії, і, щоб відрізнятися від підданих, котрі належали панам, почали називати себе козаками.

Українську козаччину спричинили тодішні суспільні й політичні відносини: постійні набіги кримських ханів на Україну, майже щорічні загрози грабіжницьких наступів турецьких агресорів, котрі плюндрували українські землі, забираючи в полон тисячі й тисячі людей. Шляхетській Речі Посполитій доля українського народу була байдужою. Ставши з 1511 року данником Кримського ханства, Польща виплачувала щорічно 400 поставів сукна і 2000 золотих червонців. А тим часом на ринках Кафи (Феодосії), Козлова (Євпаторії), Карасубазара, Бахчисарая турки і татари, греки і євреї продавали українських бранців. Як справедливо зазначав Михайло Драгоманов, «замість торгу хлібом почався на узбережжі Чорного моря торг невільниками».

У ті далекі роки, тобто з другої половини XV століття, коли втікачі від феодальних утисків почали гуртуватися для захисту від нападів ординців спочатку в не-

великі ватаги, а пізніше — в досить сильні воєнні дружини, козацтво ще не виступало такою силою, якою стало на переломі XVI—XVII століть. Знадобилося майже сто років, аби розвиток його сформував і викристалізував це самобутнє явище в історії середніх віків.

Французький інженер Боплан, за проектом якого в 30-х роках XVII століття було збудовано на Дніпрі фортецю Кодак, вражений і захоплений відвагою запорожців, писав, що козаки були міцного здоров'я, легко переносили холод і голод, спеку і спрагу, під час бойових дій — невтомні, хоробрі, сильні в захисті. Розумні й хитрі, вони поєднували в собі безкорисливість і щедрість, палко любили свободу, віддавали перевагу смерті перед рабством.

Запорозькі піхотинці були досконалими воїнами. Під час походів надзвичайно дисципліновані, послушні старшим, відважні і мужні, не здавалися вони легко противникові. Вміли організовувати табір, складений з возів, який, коли був у їхніх руках, важко здобути. Вони були прекрасними стрільцями з ручної вогнепальної зброї та з луків, вміли також вести влучний вогонь з малих, розставлених на возах, гармат.

Перебуваючи в постійній боротьбі з поневолювачами, виростали вони в хоробрих звитяжців, котрі, захищаючи рідну землю від збройних посягань чужинців, дивували весь світ своїми подвигами і, залучені у вир тогочасних міжнародних відносин, справляли на них неабиякий вплив.

ПЕРШІ КОЗАЦЬКІ ПОСОЛЬСТВА

Звичайно, з самого початку свого зародження запорозьке козацтво, що ставало на перешкоді здійсненню загарбницьких планів кримської орди, не могло не привернути пильної уваги хана, інших великих татарських феодалів. Починаючи з кінця XV століття документальні джерела промовисто свідчать про серйозну силу, яка дедалі рішучіше заявляла про себе в причорноморських степах, геть розладнуючи войовничі наміри правителів Бахчисарая.

І не тільки їх: з самого початку XVI століття розвиток козацтва бентежив і турецького султана. Український літописець Григорій Грабянка, зокрема, так повідомляє про це: коли султану кажуть про повстання на окраїнах Оттоманської імперії, він і слухати не хоче, а що стосується козаків, відповідає: «Мушу єдиним ухом слухаты». А підтвердження цьому — численні його листи до польського короля з проханням вплинути на козацтво, «привести його в послушенство».

Неспокій огортав і польсько-литовський уряд. Він намагався вживати найрішучіших заходів, аби спинити розвій дніпровської вольниці, яка чимдалі більше ставала проблемою для врегулювання його відносин з південними сусідами. 1504 року, наприклад, кримський хан саме через козаків відкликав своїх послів, котрі мали укласти мирну угоду з Великим князівством Литовським. Прикордонному черкаському старості було доручено тоді розшукати учасників походу на татар і суворо покарати їх. Він же і повідомив у Бахчисарай, що одних посадив до в'язниці, інших скарав на смерть. Щоправда, не зовсім віриться в такі суворі заходи прикордонної адміністрації, коли врахувати, що вона в той же час постійно доводила своєму урядові про доцільність зміцнення й дальшого розвитку організації запорозьких козаків, які боронили державу від орди.

І ось що виходило: настійно заперечуючи у стосунках із сусідніми державами свій вплив на запорожців,

уряд тим часом заохочував їх до нових походів на татарські володіння.

Підтвердженням цьому може служити і те, що на чолі козацьких загонів часто пускалися в погоню за ханськими грабіжниками і представники шляхетської влади на місцях — Остафій Дашкович, Предслав Ланцкоронський, Семен Полозович, Бернард Претвич та багато інших.

Через названих державців шляхетський уряд спочатку і входив у різні зносини з козацтвом: в одних випадках вимагав не зачіпати татар, в інших — допомагати «українним» старостам переслідувати їх, громити і відбирати ясир. Саме прикордонні старости першими оцінили значення українського козацтва, історичними умовами покликаного до захисту рідної землі. Тож ще 1524 року польський король Сигізмунд I, взявши до уваги думку старости канівського й черкаського Остафія Дашковича, висловлену на Городнянському (1522 р.) сеймі, запропонував послати «годного і доброго чоловіка в Київ, аби він зібрав козаків, приготувати сукна і грошей їм на виплату, а потім зібрані ватаги поставити на дніпровських перевозах для оборони від татарських нападів: «Якби там тисяча або дві людей козаків на Дніпрі мешкало, може, була би від них більша і знаменита послуга і оборона державі».

Така рекомендація польського короля була невипадковою: козаки українські, зібрані перед тим київським державцем Семеном Полозовичем і чорнобильським Криштофором Кмитичем навіть і в невеликий «почот» — озброєний загін (багато з них, не дочекавшись платні з державної скарбниці, розійшлося з Києва), спустилися Дніпром на ординців аж до Тавані. «Там,— писав король,— вчинили вони нам не малу послугу: всіх тих ворогів-татар, що були в державі нашій, вони цілий тиждень не перепускали. Кожного дня зчиняли з ними битву, багатьох побили, інших потопили. І ми за сю послугу їм дуже вдячні».

Таким чином, опікаючи до певної міри степових молодців, прикордонні урядники виступали свого роду і їхніми представниками на сеймі. Але слід зазначити, що вони не були захисниками інтересів українського козацтва, його законними послами.

Останніх, до речі, в першій половині XVI століття документи не називають. Коли ж і до кого українське

козацтво спорядило своїх перших посланців? Як у подальшому розвивалася його дипломатична діяльність?

Аналіз джерел, ознайомлення із значною кількістю літератури, присвяченої історії козацтва, дає підставу висловити таке твердження: перші зносини в українських козаків зав'язалися з представниками Російської держави. До найперших таких зв'язків можна віднести зустрічі із сторожовими загонами московського царя, які, стежачи за пересуванням татарської орди, заглиблювалися далеко на південь у степи. Відтак почалися контакти з російськими прикордонними воєводами. З ними, а також з українськими старостами до певної міри погоджувалися спільні походи проти татар. Так, ще 1527 року кримський хан скаржився польському королю, що урядники «черкаскій й каневскій пускают казаков с казаками неприятеля твоего и моего путивльскими по Днепру под улусы наши о войсках, тогда наперед дают ведать до Москвы».

Ці останні слова чітко вказують на постійні зв'язки українського козацтва з представниками Москви уже в двадцятих роках XVI століття. Отже, є підстава зробити висновок, що саме в цей період започаткувалися перші козацькі зносини з сусідами, зокрема з Росією.

І це було закономірним, оскільки ідея возз'єднання східнослов'янських братніх народів постійно живила корені їхнього розвитку. Цілком реально окреслилася перспектива боротьби за повернення західних і південно-західних територій у лоно однієї держави наприкінці XV століття. Тоді ж московський цар Іван III узяв титул великого князя «всеа Руси». В текст російсько-австрійського договору 1490 року навіть було записано, що Австрія надаватиме допомогу Російській державі, коли та поставить питання про включення князівства Київського, яке «за собою держит Казимир, король польский, и его дети», до складу єдиної східнослов'янської держави.

На мирних переговорах з Литвою в 1503—1504 роках російські дипломати так заявляли своє право на захист усіх східнослов'янських земель: «Ано не то одно наша отчина, кои городы и волости ныне за нами: и вся земля Русская, Киев и Смоленск и иные городы... з божею волею, из старины, от наших прародителей наша отчина» [82, т. 35, с. 460].

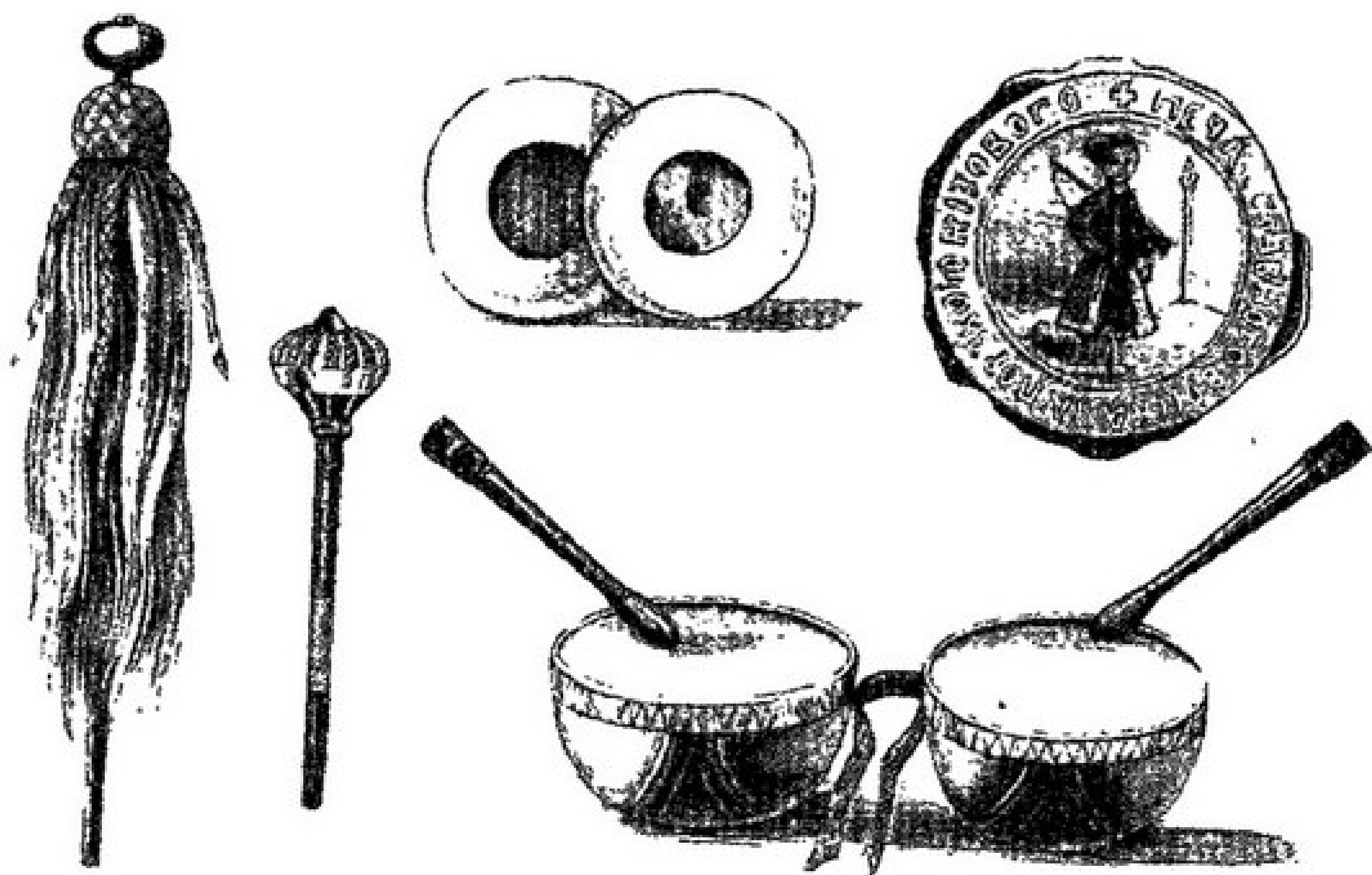
Звідси й джерела постійних контактів українського козацтва з представниками російського уряду. Путивльські козаки, тобто піддані російського царя, часто ходили разом з українськими козаками на татарські улуси і в тридцятих роках XVI століття, і пізніше. 1546 року путивльський воєвода Михайло Троєкуров повідомляв: «Ныне, государь, казаков на поле много и черкасцев, и киян, и твоих государевых вышли, государь, в поле со всех украинных городов».

Цю звістку сучасні історики тлумачать як зафіксований факт перших спільних дій запорожців та їх бойових побратимів — донських козаків. З цим можна погодитися, відзначивши водночас, що домовленість про це, природно, мала між ними статися дещо раніше, наприклад у 1545 році. А до того могли бути контакти між окремими ватагами — коли консолідувалися сили обох майбутніх «козацьких республік», визрівали політичні та економічні умови для їхнього утвердження як самобутніх організаційних утворень.

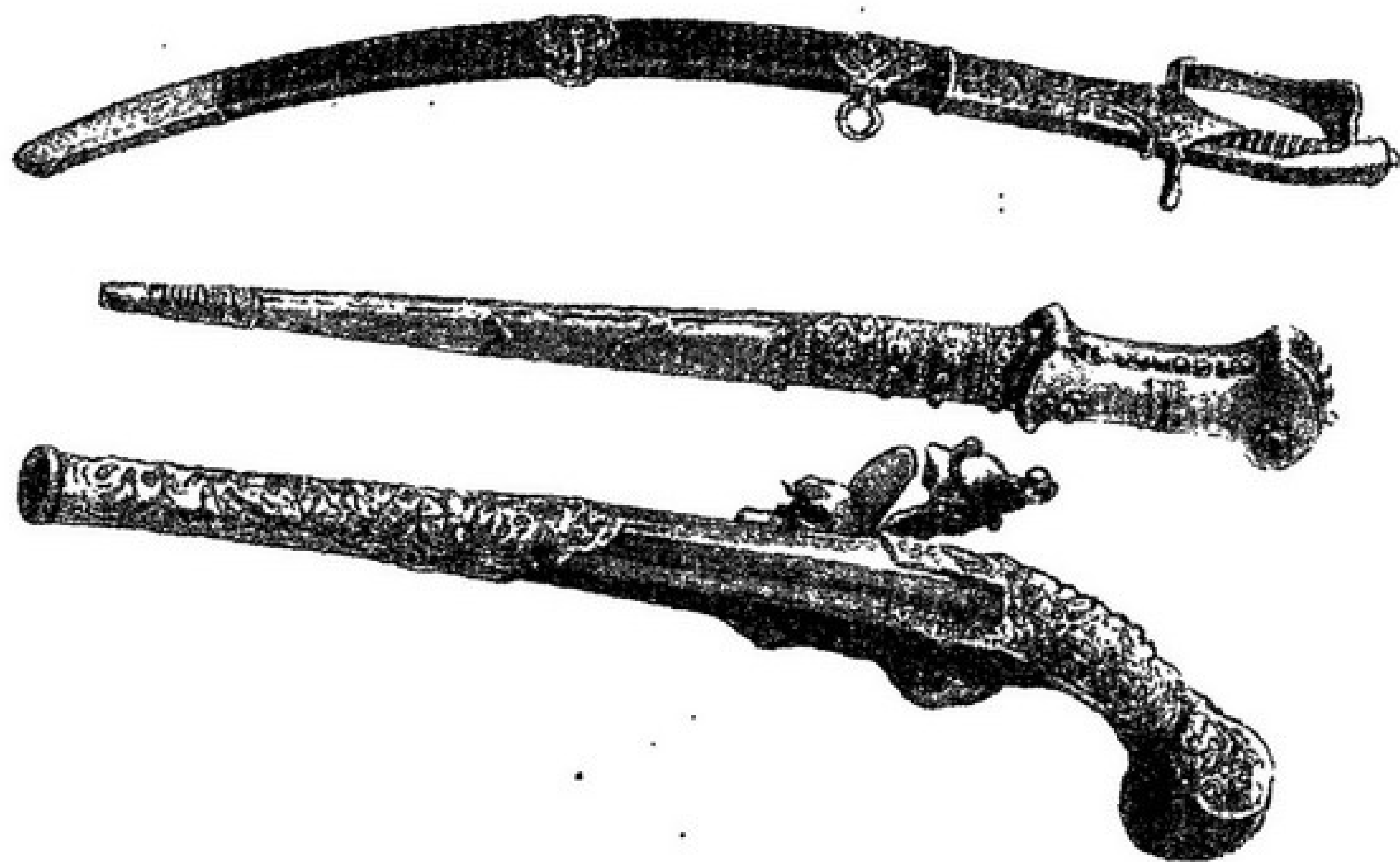
Ініціатива встановлення дружніх зв'язків між донцями та запорожцями виходила від представників дніпровської вольниці. Цей висновок напрошується насамперед тому, що дослідники час зародження українського козацтва визначають дещо раніше, аніж донського. Відтак на Дніпрі мали більший досвід не тільки військової майстерності, а й зносин із сусідами, зокрема з Росією, про що свідчать наведені вище документи. До речі, якщо донське козацтво ніколи не мало міцних зв'язків з Річчю Посполитою, то запорозьке вже порівняно рано зав'язало різноманітні зносини з Російською державою.

Очевидно, вже тоді, в першій половині XVI століття, почався відомий нам процес братерського єднання звитяжців з берегів Дніпра і Дону, про який вже згодом розповідав у Москві запорозький старшина Олексій Шафран: «Живет де он, Олеша, на Дону 18 лет; а иные его товарищи живут лет по 5-ти и по 6-ти, а всех де их на Дону есть с 1000. А в Запорогах де донских казаков также много: мало не в полен того, сколько их. Только живут переходя: они ходят на Дон, а з Дону казаки к ним и живут сколько где хто хочет. А повелось де у них то з донскими казаки истари, что меж себя сходятся и живут вместе в одних куренях» [30, т. 1, с. 70].

Відчутним поштовхом для розвитку козацької організації на Дону послужив прихід туди у 1559 році загону

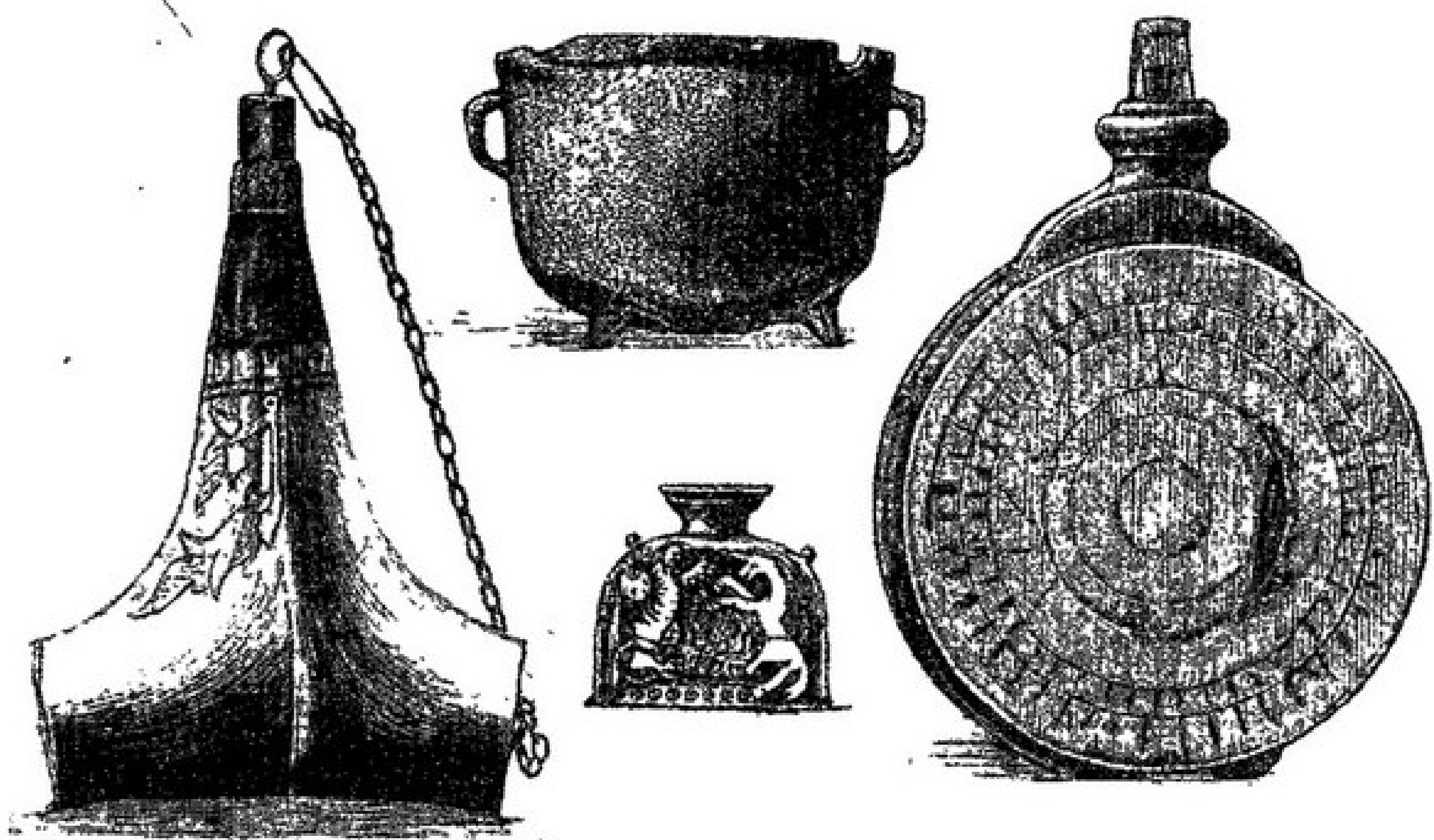

Клейноди козацькі

Козацька зброя

Козацькі люльки

Козацьке приладдя

запорозьких козаків на чолі з українським князем Дмитром Івановичем Вишневецьким.

Природно, зближення запорозького козацтва з донцями, його зв'язки з прикордонними російськими воєводами, котрі йшли на контакти з представниками дніпровської вольниці, очевидно, з відома царя в кожному конкретному випадку, не могли залишити байдужою польську шляхту, яка в цьому бачила дальший розвиток процесу єднання двох братніх народів, а відтак і загрозу своєму пануванню на Україні.

Крім того, зростанням своєї військової сили запорозьке козацтво все більше і більше виділяло себе в самостійну суспільну організацію, яка вже могла вести справи, не рахуючись з політикою короля, ухвалами сейму. Зокрема, на переломі тридцятих і сорокових років XVI століття козаки на власний розсуд розраховувалися з татарами за їхні грабіжницькі набіги на Україну. Голосні походи в той час запорожців під Перекоп, на турецькі фортеці Очаків, Білгород і Тягиню [Бендери] викликали велике невдоволення правителів Османської імперії. За те, що козаки побили татар, котрі йшли походом на територію Російської держави, кримський хан погрожував польському королю розірванням мирної угоди й вторгненням силою всієї Орди на Україну.

Проте ніякі заходи прикордонної адміністрації не могли стримати зміцнення військової організації запорозького козацтва. Значні успіхи його в боротьбі з чужинськими набігами в сорокових роках XVI століття ще вище піднесли його авторитет, засвідчили про грізну й самостійну силу, з якою слід рахуватися.

І вона заявила про себе на повний голос з початком п'ятдесятих років уже на міжнародній арені з приходом на дніпровські острови Дмитра Івановича Вишневецького. Постать ця надзвичайно колоритна в історії українського козацтва, має Вишневецький перед ним великі заслуги. Крізь бурхливі століття пронесли українські кобзарі виплекану на широких степових шляхах пісню-думу:

В Цариграді, на риночку
Та п'є Байда мед-горілочку...

Хто не чув про козака Байду, хто не вражався мужністю пісенного героя, котрий пішов на мученицьку смерть, не зрадивши рідних святинь?

Більше чотирьохсот літ прославляє український народ безстрашного козака Байду, майже стільки ж часу постать його прототипа Дмитра Івановича Вишневецького не минає уваги істориків. Чи не першим повідав про нього тогочасний польський хроніст Мартин Бельський. Дещо згодом присвятив йому поетичні рядки інший поляк — Мацей Стрийковський.

Патріарх російських істориків М. М. Карамзін називав Дмитра Вишневецького «мужем ума пылкого, отважным, искусным в ратном деле... любимым вождем днепровских казаков». Присвятивши його постаті спеціальну розвідку «Байда-Вишневецький в поезії й історії» (1909 р.), великий знавець історії козацтва М. С. Грушевський зазначав, що той «блискучим, променистим метеором перелетів через українське житє середини XVI в.».

Подібних висловлювань можна навести багато, в тому числі і з польської історіографії. Зокрема, в «Енциклопедії загальній» [т. 15, 1903 р.] Дмитро Вишневецький називається «першим історичним ватажком Запорожжя», «постаттю надзвичайно легендарною в історії Польщі». В іншій статті цього ж видання — «Козаки» — говориться, що «першим видатним богатирем і організатором низовців був князь Дмитро Вишневецький, котрий вибрав місцем перебування острів Хортицю на Дніпрі і, виставивши там замок, згромадив і зорганізував козацтво, що частиною на сусідньому острові Томаківка мешкало».

Правда, саме в цих публікаціях розвивається теза про те, що Дмитро Вишневецький пов'язав свою долю із запорозьким козацтвом безпосередньо на дніпровських островах виключно з «амбітними його намірами, для виконання яких мали послужити козаки».

Однак ні дореволюційні вітчизняні, ні радянські історики не сприйняли цю концепцію. Вони позитивно оцінювали діяльність Дмитра Вишневецького щодо заснування Запорозької Січі, визначали її прогресивний характер. Такого підходу до оцінки постаті Вишневецького дотримувалися відомий дослідник українського козацтва К. Г. Гуслистий, видатний сходознавець А. Ю. Кримський, автори першого видання «Большой Советской Энциклопедии» (1930 р.). В ній, зокрема, Вишневецький називається «керівником козацтва в його походах проти турків і татар, засновником фортеці на

Дніпрі, яка згодом стане Запорозькою Січчю», ототожнюється з героєм української народної думи Байдою. У такому ж плані характеризується Дмитро Вишневецький і в другому виданні цієї енциклопедії (1950 р.), в «Історії Української РСР» (1953 р.).

Зазначені вище твердження польської історіографії про якісь нібито виключно особисті амбіційні мотиви участі українського князя в організації запорозького козацтва з 1957 р. підтримав і розвинув український історик В. О. Голобуцький. Заперечуючи будь-яку роль українських феодалів у формуванні й становленні дніпровської вольниці, він особливо виступав проти ототожнення Дмитра Вишневецького з героєм народної думи Байдою: мовляв, риси пісенного героя Байди «були штучно перенесені на особу Дмитра Вишневецького, який у своїх діях керувався корисливими інтересами феодала, заклятого ворога народних мас, козацтва» [33, с. 87].

З того часу ця оцінка В. О. Голобуцьким діяльності Дмитра Вишневецького поширилася в радянській історіографії: як правило, або він сам писав про це до різних енциклопедичних та академічних видань, або ж інші автори посилалися на нього.

На категоричність таких суджень звернув увагу авторитетний польський учений Збігнев Вуйцик. У своїй праці «Дикі поля у вогні» (1968 р.), присвяченій зародженню й становленню українського козацтва в давній Речі Посполитій, він, між іншим, пише таке: «До нинішнього часу історики завжди без будь-яких застережень ототожнювали Вишневецького з героєм народних переказів і пісень Дмитром Байдою, але недавно радянські історики спробували піддати сумніву дане положення, що нам здається необгрунтованим і позбавленим будь-якого виправдання».

На захист Дмитра Вишневецького виступив і французький учений Ш. Лемерсьє-Келькеже, котрий віднайшов в архівах Стамбула велику кількість документів, що свідчать про видатну роль цього ватажка запорозького козацтва в боротьбі з турецько-татарською агресією.

Його дослідження «Литовський кондотьєр XVI ст. князь Дмитро Вишневецький і утворення Запорозької Січі за даними Оттоманських архівів» (1970 р.), обнародування нових турецьких матеріалів з польських архівів, а також ретельне вивчення вже відомих дає змогу

всебічно розглянути подвижницьку, героїчну діяльність Дмитра Івановича Вишневецького, віддати належне його заслугам не тільки на терені захисту рідної землі від ворогів, а й у справі організації українського козацтва, піднесення його на високий рівень європейських політичних зв'язків.

Хто ж він, Байда-Вишневецький?

Як засвідчує «Родословная книга» з Бібліотеки АН СРСР у Ленінграді, Вишневецькі походять з княжого роду Гедиминів. Батько Дмитра, Іван Михайлович, з 1533 року був старостою на Поліссі, помер 1543 року. Мати, Анастасія Семенівна, народила чотирьох синів — Жигимонта, Дмитра, Андрія, Костянтина і дочку Катерину.

Уперше ім'я Дмитра Вишневецького в історичних документах згадується під час ревізії (опису) Кременецького замку 1545 року. Щоправда, дореволюційний історик М. Маркевич наводить дані про те, що Дмитро Вишневецький («славный гражданскими делами») був обраний козацьким гетьманом на нетривалий час ще 1513 року. Але, мабуть, це — легенда. Справа в тому, що в той час активно боровся з татарами його дід — князь Михайло Васильович Вишневецький. У 1512 році, наприклад, із своїми синами Іваном та Олександром він розбив орду під Лопушною.

Згадана ревізія називає кілька сіл, що були у власності Дмитра Вишневецького на нинішній Тернопільщині: Кушки, Підгайці, Окнин, Тараж, Комарин і Лопушна. Інші документи називають ще «Олексинцы, властную отчизну и дидызну князей Вишневецких», Бобрівці...

Отже, Дмитро Вишневецький належав до українських феодалів польсько-литовської держави. Але ж і феодали були різними. Знаємо серед них і патріотично настроєних діячів, які у важку годину, коли вирішувалася доля вітчизни, ставали на її захист спільно з народними масами.

А важке становище українських земель, загарбаних іноземними поневолювачами, ускладнювалося з середини XV століття і постійними грабіжницькими нападами султанської Туреччини та її васала — Кримського ханства. У вогнищах, руїнах гинули міста і села, тисячі й тисячі осіб української людності потрапляли до страшного полону. Польсько-литовський уряд виявився безсилим проти навали орди, він, по суті, і не помишляв

про захист степових кордонів, всі його заходи були спрямовані лише на зміцнення окремих замків на південному пограниччі.

Єдиною силою, спроможною виступити на захист рідної землі, було козацтво. І цю силу одразу ж помітили представники класу феодалів, котрі зрозуміли, що лише за її участю можна успішно відбивати напади ординців. Це, зокрема, довели Остафій Дашкович, Предслав Лянцкоронський та інші старости на південному пограниччі, які на чолі козацьких загонів пускалися переслідувати нападників.

Один з них — староста барський Бернард Претвич, який особливо відзначився в боротьбі проти нашестя степової орди наприкінці 30-х — на початку 40-х років XVI століття, розповідаючи на сеймі 1550 року про свої походи, підкреслив, що бував у них разом із князем Вишневецьким.

Конкретні дані про участь Дмитра Івановича Вишневецького у відсічі чужоземній агресії наводяться в численних османських «Реєстрах кривд» — своєрідних скаргах султана про відплату українських загонів туркам за спустошення, що надсилалися до польської столиці. Тут і знаходиться перша конкретна згадка про боротьбу князя Дмитра Вишневецького з турками: в період з 8 червня 1548 року по 6 грудня 1549 року він безустанно непокоїв залогу Очаківського замку, що тоді належав османській Порті.

Є, однак, підстави зробити припущення, що починав Дмитро Вишневецький боротьбу з ординськими нападниками задовго до цього, може, ще 1538 року, коли його батько організовував своїх підданих проти татар і турків. І це цілком ймовірно, оскільки на Волині, як заявляли представники місцевої шляхти в 1540-х роках, «чи є чи нема перемир'я з татарами, всерівно з коня мало зсідаємо».

Обійнявши з кінця 40-х років XVI століття посаду старости черкаського і канівського, Дмитро Вишневецький мав за головний свій обов'язок пильнувати південні кордони держави, на межі з Диким полем *, де й започаткувалося українське козацтво. Крім того, до актив-

---

* Неосвоєна територія, яка тягнулася від лінії Вінниця — Черкаси до кримських кочовищ.

Князь
Дмитро Вишневецький

Запорозька Січ

ної боротьби із степовими нападниками спонукала його й трагедія двоюрідного брата князя Федора Вишневецького, 1549 року все сімейство якого в Перемирці було взяте в полон татарами.

І в подальшому прізвище Дмитра Вишневецького постійно фігурує в турецьких скаргах. Так, навесні 1552 року за участю князя відбито овець на суму 6745 акчей (турецька грошова одиниця.— *В. С.*), 196 коней, 245 волів...

Якою ж є роль Дмитра Вишневецького в започаткуванні зносин Запорозької Січі з сусідами? І перебільшення тут ніякого немає, оскільки саме від заснування її на Хортиці, яке припадає на середину XVI століття, настає новий період у житті українського козацтва. А роль у цьому, тобто в організації Коша, постійного осередку на дніпровських островах, надзвичайно велика.

Від своїх попередників — Дашковича, Сангушка, Претвича та інших окраїнних державців польського уряду, котрі бралися заграватн з козацтвом, він відрізнявся тим, що зв'язав свою долю з ним безпосередньо, першим з українських феодалів перейшовши на постійне проживання за пороги. Його організаторська діяльність дала змогу згуртувати дніпровську вольницю навколо Січі, зробити її авторитетним ядром, свого роду притягальною силою для всіх тих, хто не хотів визнавати над собою влади магнатів, ладен був стати на герць з гнобителями українського народу. Саме Вишневецький, заклавши на Хортиці перший укріплений замок, поводячи себе незалежно щодо прикордонних старост, які намагалися тримати Січ у повному підпорядкуванні, спираючись на підтримку російських прикордонних воєвод і бойових побратимів з Дону, почав відособлювати запорозьке козацтво в автономну, незалежну від польсько-литовської держави, а згодом і в самостійну організацію, поступово висуваючи її на арену міжнародних відносин.

Одним з перших дипломатичних кроків Вишневецького була поїздка восени 1553 року до столиці османської Порти. На жаль, архіви поки що не відкрили документів про переговори козацького ватажка з турецьким султаном Сулейманом І. Відомо лише з розповіді самого «Дмитрашки», як називають історичні матеріали засновника Запорозької Січі на Хортиці, що в Порті прийняли його добре, «дістав він там дарунки».

У Константинополі Вишневецький, імовірніше, міг домовлятися від свого імені як староста черкаський і канівський про врегулювання прикордонних конфліктів, добивався від правителів Туреччини припинення набігів кримської орди на українські землі. Розуміючи, що без зовнішньої допомоги щойно організованому козацькому війську не обійтися, Д. Вишневецький — і в цьому слід повністю підтримати зарубіжного дослідника Любомира Винара — вирішив скористатися непорозуміннями, які виникли між Портою і Кримом, зав'язавши в даний момент добросусідські зносини з обома правителями, що зрештою йому і вдалося. Мабуть, найточніше висловився М. Грушевський: це «була ідея союзу на два фронти: опираючися на Литовсько-Польську державу, підтримувати добрі відносини з Туреччиною, держати в руках Крим».

До речі, такою по суті тактикою користувалися в Москві: перебуваючи в постійних конфліктах з Кримською ордою, там підтримували непогані зв'язки з Туреччиною. Очевидно, Вишневецький вирішив скористатися з досвіду російських дипломатів.

Можна висунути ще й таку версію. Оскільки 1549 року родина Федора Вишневецького потрапила до татарського полону і 1552 року сам польський король просив правителів Бахчисарая звільнити княжну Вишневецьку, то цілком вірогідно, що Дмитро Вишневецький міг вирішувати в Константинополі і питання, пов'язані із визволенням з полону своїх родичів.

У Польщі не вірили в щасливе повернення Вишневецького з Туреччини. І справді, треба було бути надзвичайно мужньою і сміливою людиною, аби відважитися на таку поїздку до Блискучої Порти — туди, звідки протягом 1548—1553 років не раз у грізних листах до польського короля султан вимагав покарати українського князя за розправи над ординськими нападниками.

Через відсутність у науковому обігу конкретних документів важко пояснити, як вдалося Вишневецькому живим і неушкодженим повернутися в рідні краї. Можливо, його захистила уславлена Роксолана, дружина тодішнього султана Сулеймана I? На жаль, архіви поки що не відкрили цих матеріалів.

Повернувшись з Туреччини, Дмитро Вишневецький мав аудієнцію в короля під Любліном. Призначаючи його прикордонним старостою в Черкасах і Каневі,

Сигізмунд-Август доручив йому бути «стражником» і на Хортиці.

Згодом, коли з боку кримського хана знову посипалися скарги на Вишневецького, польський король так мотивував перед правителем Бахчисарая своє рішення: «Нам було те подивом, що він без нашої волі там (у Туреччині.— *В. С.*) побував, а так ласкаво прийнятий і неушкодженим вийшов до панства нашого. З тієї причини зрозуміли ми, що більше буде схильним людям вашим і не допустить козаків чинити шкоду улусам і чабанам цесаря його милості турецького, пізнавши ласку й жалування, і тому доручили йому сторожу польову».

Князь Вишневецький знов обійняв посаду прикордонного старости черкаського й канівського насамперед тому, що вже раніше зарекомендував себе надійним охоронцем українських земель і досвідченим талановитим воєначальником — навіть у Бахчисараї це визнавали.

Відомі документи 1555 року не згадують імені українського князя. Очевидно, саме в цей час він закінчував укріплювати замок на Хортиці, ретельно готуючись до майбутніх сутичок з ординськими завойовниками, які продовжували спустошувати українські землі.

Звичайно, плани приборкання кримської орди були на руку й московському цареві. Тож цілком можливо, що Вишневецький, повернувшись з Порти, висунув перед ним через донських козаків чи російських прикордонних воєвод проекти спільної боротьби проти хана. Зробив це, звичайно, через голову короля, зважаючи на побоювання останнього конфліктувати з Кримом і Портою.

До речі, радянський дослідник Ю. П. Тушин, котрий вивчав історію морських походів запорожців і донців, також схиляється до того, що похід у пониззя Дніпра російського загону в 1556 році є свідченням підтримки Іваном Грозним пропозиції Дмитра Вишневецького про спільну боротьбу з татарами [88, с. 98]. На такий крок Грозного могли змусити напади орди, яка в період 1521—1530 років тричі вторгалася на землі Російської держави, у 1531—1540 — тринадцять, у 1541—1550 — десять разів. Деяке зменшення набігів кримського хана в сорокових роках слід пояснювати активізацією в цей період українського козацтва в походах на Очаків, Акерман (Білгород-Дністровський), Тягиню, що змушу-

вало правителів Бахчисарая постійно тримати на півдні України великі сили.

Повертаючись до подій 1556 року, можна погодитися з С. М. Соловйовим, що похід російського воєначальника дяка Ржевського на Дніпро прискорив визвольний рух «между козаками малороссийскими». «Неслыханное дело: московские люди явились на Днепре и ходили вниз, искали татар и турок в их собственных владениях» [83, с. 492—493]. Аналіз бойових дій запорожців і воїнів Ржевського свідчить: вони не могли розпочатися без попередньої домовленості, а відтак — переговорів послів дніпровської вольниці принаймні з путивльським воєводою — найближчим тоді до Запорожжя державцем московського царя. Його представники постійно перебували в Черкасах і Каневі: Іван Грозний просив, наприклад, у червні 1551 і в березні 1552 року польського короля, «чтоб им потому ж обид никаких не было».

Крім того, на користь аргументації щодо попередніх зносин Вишневецького з представниками Російської держави є й такі міркування.

Як відомо з Никонівського літопису, в Москві намітили похід на кримські улуси в березні 1556 року. Ржевський мав спуститися з верхів'їв Псла, побудувавши там човни, у Дніпро, а далі — за пороги, на Низ. Зрозуміло, без попередньої домовленості про такий похід загону Ржевського не могло бути й мови, оскільки мало хто насмілився б пересуватися Дніпром до Січі, не ввійшовши в попередні зносини із запорожцями. Саме на цьому і наголошував тоді польський посол Михайло Галабурда в Криму: «Вишневецький чинив усе за листами Великого князя Московського, бажаючи йому прислужити... про що певну відомість з листів князя Великого в копії маємо: його до себе перезивав: і допоки Вишневецький його листів не мав, не важився на Дніпро йти і шкоди чинити» [50, с. 158].

Таким чином, наведений документ свідчить, що переговори Вишневецького з Москвою про спільні дії проти татар розпочалися до прибуття на Дніпро загону Ржевського. Хоч українському князеві, як зафіксовано у «Книзі посольської метрики Великої Литовської», хан «дари на всіх його людей послав йому і до себе служити звав», пропонуючи «неприятеля нашого великого князя Московського воювати».

Крім того, не могли до Ржевського приєднатися триста українських козаків на чолі з отаманами Млинським і Михайлом Єськовичем без відома Січі, в крайньому разі, без дозволу свого старшого, котрим був Дмитро Іванович Вишневецький. Тим більше, що татарські і турецькі джерела головним винуватцем розорення Очакова називають не дяка Ржевського, а якраз Дмитра Вишневецького. Кримський хан, приміром, повідомивши польського короля про те, що «князь Дмитро... його милості цісаря турецького замку Очаківському шкоду немалу учинив», погрожував: «Нам би пошвидше того слугу вашого князя Дмитра до рук своїх дістати». А турецький султан, детально описавши шкоди, яких постійно завдає Вишневецький турецьким володінням, оповіщає про напад на Очаків 29 червня 1556 року його загону, що складався з 600 кіннотників, а також із запорожців на 18 чайках, що «приплинули Дніпром». Сулейман І вимагав від короля, аби Вишневецького «за такі лотрства (розбої. -- *В. С.*) скарати велів».

І ще така обставина проливає світло на попередню домовленість між російським урядом та українським козацтвом. Одночасно з бойовими діями Ржевського й українських козаків у Причорномор'ї п'ятигорські черкеси взяли турецькі укріплення Темрюк і Тамань на Таманському півострові, донські козаки ходили до Керчі. Тобто бойові дії заздалегідь були скоординовані, удару завдавалося з трьох боків.

Переконавшись після успішних операцій проти ординців у прагненні російського уряду підтримувати запорозьке козацтво, Вишневецький вислав перше відоме офіційне посольство до Москви про перехід українського козацтва у підданство царя. Про нього зберігся такий запис у документах: «В сентябре 1556 г. бил челом Михаил Ескович, чтобы его государь пожаловал, а велел себе служить, а от короля из Литвы отъехал и на Днепре на Кортицком острову город поставил против Конских вод у Крымских кочовищ. И царь и великий князь послал к Вишневецкому детей боярских Ондрея Щепотова да Нечая Ртищева да того же Михайла с опасною (таємною.— *В. С.*) грамотою и из жалованьем» [78, т. 13, с. 275].

Повторне посольство від Вишневецького прибуло до Москви через місяць. Його знову очолював отаман Михайло Єськович «с товарищи». Вони й говорили на

прийомі: «А приказал князь Дмитрей, что он холоп царя и великого князя и правду на том дал, что ему ехати ко государю, а пошел воевати крымских улусов, и под Ислам-Кирмен, служачи царю и великому князю».

Таким чином, другий приїзд Михайла Єськовича мав засвідчити остаточну ухвалу українського козацтва перейти на службу до російського царя. Офіційно це мало закріпитися з прибуттям до Москви самого Дмитра Вишневецького. Але він на той час був зв'язаний бойовими діями проти татар. Зокрема, за повідомленням російського посла Федора Загряжського від грудня 1556 року, «сее осени о Покрове Вишневецкой князь Дмитрей взял Ислам Кирмень и людей побил и пушки вывез к себе на Днепр во свой город».

До значних самостійних операцій Вишневецького, до того ж одразу після повернення з Іслам-Кирмена, слід віднести організацію ним оборони Хортицького замку від кримського хана Девлет-Гірея. Через козака Дениску Малово Вишневецький писав до Москви тоді, що «царь крымский со всеми людьми крымскими подступил под его город на Хордецкий остров и приступал 24 дня. И божим милосердием и царя и государя великого именем и счастьем от царя (хана кримського.— *В. С.*). отбился и побил у царя многих людей лутчих, и пошел царь от него с великим соромом» [78, с. 281]. Зовсім не випадково після цієї своєї поразки Девлет-Гірей просив підмогу в султана військом.

Як ніхто інший, Дмитро Вишневецький прекрасно розумів, що успіх боротьби з ординською навалою буде забезпечений тоді, коли Запорозьку Січ підтримуватиме Російська держава. Він, зокрема, звертав увагу Івана Грозного на те, що «докуди в том городе (на Хортиці.— *В. С.*) люди будут царским именем, и крымцов на войну ходить никуда нельзя» [78, с. 281].

З огляду, мабуть, на підтримку російського уряду та організаційне зміцнення дніпровського козацтва Вишневецький вважав уже за можливе дати об'єднаними зусиллями генеральний бій кримському ханові. Саме в зв'язку з цим він звернувся по допомогу і до польського короля, аби «людьми и стрельбою посилили оный замок». Козацький посланець Захарко, однак, не тільки не одержав відповіді від Сигізмунда-Августа, а й був затриманий до закінчення Варшавського сейму.

Не відпустивши Захарка на Запорожжя, Сигізмунд-

Август відправив на Січ шляхтича Василя Шишковича для з'ясування обстановки (хоча там уже на той час перебував польський посол Андрій Одинцович), а на пропозицію козаків та їх прохання про допомогу не відгукнувшись конкретними діями.

І це в той час, коли набіги татар на Україну тривали, а польські власті нічого не могли вдіяти для їх припинення, про що повідомляли з Варшави московські посли.

Тим часом Вишневецький, не дочекавшись повернення свого, мабуть, першого офіційного посланця до польського уряду, відправив до короля вже згаданого Михайла Єськовича, через котрого вимагав від Сигізмунда-Августа пояснення причин тривалого затримання Захарка. Проте король і Михайла Єськовича затримав, мотивувавши це згодом тим, що, мовляв, чекав від свого посла звісток «про справи і замисли царя Перекопського».

Та все це — відмова у відкритій допомозі запорозькому козацтву, на що Сигізмунд-Август, звичайно, не міг зважитися, оскільки боявся загострити відносини з Портою, яка не простила б розгрому кримського хана. Ось чому польський король, підхвалюючи Вишневецького за будівництво вкрай необхідного Хортицького замку на пограниччі, звертав його увагу на те, аби там не збиралися «лихі люди, які шкодитимуть панствам нашим».

Що ж, цілком зрозуміло, що польський король був проти втечі з-під гніту польської шляхти селян, які потім мститимуть своїм поневолювачам, не бажав, аби запорожці шарпали татарські й турецькі володіння — це могло призвести до війни з Портою. Однак Сигізмунд-Август прекрасно розумів, що без дніпровської вольниці не обійтися на пограниччі. Адже можливість стримувати й відбивати набіги кримчаків силами запорожців важила для шляхти набагато більше, ніж походи в незаймані степи регулярного війська. Окрім витрат на його утримання завжди відсутніх у казні коштів, воно мало просуватися в глибину неосвоєної території з величезними запасами продуктів харчування, води, фуражу, боєприпасів. Ось чому шляхта, навіть за умови її ворожого ставлення до козацтва, що подавало пригнобленому українському народові приклад у боротьбі проти неї, змушена була миритися з його існуванням. Польські власті, як ніхто інший, добре відчували і ту неоці-

ненну користь, яку приносили українські козаки. До речі, не випадково, дізнавшись у 1654 році про Переяславську Раду, польський король Ян-Казимир назвав втрату України, за словами літописця Самійла Величка, втратою «світу очей наших: за збросю і стражею (козаків.— *В. С.*) через многії времена як за кріпкими мурами до сих часів в тишині і покою зіставали-сьми... Хтозна чи не повстануть ті, що досі боялися Польщі, чи не огорнуть її звідусіль таким страхом, яким вони досі були огорнені завдяки козацьким силам» [20, с. 96].

Таким чином, на відміну від російського уряду, який конкретною допомогою підтримував Вишневецького в боротьбі проти ординських набігів, польські власті не відгукнулися на пропозиції козацтва, що давало підставу московському послу Роману Пивову заявити згодом у Варшаві: «Стоят люди государя нашего на Днепре, берегут християнство от татар, не одним государя нашего людем оборон и королей земле защита: бывал ли один татарин за Днепр, как государя нашего люди учали стоять на Днепре...» [82, с. 583].

А Вишневецький, незважаючи на грізний лист султана до короля від 6 травня 1557 року про «приборкання гвалту підданого свого пана Дмитра», продовжував вести бойові дії з ордою, регулярно повідомляв у Москву про пересування ханського війська, що дало змогу Російській державі своєчасно виступати назустріч ворогові.

Про неспокій, який чинив Вишневецький того літа на турецьких окраїнах, зокрема біля Акермана, свідчить чергова скарга султана до короля: «Всього злого і лотрства причиною є князь Дмитраш... біля порога Порти того лотра, якомось способом до рук діставши, скарати».

Але десь під осінь Девлет-Гірей, зібравши сили, знову підступив до Хортиці. На цей раз Вишневецький не зміг втриматися і змушений був через деякий час залишити острів. Передає цю ситуацію відписка самого українського князя до Івана Грозного так: «...он (Вишневецький.— *В. С.*) с Днепра с Хортицкого острова пошел потому, что корма у него не стало, и казаки от него разошлися, а цар крымской пошел на его город да Турского люди многие в судах да волохи...» [78, с. 286].

У листопаді 1557 року Дмитро Іванович Вишневецький повністю перейшов на службу до Івана Грозного:

в Москві «целовал государю крест, что ему служить царю и великому князю во веки» [78, с. 286].

Одержавши від Грозного неподалік Москви «город Белев» з великими земельними наділами, український князь не зайнявся влаштуванням свого господарства. Уже в грудні він на чолі озброєного загону виступив на захист Російської держави від татар.

Московський літописець зазначає, що кримський хан, підійшовши з стотисячним військом до річки Мечі, допитувався в захоплених у полон рибалок про князя Дмитра Вишневецького; і коли татарам сказали, що Вишневецький біля Тули, а князь Воротинський — в Калузі, «приде на них страх и трепет, вскоре воротятся назад на бегство устремяся».

Наведений уривок засвідчує неабиякий військовий авторитет Вишневецького в очах кримських воєначальників.

Після цього, на початку 1558 року, на чолі 5000 стрільців і козаків Іван Грозний «отпустил Вишневецкого на Крымские улусы... во Псле велел суда наделати и из запасы ити на Днепр. И велел государь князю Дмитрию стояти на Днепре и береги своего дела над Крымским царем, сколько ему бог поможет» [78, с. 288]. З приводу цього царському послу у Варшаві доручалося говорити: «Государь послал на Днепр князя Дмитрея Вишневецкого со многими людьми, чтоб над царевичем (кримським ханом. — *В. С.*) поискати и пленных бы людей освободити, закже на Волыни живет все христианство и государь о их невзгодах велми скорбит» [82, т. 59, с. 541].

Про виконання цього наказу Вишневецький доповідав царю в червні 1558 року через Івана Мягкова: «Приходив до Перекопу, і сторожу побив за шість верст від нього, а людей йому кримських не зустрічалося жодного... і пішов до Дніпра на Таванський перевіз, нижче Іслам-Кирмені, де стояв три дні, а Кримці до нього і не з'являлися» [78, с. 296].

Потім Вишневецький повернувся на Хортицю, де дочекався підходу загону Ржевського. Залишивши на Монастирському острові, вище порогів, припаси, «пошел летовати в Ислам-Кирмен», плануючи звідти робити походи «на Крымского улусы за Перекоп и под Козлец».

Шкоди ординцям Вишневецький, мабуть, завдав більше, ніж згадується про це в російських документах, бо наприкінці травня 1558 року султан Сулейман І знову вимагав від Сигізмунда-Августа «для запевнення спокою на пограниччі усунути звідти Дмитра, котрий знову розпочав там свій розбій».

У той же час Вишневецький прислав до Москви з князем Андрієм Вяземським кримського полоненика Кочеулая Сенгільдеєва, який повідомив, що хан кримський з усім військом до походу приготувався у Перекопі, а до турецького султана по допомогу послав, після чого вирушить «на великого князя Украины».

Ця інформація була надзвичайно важливою для своєчасної підготовки оборони південних кордонів Російської держави від орди. Виславши передові полки назустріч ймовірному вторгненню татар, Іван Грозний відправив до загону Вишневецького Микиту Карпова «со своим жалованием з золотыми; а князю Дмитрею, а с ним Игнатию Заболоцкому велел к себе ехати».

В. О. Голобуцький вбачає в цьому недовіру до Вишневецького з боку Івана Грозного [33, с. 82], з чим погодитися не можна. Скоріше, московський цар, цінуючи українського князя як умілого воєначальника, хотів мати його під рукою в разі нападу татар або доручити йому нове, відповідальне завдання.

Никонівський літопис доносить, що «месяца февраля отпустил царь и великий князь воевода своего князя Дмитрия Ивановича Вишневецкого на Донец, а велел ему приходить на Крымские улусы, суда поделав, от Азова под Керчь и под иные улусы», а Данила Федоровича Адашова відправив на Дніпро. На Дон пішов тоді воєвода Вєшняков, «а велено ему сходится на Дону со князем Дмитрием Вишневецким».

Отже, не про недовіру до Вишневецького в даному разі слід говорити, а про доручення, зважаючи на його досвід, завдати несподіваного удару чужинцям з іншого боку. І матеріали турецьких архівів, які опублікував французький учений Ш. Лемерсьє-Кельнеже [65] повністю це підтверджують. Так, дізнавшись від своїх розвідників про концентрацію російських військ і будівництво кораблів на Пслі, хан попросив допомоги в султана флотом. З Порти в червні повідомили, що відправлять найближчим часом ескадру.

Тим часом Дмитро Іванович Вишневецький відіслав з «поля» до Москви 14 полонених, «а писал, что побил крымцов на Яйдаре близко Азова», котрі хотіли йти воювати під Казань...

Згадок про бойові дії загону Вишневецького в пониззях Дону в російських документах не виявлено. В них повідомляється лише про його прибуття у вересні 1559 року до Москви «из Дону, а с ним прислали Черкасы * (в даному разі йдеться про черкесів.— *В. С.*) Ичюрука-мурзу Черкаского: все черкасы бьют челом, чтобы их государь пожаловал, дал бы им воеводу своего в Черкасы и велел бы их крестити» [78, с. 320].

А ось що повідомляють документи Блискучої Порти. У квітні чи травні 1559 року Вишневецький напав на турецьку фортецю Азов. Гарнізон, до складу якого входило і 200 яничарів, був нечисленним, аби протистояти штурму, і його відбили лише завдяки допомозі, яку подали ногайські племена, та підтримці турецької ескадри з 6 великих і незначної кількості малих галер.

Незважаючи на те, що атаку Вишневецького було відбито, гарнізон перебував у великому страху. Адже вперше Азов, один з найважливіших форпостів Османської імперії на півночі, зазнав серйозної небезпеки.

Тривога посилювалася і в Константинополі, тому що будь-яка загроза Азову негайно відбивалася на продовольчому становищі Порти, оскільки до неї саме звідси відправлялася значна частина продовольства. Зокрема, саме в цей час гостра нестача його відчувалася у Константинополі і туди мали відправити кілька кораблів з ячменем, чечевицею та олією. Окрім цього, Азов був для Порти й важливим центром постачання риби, в тому числі осетрових сортів та ікри. Тут кожна п'ята турецька сім'я займалася рибальством. Звідси надходили також овочі, фрукти, вина, оцет, сіль, горілка, мед, яловичий і баранячий жири. Наслідки облоги фортеці та бойових дій загону Вишневецького в пониззі Дону викликали голод не тільки в Азові, а й у кочовищах Великої Ногайської орди, що знаходилася між Доном і Волгою. Частина їх у зв'язку з цим навіть переселилася в турецькі володіння в Буджаки.

---

* Черкаси — одна з назв українців, зокрема козаків; черкеси — одна з народностей Північного Кавказу.

Водночас турецькі архіви відкривають нове і про повторну облогу Азова восени 1559 року Вишневецьким. Так, адмірал турецького чорноморського флоту Алі Реїс повідомляв султанському дивану, що після його прибуття в Азов «Дмитрашка», котрий атакував тоді цю фортецю, відступив на північ. Присутність у гирлі Дону турецьких галер перешкодила іншому російському воєначальнику (очевидно, Данилу Адашеву, оскільки дослідник прочитав «Ада».— *В. С.*) прийти на допомогу Вишневецькому з чотиритисячною армією. Одночасно бей Кафи писав до столиці Порти, що османська ескадра відбила напад російського загону на Керч.

У статті Ш. Лемерсьє-Келькеже наводиться ще один документ, який стосується того часу. Йдеться в ньому про наступ черкесів на Таманському півострові і на Кафу. Ця атака була також турками відбита: голови черкеських й кількох російських воєначальників відправили до султана.

Чи не після цієї поразки черкеси звернулися до Івана Грозного про прийняття їх у підданство?

І те, що представники цього народу приїхали до Москви разом з Вишневецьким, засвідчує не лише його активну участь в їхньому виступі проти турків, а й високий авторитет у них як самого Вишневецького, так і загону українських козаків.

Звичайно, не дивно, що в лютому 1560 року «отпустил государь Вишневецкого на государство в Черкасы» (Черкесію.— *В. С.*). З ним поїхали православні священики, і «велел их (черкесів.— *В. С.*) крестити по обещанию и по челобитью и промышляти над крымским царем» [78, с. 324].

Знову ж таки це — свідчення заслуг ватажка запорожців, переконання російського уряду в тому, що представники дніпровської вольниці зможуть успішно справитися з такою відповідальною політичною місією. А при цьому, очевидно, вже слід було мати Вишневецькому і його запорозьким побратимам високий авторитет не лише в очах російського уряду, а й у черкесів. Тобто українське козацтво повинно було дістати серйозне визнання в системі тодішніх міжнародних відносин. І як би то не було, але ім'я представника феодального класу князя Вишневецького має бути вписане в літопис дружніх зв'язків українського козацтва з народами Північного Кавказу.

На 1560 рік було вироблено план дій проти Криму з трьох боків — Дніпра, Дону і Черкесії. Переконливим у цьому плані є й царський лист до одного з залежних від нього черкеських мурз — Ізмаїла, щоб той «отпустил бы крымского воевати детей своих и племянников. А царя и великого князя люди на Дону готовы... а на Днепре наместник черниговский дьяк Ржевский со многими людьми готов стоит, а в Черкасах — князей Дмитрий Вишневецкий со многими и людьми. А послал их царь и великий князь по его, Измаила, приказу, и он бы своего приказу не переменил, рать бы свою на Крым одноконечно послал, чтобы Вишневецкого и Дьякова стоянье не безлен было» [62, с. 218].

Через два місяці, в червні, Ізмаїл одержав царське нагадування: «И мы по твоему слову сее весны послали в Черкасы князя Дмитрея Вишневецкого на черкаских князей Амашика да Сибока, а велено им со всеми с Черкаскую сторону Крым воевати... И велено им ждати тебя и до зимы» [62, с. 218—219].

Безумовно, одним з ініціаторів цього проекту війни з Кримом був Дмитро Вишневецький.

Турецькі документи так висвітлюють події 1560 року. Вже в березні та квітні в Константинополі одержано з трьох різних джерел попередження про підготовку великого наступу з боку Російської держави. Каді Азова і бей Кафи, зокрема, писали, що ворожа армія, котра готувалася захопити Крим, перебувала під командуванням «Дмитрашки».

За наказом султанського дивана були приведені в стан бойової готовності збройні сили передусім на місцях. З Константинополя в Азов послали ескадру з семи кораблів; тут швидко відновили фортифікаційні споруди, гарнізон поповнився загоном яничарів, а також запасами продовольства. На чолі османських сил, стягнутих на захист Азова, стояв сілістрійський бей Сінан-паша.

Крім солдат, завербованих у Сілістрії (нинішня Румунія.— *В. С.*), йому підпорядкувалися сіпахи та добровольці восьми інших бейликів (округів) Османської імперії, а також загони під командуванням молдавського й валаського воєвод і армія кримського хана. Ш. Лемерсьє-Келькеже, порівнюючи ці військові приготування проти «Дмитрашки» з приготуваннями Блискучої Порти проти інших її європейських противників — Венеції або

Священної Римської імперії, зазначав, що такі заходи султана були винятковими. Це був єдиний випадок в історії Туреччини того часу: всі зусилля спрямовувалися не проти окремої держави, а насамперед проти окремої особи.

Мобілізаційні заходи Порти насторожили польського короля. Він поспішив внести данину кримському хану і твердо пообіцяв, що заборонить козакам — формально вони продовжували перебувати під юрисдикцією Речі Посполитої — здійснювати набіги на османські й татарські володіння.

Французький посол у Константинополі так викладав факти в своїх донесеннях: росіяни разом з черкесами опустилися Доном мимо Тани (Азова), оволоділи кількома фортецями і досягли Кафи; 12 санджакам (територіальні одиниці в Туреччині. — *В. С.*) біля Трапезунда послані накази відновити становище. В цих султанських повеліннях згадується капітан «Дмитрашко», котрий став ватажком черкесів.

А ось так висвітлюють події турецькі документи. У липні 1560 року Вишневецький розпочав наступ на Азов, але, в зв'язку з прибуттям османської ескадри на чолі з беєм Кафи, зазнав невдачі. Тоді князь з черкесами спробував форсувати Таманську протоку і, проникнувши в Крим, атакувати Кафу. Однак турецькі власті були попереджені заздалегідь про цю акцію — інша їхня ескадра спеціально чекала в протоці і відбила наступ.

Проте добитися цього турецькому війську, з усього видно, було нелегко: за послуги, надані під час захисту Азова від росіян під проводом «Дмитрашки» і черкесів, бея Кафи Сінана султанський диван нагородив 30 тисячами акчей.

Задумана з таким широким розмахом експедиція проти Криму не вдалася. Неуспіх Вишневецького слід пояснити тим, що від черкеських князів і Великої Ногайської орди він не одержав підмоги з 20—30 тисяч чоловік, як намічалося. Ш. Лемерсьє-Келькеже, який вивчив турецькі документи, переконаний, що хтось з московських купців, які прибули до Кафи, повідомив тамтешні власті про намір «Дмитрашки» здійснити напад на Азов. І цим російський уряд начебто мав намір продемонструвати могутньому південному сусідові свою добру волю: він відмовлявся від «Дмитрашки», за дії якого не хотів нести відповідальність. Починаючи з літа

1560 року в розпорядженні Вишневецького був лише його власний загін з числа українських і донських козаків та черкесів.

Важко сказати, чи повністю відповідає істині цей факт, зафіксований турецькими архівами. Однак незаперечним є те, що й сам Іван Грозний уже поступово охолов до війни з Кримом, тим більше в умовах конфлікту з Лівонією, який розпалювався саме в цей час. Він, очевидно, боявся серйозного ускладнення міжнародної обстановки на півдні, оскільки походи на Крим у цей період викликали тривогу не тільки в Бахчисараї та Константинополі, а й у Кракові. З лютого 1561 року відносини з Польщею взагалі стали ворожими.

Вишневецький же перебував в тому оточенні московського царя, яке його підштовхувало на війну з Кримом. Усвідомлюючи, наскільки важко її вести, він бачив, як потерпають від набігів орди українські та російські землі.

Незважаючи на невдачу Вишневецького, в Туреччині з початком наступного 1561 року посилено готувалися до нових сутичок з ним. У донесеннях французького посла із столиці Порти зазначалося, що 20 галер чекають виходу в Чорне море для захисту Кафи та Азова. Передбачалася можливість бойових операцій «Дмитрашки» в напрямку Мегрелії, тобто Грузії.

Військово-політична обстановка на Північному Кавказі продовжувала загострюватися, назрівали події, результат яких було важко передбачити...

А Івану Грозному дії Вишневецького, спрямовані на постійні сутички з ордою, не імпонували, і він відкликав українського князя з Північного Кавказу за те, що той «учел жити в Черкасах не по наказу». Вишневецький із своїм загоном перебрався спочатку на Дніпро. Тут, зупинившись на Монастирському острові, він одержав дозвіл короля Сигізмунда-Августа повернутися до Польщі.

Проте Вишневецький, з усього видно, ще вагався йти на розрив з Іваном Грозним. Можливо, таки сподівався схилити його до боротьби з Кримом, виношуючи якісь свої особливі плани. Як би там не було, а поки що князь вирішив їхати до Москви. Прибув, повідомляє Никонівський літопис, «ноября к царю з Днепра воевода князь Дмитрей Иванович Вишневетцкой, а был госу-

дарскою посылкою на Днепре и Крымские улусы воевал, которые кочевали близко Днепра» [78, с. 339].

Цього разу український князь пробув у Москві до квітня 1562 року, після чого цар відправив його знову в пониззя Дніпра, «а с ним Каневские черкасы, а велел им недружбу делати царю крымскому и королю Литовскому».

Про особисту участь Вишневецького в цій кампанії у документах не згадується, але його люди, «пришедчи под Очаков, подданому его, цесаря многие шкоды починили» [50, с. 222].

А 31 липня 1562 року до московського царя в Можайськ прийшла звістка, що князь Дмитро Іванович Вишневецький переїхав з Дніпра «в Литву, к Польскому королю со всеми своими людьми, которые с ним были».

Через рік, доручаючи гінцю в Польщу Федору Клобукіну «разведать о князе Дмитрие Вишневецком, в какой он при короле должности», Іван Грозний називав його «изменником», наказував говорити, що той «государю нашему и земле убытка ни какова не учинил».

Не можна, звичайно, однозначно оцінювати цей вчинок Вишневецького. Не треба забувати, які зміни сталися в характері Івана Грозного в цей час, яких переслідувань почали зазнавати ті, хто ще вчора користувався його довір'ям. 1560 року потрапив в опалу голова уряду Олексій Адашев, наступного — арештували двоюрідного дядька царя князя В. М. Глинського, потім — голову боярської думи І. Д. Бєльського. Цілком можливо, що така доля чекала і Дмитра Вишневецького, котрий належав до радників царя, «чинивших ссору с Крымом», за словами останнього. Це відчуття загрози не підвело українського князя: «А которые наши люди ближние промеж нас, — писав Грозний невдовзі кримському хану, — з братом нашим з Девлет Киреем царем ссорили, мы то сыскали, да на них опалу свою наложили есмя — иные померли, а иных разослали есмя, а иные ни в тех, ни в сех ходят» [67, с. 451].

Дмитро Іванович після того, як за ним на Монастирський острів (вище порогів.— *В. С.*) прибув його двоюрідний брат Михайло Вишневецький, приїхав у грудні 1562 року на сейм з Ольбрехтом Лаським. Цей шукач пригод наступного року підбив Вишневецького на козацький похід у Молдавію, де перший претендував на престол господаря. Несподівано Вишневецький відсту-

пився від Ласького, сподіваючись, очевидно, обійняти сам цю посаду. Але, потрапивши в пастку, його невеликий загін був розбитий, а сам він закованим відісланий до Туреччини, де загинув.

Сучасник українського князя польський хроніст Мартин Бельський так описує обставини смерті Дмитра Вишневецького: «Вишневецький і Пясецький були скинуті з башти на гаки, вмуровані в стіни біля морської затоки по дорозі з Константинополя в Галату. Пясецький помер негайно, а Вишневецький, зачепившись ребром за гак, жив у такому положенні три дні, поки турки не вбили його з луків за те, що лаяв їхню віру» [103, с. 1149].

Це повідомлення повністю узгоджується з пісенними даними про тотожність легендарного Байди з князем Вишневецьким.

М. Бельського підтримує інший сучасник Дмитра Вишневецького — поляк Бартош Папроцький: «Волохи взяли Пясецького зрадою разом з Вишневецьким і відправили в Туреччину, там замучили їх страшною смертю. В Цареграді над морською затокою, що тягнеться до Галати, були поставлені дві шибениці, одна над другою; на нижній були закріплені два розтопирені гаки (схожі на вили), а на верхній тільки гайка, до якої була прив'язана вірьовка. За допомогою вірьовки підняли Пясецького і швидко спустили з верхньої шибениці на нижню; він, падаючи, зачепився ребром за гак, залився кров'ю і помер, тому що повернувся головою вниз. Після нього подібне зробили з Вишневецьким, але той зачепився ребром і повернувся очима вверх, а потім жив ще три дні, поки невірний не застрелив його з лука, оскільки Вишневецький проклинав Магомета і його віру» [107, с. 557—558].

На користь саме таких обставин смерті Вишневецького свідчить і пізніше повідомлення іншого польського історика — Мацея Стрийковського. Він, побувавши 1574 року в Константинополі, записав у своїй хроніці, що «висаджувався під гаком Вишневецького» — «шибеницею з шести гаків над морською затокою, на яких Вишневецький з Пясецьким висіли».

Острозький літописець також стоїть на цьому: «Року 1563... Вишневецького в Константинополю на гак скинено».

Настав, здається, час переглянути концепцію, яка

заперечує участь представників заможних верств українського народу в історичному формуванні запорозького козацтва. Діяльність Дмитра Івановича Вишневецького свідчить, що все було якраз навпаки. Та і його сановиті соратники по боротьбі з ордою на південному пограниччі — Богуш Корецький, Семен Пронський, Дмитро Путятич, Богдан Глинський, Микола Синявський — свідомо чи несвідомо вносили відчутний вклад у розвиток і зміцнення української козаччини.

Український князь Дмитро Іванович Вишневецький справді належав до панівного класу польсько-литовської держави. Але у важку для рідного краю годину він, як свого часу і князь Дмитро Пожарський у Росії, боровся з ворогами свого народу.

Вишневецький не лише був готовий, як і багато інших патріотів-феодалів, віддати власне життя за честь і свободу української землі. Він узяв на себе місію згуртувати запорозьке козацтво з колишніх утікачів від феодальних утисків. І саме в цьому виявилася його державна і військова далекоглядність — в умінні побачити і оцінити історичну вагу збройної сили, яку створював український народ для захисту своєї землі від іноземного панування і агресії.

Після кончини Дмитра Вишневецького-Байди, якого турки за невпинну боротьбу з ними нарекли «найвеличнішим ворогом Блискучої Порти», дипломатична діяльність Запорозької Січі на деякий час випала з поля зору сучасників. Однак ця сторона життєдіяльності дніпровської вольниці не згасала.

Голосні походи козацтва під проводом князя Вишневецького проти турецько-татарської орди знайшли широкий відгук і збудили інтерес правителів європейських країн до навдивовиж організованої військової сили, що з'явилася на дніпровських островах. А відтак у багатьох столицях народжувалися проекти використання її у безустанних війнах, що спалахували то тут, то там. Зарубіжний дослідник українського походження Ілько Борщак, котрий близько сорока років вивчав закордонні архіви, писав: «1572 р. під час франко-іспанської війни в Нідерландах на боці французів були якісь козацькі частини. У французьких архівах є матеріали, з яких видно, що в ці часи на королівській раді обмірковувалося питання щодо запрохання значної кількості козаків на французьку службу» [13, с. 10].

Значить, відбувалися попередні контакти представників дніпровської вольниці з послами європейських країн, зокрема Франції. Крім того, запорожці в цей час підтримували стосунки з польським урядом, молдавськими господарями і, природно, зі своїми донськими побратимами.

Чому в Січі було так багато контактів? Чому вона звертала на себе увагу Західної Європи?

З'ясовуючи це, слід передусім враховувати, що загроза з боку мусульманського світу в XVI столітті була великою небезпекою не тільки для України, а й для всієї Європи. Постійні наїзди татар не давали змоги розвиватися економіці та культурі не тільки України, а й інших земель. Факти засвідчували, що на арені європейських відносин виростає сила, з якою неспроможна справитися така могутня імперія, якою була на той час Туреччина. Її боялися всі народи Європи, а вона сама тамувала безсилий гнів, перед, як здавалося, надокучливою мухою, яка, правда, кусала часто і боляче.

Починаючи з 1568 року польський король, враховуючи силу і зрослий авторитет запорозького козацтва на міжнародній арені, змушений був офіційно визнати його як самостійну військову організацію, пропонуючи службу й оплату. Звичайно, цим переслідувалася насамперед мета покласти край походам низовців проти орди, що загрожувало неприємностями королю, і поставити дніпровську вольницю в повну залежність від намірів шляхти. Тепер король звертався до козацтва не через своїх прикордонних урядників, а безпосередньо сам: «Подданым нашим, козакам тым, которые з замков и мест украиных зъехавши на Низу перемешкивают». Сигізмунд-Август наказав їм покинути Низ і повертатися до князівських замків, де «знайдеться вам служба наша...» В разі непослуху та дальшого перебування за порогами король погрожував різними карами. Однак ніяких документів, які засвідчили б тоді слухняність козацтва, не знайдено. Але «певний почот» — 300 чоловік, набраний із запорожців для служби на волості через кілька років, далеко не міг ще стати новою державною організацією всього козацтва, котре налічувало тисячі й тисячі чоловік. Тож Запорозька Січ, куди й далі збиралися нові сили, продовжувала розвиватися незалежно від Речі Посполитої, без її відома входити в дипломатичні зносини з сусідами.

Широкого розмаху набирають контакти з Росією. З початку сімдесятих років XVI століття вони багато в чому пов'язувалися із зацікавленістю Івана Грозного в проектах визволення Молдавії від васальної залежності від Порти, а отже — і в участі запорозьких козаків в антитурецькій коаліції. Зокрема, підставу говорити про значну роль, яку відігравала Москва в підготовці козацьких походів у Молдавію для підмоги тутешнім повстанцям у боротьбі з турками, дають донесення російських дипломатів, котрі перебували протягом 1574—1576 років у Бахчисараї і мали змогу одержувати там різноманітну інформацію про міжнародні події в причорноморському регіоні [91, с. 215].

Крім того, статейні списки російських послів прояснили, зрештою, чому в дипломатичному листуванні між Річчю Посполитою і Портою того періоду часто трапляються згадки про те, що українські козаки завжди знаходять для себе притулок «у Московії». Отже, відносини запорожців з Росією постійно розвивалися, відтак виступи проти чужоземців заздалегідь узгоджувалися. Наприклад, якщо уважно простежити розмах козацького наступу на Крим у першій половині 70-х років, то вимальовується досить виразна картина того, що це була свого роду прелюдія до ширших, наперед спланованих походів у Молдавію.

Так, антитурецьке повстання під проводом молдавського господаря Івана Води-Лютого в 1574 році супроводжувалося нападом козаків на Акерман, який був на той час, по суті, головним опорним пунктом турків у Північному Причорномор'ї.

До речі, тоді й народилася пісня, яка засвідчує велику роль козацтва в піднесенні антитурецької боротьби молдавського народу і водночас промовисто вказує на контакти повстанців і запорожців:

Ой ми волохи, ми християни,
Та не милують нас бусурмани.
Ви, козаченьки, за віру дбайте —
Нам, християнам, на поміч прибувайте!
А козаченьки за віру дбають,
Волохам-християнам поміч посилають.
Трублять в труби, в сурми виграють.
Оченьками козаченьків з України проводжають.

Існують тогочасні детальні повідомлення про участь запорожців у боротьбі молдавського народу проти ос-

манського панування. Наприклад, відомо, що хоч у березні 1574 року до Івана Води-Лютого під Ясси з'явилося лише 12 сотень запорожців, останній надзвичайно високо оцінив їх боєздатність: «Вас тільки тисяча двісті, але кожна ваша сотня варта тисячі!» [92, с. 69].

І це невдовзі підтвердив бій з турецьким військом, яке наближалося, аби розбити молдавські загони. Іван Вода-Лютий, повністю покладаючись на козацького ватажка Івана Свирчевського (Свирговського), доручив йому три тисячі молдавських вершників. І запорозький старший виявив себе справді видатним воєначальником. У битві поблизу Бендер він зумів вдало розташувати своє військо, залишивши молдавських вершників у засаді, за пагорбами, а в першу лінію поставивши козаків: з лівого флангу — чотири сотні зі списами, в центрі — чотири сотні з вогнепальною зброєю, а на правому фланзі — чотири сотні лучників.

Коли турки наблизилися, то спершу їх вкрили хмари стріл і куль, що деякою мірою викликало паніку в центрі та на лівому фланзі. І тут же козаки зі списами атакували правий фланг турків. У тих, природно, виник задум негайно відрізати чотири сотні козаків. Це противнику вдалося: шість тисяч турків оточили 800 козаків-стрільців, а три тисячі — чотириста козаків-списоносців.

Здавалося, турки досягли свого — тепер їм уже ніщо не завадить розправитися із запорожцями. Однак у створенні даної ситуації найбільш яскраво проявився талант Свирчевського: він дав можливість противнику наяву переконатися в малій чисельності козаків, що змусило їх згрупуватися не в дві лінії з резервом, як це робилося звичайно, а тільки в одну, чим вони розраховували прискорити розв'язку, блискавично знищити абсолютною більшістю жменьку козаків. Насправді ж Свирчевський спеціально поставив під удар одне своє крило, зменшивши для цього лінію фронту і полегшивши туркам можливість оточити запорожців; скориставшись цією, так би мовити, помилкою Свирчевського, турки самі потрапили в засаду, бо налетіла й оточила їх молдавська кіннота, схована Свирчевським до відповідного часу за пагорбами.

До козацького полону потрапив і сам ага — командуючий турецькою армією. Високий, красивий чоловік, великий багатій. Бажаючи відкупитися, запропо-

нував козакам заплатити їм одну свою вагу перлами, дві ваги — золотом і три — сріблом. Та запорожці, вірні попередній умові з Іваном Водою-Лютим, доставили знатного полонянина до нього. Така традиція — за будь-яку ціну дотримуватися даного слова — важила дуже багато. Це завжди враховувалося партнерами по дипломатичних зносинах з козацтвом.

Молдавські дослідники, аналізуючи результати згаданих воєнних дій, цілком слушно ставили запитання: чи міг би Іван Вода-Лютий домогтися таких блискучих перемог, якби в нього не було під рукою Свирчевського? І самі відповідали: звичайно, ні.

Цілком природно, що в підготовці таких акцій важлива роль належала дипломатії запорожців, які заздалегідь обговорювали й у деталях розробляли плани спільних операцій. Так, у той час коли Свирчевський громив турків біля Бендер, від прикордонних укріплень Речі Посполитої на 25 човнах по Дністру спускалися 600 козаків під проводом Покотила. Цей загін несподівано для противника напав на Акерман і захопив його.

При цьому треба пам'ятати, що козацьким посланцям необхідно було під час бойових дій не раз і не два курсувати між обома загонами, доставляючи об'єктивну інформацію про хід подій, вносити корективи в плани, домовлятися про зміни в спільних виступах. І вони як-найкраще справлялися з цим завданням.

В історії походів того часу залишила свій слід і битва запорожців біля річки Доколини 1578 року, коли вони хотіли посадити на молдавський престол Івана Підкову. Їхній противник воєвода Петро Хромий наказав гнати попереду свого війська череди корів і табуни коней, щоб таким чином роздавити козацьку піхоту.

Запорожці не зрушили з місця, а, підпустивши поближче противника, відкрили нищівний вогонь. Налякані пострілами коні й корови повернули назад і внесли повний розлад у військо ворога.

Скориставшись цим замішанням противника, козаки вдарили одночасно справа й зліва і добилися повної перемоги.

Про Підкову говорили тоді: він довів, що з невеликою групою козаків може завоювати княжий трон у Молдавії, бо за чотири роки битв з нечестивцями не знав поразок. Однак, як справедливо зауважено, жоден військовий геній не зможе встояти проти зради. Така доля

спіткала й Підкову, після чого він був обезглавлений у Львові.

Сімдесяті роки XVI століття стали значним кроком у розвитку зв'язків і консолідації сил запорозького і донського козацтва. Так, 1570 року п'ять тисяч запорожців прибуло на Дон, де вони заснували Черкаськ, що згодом став столицею Донського війська. Відтоді почастішали спільні походи обох вольниць. Зокрема, скориставшись походом татар під Астрахань, козаки напали на ординські володіння в Причорномор'ї, забравши з собою їхніх жінок і дітей, яких у Черкасах, Києві, Брацлаві і Каневі на той час перебувало понад тисячу. Вони мали бути обмінені на християнських жінок і дітей. У цьому плані велика робота покладалася також на дипломатичну службу українського козацтва.

Не знижуючи активності в боротьбі з кримською і білгородською ордою, завдаючи відчутних ударів по прикордонних укріпленнях Туреччини, запорозькі козаки стримували агресорів від нападів і на російські землі. Так, узимку 1574/75 року татари змушені були стояти «на заставе у Молочных вод на Днепре».

За таких умов, природно, посилювалися зносини дніпровського козацтва з Росією. Навесні 1575 року татарські розвідники повідомляли, що в поході на Іслам-Кирмен разом із запорожцями гетьмана Богдана Ружинського братимуть участь чотири тисячі «московских казаков». Спільний виступ у пониззя Дніпра був результатом попередніх переговорів. Відомо, що Іван Грозний перед цим «грамоты днепрьским казаком писал не по однажды, ходите-деи-вы на улусы на крымские». Є й документальне свідчення, що тоді гетьман Богдан Ружинський «с козаки низовыми впадши за Перекоп борзо великим шкоды починил».

Наступного року контакти із Запорозькою Січчю стали ще тіснішими. Козаки перед московським послом «ялись государю крепко служити». За це Іван Грозний пообіцяв прислати на дніпровські острови своїх козаків, а також «селитру... и запас всякой». Весною з Путивля доставили «казакам всем по три рубли денег на человека, а иным по четыре рубли добрым казакам да по зипуну», а також «по три четверти запасу на человека да селитру... и всякую кухню». Важливим було те, що цар, дотримавши своєї обіцянки, прислав «казаков шесть тысяч». До речі, кримський хан Девлет-Гірей був дуже не-

Терехтемирів

Український селянин

Українська селянка

задоволений таким кроком Івана Грозного, пред'явив йому претензії з приводу того, що він «послал... к литовским казакам на полутораста юкех денег й кун».

У 1576 році спільно з російськими ратниками на чолі з А. Верьовкіним запорожці оволоділи татарською фортецею Іслам-Кирмен. У книгах Литовської Метрики зберігся запис розповіді кримських послів на Торунському сеймі Речі Посполитої: козаки «около Ислам-города попалили, попустошили и одну вежу збили... и первей шестьсот казаков забравшися о полночи вбегли в-замок, и там люди наши их на голову побили. Видели есьмо, или с того краю нам пожитку немать, одно от казаков ваших завше великие шкоды и утиски... Мы с того замку для казаков ваших мусели есьмо тот замочок опустити» [50, ч. 2, с. 14]. Орда, яка в цей час вибралась у землі московської держави, змушена була негайно повернутися назад.

Дещо згодом козацькі чайки з'явилися в гирлі Дунаю. Взявши Кілію, вони просунулися на південь уздовж західного узбережжя Чорного моря. Є свідчення про відвідання тоді запорожцями Сілістрії та Варни.

За твердженням дореволюційного історика А. Висковатова, того ж року висаджувалися біля Козлева і Кафи, громили тут татар, а потім ходили на протилежний берег Чорного моря до Трапезунда та Синопа.

Детальніше про це (може, й дещо легендарно) розповідається в рукописі «Гетьманщина», що зберігається в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР: «Федір Богданко послав Нечая з 5000 в море, щоб виручити полонених — загатити Козлов і Кафу, щоб там не випускали полонених, а сам відправився суходолом. У степу між Кучугурами і Дарієвим мостом на нього напали всі орди татарські під проводом Девлет-Гірея, але Богданко, маючи гармати на флангах, через годину відігнав їх геть. Татари розташувалися спереду і ззаду Дарієвого моста, але Богданко задніх затримав гарматами, а передніх відрізав і перебив на їхніх очах. Татари старалися хоч не пустити його в Крим і на всіх воротах розставили гармати і сторожу, але Богданко переправив вночі частину кінноти вброд і вплав через Сиваш і вона, напавши на перші ворота, відбила їх і впустила козаків. Козаки негайно взяли з бою Перекоп і все перетворили в прах і попіл. Потім пішли до Кафи, обложеної з моря запорожцями, вирізали всіх татар і звільнили 500 поло-

нених. Потім пішли на Бахчисарай і Козлов, але над річкою Салгир зустріли їх посли від хана з великими дарами, повернули всіх полонених християн і Богданко з торжеством повернувся додому. А Нечай по дорозі заїхав у Синоп і Трапезунд і відтіля також визволив кілька сот полонених одновірців.

Та ледве вони повернулися додому, як король наказав їм зробити набіг на віддалені землі турецькі, щоб відволікти турків, котрі напали в цей час на дунайських слов'ян» [93, ф. 1, № 301/136, арк. 27].

Стосунки козацтва з польським урядом у цей час розвиваються досить цікаво. Запорозькі посли були присутні навіть на коронації нового короля Стефана Баторія в 1576 році. В скарбових записах Речі Посполитої стосовно цієї події зазначено, що «чотирьом борисфенським козакам — Іванові Сіверному, Хведору Захвостому, Семену Поховському та Марку Вінницькому» виплачено по «15 флоринів».

Одразу слід зазначити: посольства запорозьких козаків відзначалися скромністю. До їх складу, на противагу, скажімо, розкішним польським, входило всього кілька чоловік. З послами, вибраними, як правило, на раді, в дорогу відправлялися писар, гонець для пересилання донесень, а також конюх, кухар, швець. У тих випадках, коли козацька депутація направлялася до Криму, в країни Західної Європи, були й перекладачі.

З одного боку, новий польський король створював видимість прихильного ставлення до козацтва, з іншого — писав 1577 року до Бахчисарая таке: «Низових козаків за Дніпром хан може вільно схоплювати й карати смертю, а з цієї сторони Дніпра, де наші замки, не дозволяємо їх ніде приймати, а якщо з'являться, мають бути покарані старостами» [50, ч. 2, с. 11].

Однак попри своє вороже ставлення до козацтва Стефан Баторій мусив пам'ятати слова шляхетського діяча тих часів Бартоша Папроцького, звернені до поляків: «Не один раз у році ці достойні люди переслідують татар і наражаються на воєнні небезпеки. Як відважні леви, захищають вони все християнство; майже кожен з них годен називатися Гектором. Не маючи від вас ніякої помочі, вони обезпечують вам такий спокій, як годованим валом. А ви, вважаючи себе від них вищими, випрошуєте собі в тих околицях добра. Ви би повинні ще виділити їм зі своїх достатків за те, що з їх ласки

користуєтеся такою безпечністю. Покажіть-но ви тут такі гідні пам'яті діла, якими відзначаються безустанно ті, можна сказати, святі люди. Хто в наших часах, в чім би то не було, перевищив українця? Пошліть його в посольство — він виконає посольство краще, чим ви йому покажете. Між українцями виглядайте полководця і хороброго вояка... Не носять вони яскравих одягів; вони вкриті славою, котра дорожча ваших одягів. Слава того народу поширена всюди й залишиться при них по віки вічні, хоч би Польща загинула» [Календар «Просвіти» на 1925 р. Львів, 1924. С. 17].

Стефан Баторій, поклавши собі за мету прибрати до рук запорозьке козацтво, відвернути його від походу на татарські улуси й турецькі фортеці, що грозило натягнути на Польщу похід Порти, вирішив за прикладом Сигізмунда-Августа набрати запорожців на службу. З його агентом Янчою Багером у вересні 1578 року вів переговори у Львові Андрій Лиханський з товаришами Іваном Подоляниним, Матвієм Дідом, Іваном Клинком та Пилипом Козою, що були уповноважені козаками до укладання «постановлення» з королем. Тоді ж домовлено, що служба нового «почоту» почнеться з 1578 року, коли вони присягнуть у день святого Миколая (6 грудня), що «не мають воювати Волоської землі, ані чинити в ній ніяких шкод, ані розрухів, навпаки — всіх про кого б довідалися вони, що хочуть то чинити, повинні будуть гамувати, ловити і бити як ворогів королівських і коронних; так само мають триматися щодо Білгороду, Очакова, Тягині, сіл і степів тамошніх — шкод ніяких не чинити ані не дозволяти чинити; цареві кримському, його землям, людям, улусам, степам щодо челяди, худоби і всякої річи не мають чинити шкоди, бо цар з татарами зобов'язався служити нам проти неприятелів коронних,— але мають давати нам знати про людей царських; взагалі будуть чинити відповідно до наказів наших, які їм дамо» [37, т. 7, с. 155].

Тоді ж, восени 1578 року, реєстровим козакам (тобто вписаним у реєстр, прийнятим на службу), крім плати, від імені короля було вручено хоругву, «шовкову з мальованнєм», а старшим над Запорозьким військом призначено шляхтича Яна Оришовського. Янча Багер, котрий вів переговори, обійняв посаду козацького писаря.

Природно, цікаво, що ж нового внесла ординація Стефана Баторія в козацьке життя? Треба звернути увагу

передусім на те, що кількість реєстру в порівнянні з реформою Сигізмунда-Августа була збільшена з 300 до 500, а потім і до 600 чоловік. Вони мали одержувати за свою службу під час війни шість кіп литовських грошей і сукно. Водночас їм належало взяти на себе такі обов'язки: слухатися в усьому старосту черкаського Михайла Вишневецького, не організовувати походів у Молдавію та причорноморські володіння Туреччини.

Такі умови не зовсім влаштовували реєстровиків, зокрема, вони домагалися виведення їх з-під присуду королівських урядників, звільнення від податків і визнання права спадкоємності на козацьке майно. Зрештою, вислухавши уважно запорозьких послів, Стефан Баторій 9 квітня 1582 року видав у Ризі королівський універсал, у якому задоволено названі вимоги реєстровиків.

Стефан Баторій зробив ще один важливий крок, який відіграв значну роль у творенні реєстрового козацтва: надав йому в повну власність Терехтемирівський монастир поблизу Канева. Як свого часу замок Вишневецького на Хортиці сконсолідував запорожців, прискорив організацію цієї військової сили на Низу, так нині і Терехтемирів став вогнищем, що розкидало відблиски ідей козацтва по всій Україні.

Незважаючи на деяку відтепер прив'язаність козацтва до русла польської політики, воно продовжувало підтримувати відносини з Російською державою, висилало посольства навіть до кримського хана (десь після 1585 року).

Що стосується зносин з Росією, то збереглися документи, де цей факт зафіксовано в 1589 році. Зокрема, 26 квітня «голове сторожевому» Афанасію Федоровичу Зінов'єву наказувалося «ехать из Путивля на поле на Донец Северской, и на Оскол... от царева (хана татарського.— *В. С.*) походу уберегтися, а над ним и над кошем поиск учинити, обсылаяся с Черкасы, которые пришли из Запорожья на Донец».

Зінов'єв мав конкретне завдання від царя Федора Івановича: «А к Запорожским к Черкасом, к атоману к Матвею с товарищи проведать, которые ныне нашли з Днепра на Донец, будут ли они государю прямы?»

Водночас до Запорожжя був посланий голова столичний з Тули Федір Киреєв. Він мав «проведать Черкаския правды: как стоят и как промышлять хотят го-

сударевым делом? и станичников и сторожей Путивльских берегут ли? и козаков и Севрюков государских, которые на Дону стоят, берегут ли?..» [80, с. 268].

З наведеного можна уявити той широкий аспект домовленостей, що існували між Москвою та Запорожжям у результаті попередніх договорів. Про це ж свідчить також і відповідь отамана Матвія Федоровича до російського царя Федора Івановича, яку доставив козацький посланець Овсій.

У нових наказах Зінов'єву цар велів йому умовити запорожців, коли зустрінеться з ними на Донці, аби «от нас к себе похотели нашего жалованья». Переговори про службу Російській державі, з усього видно, були детальними, бо спочатку з Дінця прислав Матвій Федорович «Матвея Дворецкого с товарищи пяти человек и языка Казыева улуса», а потім до Москви знову прибули козацькі посли — «Ясаул Троша Афанасьев с товарищи — дать запасы — а они де и на Донце едят траву».

У результаті цих переговорів «послали к нему Матвею Федоровичу с товарищи, на Ливну сто четьи муки ржаной, да двадцать пять четьи толокна; а с Ливни вперед велели если отпустити достальное муки сто четьи да половина полтретьядцать четьи. Да к Матвею Федорову послали если... пансырь да шелом, да тулумбас, да сукна портище лундушу, да в приказ пять рублев денег, да Атаманом лучшим и Ясаулом пятидесят человеком по сукну по доброму, а достальным всем на шестсот на двадцать человек на раздел послано сто рублев» [80, с. 287].

І запорожці дотримували слова. Так, коли в травні 1591 року «приходили под Москву крымской царь Санкирей со многим войском, и были с ним многие турские люди, и стоял от Москвы за семь верст в Коломенском», козаки взяли активну участь у розгромі орди. Літопис зазначає, що коли «царь крымской от Москвы побежал з достальным войском», то переслідувати його послали «голов Данила Истленьева да Володимира Вельяминова, да с ними черкасов и казаков донских и Литву. И они сошли крымских людей и побили и взяли двесте языков и полон руской отполонили, а кош крымской побил князь Михайло Ружеской (Ружинський.— *В. С.*) с запорожскими черкасы и из донскими казаки» [85, с. 231].

Українські козаки в результаті попередньої угоди брали участь не лише в бойових діях проти татар на південному пограниччі, але й були залучені взимку 1591/92 року у похід проти шведів з Сумського острогу, що лежав на березі Баренцова моря, в напрямку північно-східного узбережжя Ботнічної затоки, де були, за словами «Соловецького літописця», «Каянские немцы», тобто шведи. В документі зазначається, що в цьому шеститижневому поході взяло, зокрема, участь «панов и сербян и черкасов 90 человек».

А 20 березня 1593 року російський уряд вимагав від донських козаків, аби вони спільно із запорожцями розгромили «Османова, Дивеева и другие улусы», дізналися про військові плани та наміри кримського хана.

У 90-х роках XVI століття особливо широкого розмаху набрав розвиток дипломатії Запорозької Січі. Крім Польщі та Росії, козаки вступали у зносини з багатьма європейськими країнами, Ватіканом. Про переговори з австрійським імператором Рудольфом II в 1594 році, наприклад, докладно розповідає в своїх подорожніх нотатках його посол на Запорожжя Еріх Лясота. Він же називає в своєму щоденнику козацьких послів полковника Станіслава Хлопицького — до московського царя та сотників Саська Федоровича й Ничипора — до австрійського імператора, відправлених у його присутності.

У травні — червні 1594 року, за твердженням істориків М. Ковальського і С. Плохія, гетьман Северин Наливайко віз переговори з папським легатом Олександром Комуловичем, котрий мав інструкцію з Ватікану схилити козацтво до антитурецького походу [52, с. 150].

Перше звернення папи римського до запорожців датоване ще 8 листопада 1593 року: «Климент VIII посилає привітання обраному сину і благородному мужу генеральному гетьману козаків.

...Ми знаємо, як славне твоє козацьке військо, і тому воно може бути дуже корисним християнському суспільству в боротьбі із спільними ворогами нашої віри. Тим більше, що ми поінформовані про твою сміливість і знання військової справи: бо ти не поступаєшся найхоробрішим людям у сміливості й умінні командувати військами...

Отож, знаючи про твою велику відданість господу і про твою добру волю до нас і святої столиці, поси-

лаємо з великим ризиком до тебе і твоїх військ обраного сина Олександра Комулео, іллірика, близького нам священика, угодного богу, релігійного і нам повністю відданого, з найскладніших проблем християнського суспільства і католицької віри, котрий буде говорити з тобою від нашого імені. Тому спонуковуємо тебе вислухати його з благородством і повним довір'ям, ніби ти розмовляєш особисто з нами. Почуй, воістину найхоробріший муже, голос матері своєї, католицької церкви, сміливість свою і владу над войовничим народом віддай богу і святому Петру, здійсни задуми наші: буде тобі і твоєму народу слава у віках, що в найтяжчий час немало хоробрості своєї й любові приділили апостольській столиці» [77, с. 60].

Природно, виникає подив, що керівник католицької церкви безпосередньо звертається до українського козацтва — найпослідовнішого загону в боротьбі з експансією католицизму та унії на українських землях наприкінці XVI — у XVII столітті. Цей факт С. Плохій пояснює тим, що звернення, ймовірно, адресувалося старшому козацького реєстру на той час Миколаю Язловецькому, відданість котрого католицизму була добре відома в Римі.

З цим висновком можна погодитися, оскільки лист до козаків написаний в іншому тоні: «Знаємо вас, як синів наших во Христі, і удостоюємо батьківською любов'ю, маючи відомості про вашу хоробрість і військову відвагу і добре про це інформовані... ніщо не надає воїнам більшої хоробрості, ніщо не сприяє так військовій славі, ніщо не важливо так для наступної пам'яті, як спільний захист християнського суспільства, турбота про нашу святу релігію і пожертва життя і крові, якщо буде необхідно, за велич християнського імені, особливо в цей час, коли страхітливий турецький тиран настільки запалений ненавистю проти християн, що не тільки зловісно передрікає обернути всіх у рабство, але й повністю знищити християнське ім'я...

Ми ж у силу наших пасторських обов'язків турбуватися про божу церкву посилаємо до вас по найскладніших і суспільних питаннях обраного сина Олександра Комулео... Ви ж, відважні воїни, вкриєте себе, як надійні військові слуги господні, безсмертним пальмовим вінком, який ніколи не зів'яне» [77, с. 60—61].

Зміст наведених листів свідчить, що в Римі на цей

час мали досить детальну інформацію про події на Україні, де проявився перший великий виступ українського козацтва проти польської шляхти — повстання 1591—1593 років під проводом Криштофа Косинського. Того Косинського, котрий, за словами польського історика О. Яблоновського, мав «свідомий намір організувати Україну по-козацьки, проти князів і старост». Бо Косинський, займаючи королівські й коронні замки у Київському та Волинському воєводствах, змушував присягати на вірність козацькому війську не лише міщан і селян, а й шляхту. Усюди він запроваджував козацькі «присуди», чим завдавав несподіваного удару Речі Посполитій, оскільки відтепер на її «україннних» землях заводилися порядки нової суспільної організації.

Папський нунцій Маласпіна доносив з Варшави, зокрема, що «об'єдналися козаки числом до восьми тисяч, які принесли і ще приносять велику шкоду Русі і Волині і особливо країні князя Острозького; вони мають тридцять шість гармат і діють так, що починають викликати тут острах». Запорожці характеризуються так: «Козаки створили гніздо, яке не підкоряється цій короні, оскільки знаходиться у віддаленому місці, куди не сягає польське королівство». [Середні віки на Україні. 1971. С. 42].

Крім того, треба зазначити, що католицький Рим уважно спостерігав за розвитком українського козацтва ще з початку 70-х років XVI століття. Ще в дореволюційний час опубліковано документи, які свідчать, що папським нунціям у Варшаві доручалося подавати різноманітні відомості про Запорожжя. Інформуючи, наприклад, 1578 року про походи Івана Підкови в Молдавію, папські агенти в Речі Посполитій Лауреo і Калігарі водночас характеризували військову організацію, національний склад, віросповідання тощо українського козацтва. З того часу дійшло дуже важливе свідчення папського представника Граціані про спробу запровадження Стефаном Баторієм реєстрових козацьких полків.

Тож цілком зрозуміло, що, ухваливши рішення ввійти в контакти з Військом Запорозьким, Римська курія, крім того, що хотіла використати дніпровську вольницю як збройну силу проти ісламу, мала й іншу мету: пом'якшити різкі антикатолицькі настрої в її середовищі.

Олександр Комулович (Комулео) прибув на Україну в березні 1593 року. Перед ним не ставилося завдання побувати безпосередньо на Запорожжі, а з метою конспірації доручалося вести переговори з дніпровською вольницею в «кресових» (тобто тих, що лежать на окраїнах держави) містах Речі Посполитої, зокрема в Кам'янці, Каневі, Корсуні чи Черкасах. Крім того, спеціальною інструкцією його зобов'язано було вести переговори з обмеженою кількістю осіб: це були архіепіскоп львівський Д. Соліковський, князь Я. Острозький і його батько К. Острозький, а також староста луцький Б. Мацейовський.

Конспірація під час переговорів з козацькими представниками зумовлювала й те, що папський посланець навіть у своїх донесеннях в Рим мав користуватися шифруванням імен політичних діячів, аби не розкрити задумів папи Климента VIII.

Зовсім не випадково Олександру Комуловичу пропонувалося увійти в зв'язки з Янушем Острозьким. Удалося встановити, що цей магнат ще у вересні 1593 року, наляканий повстанням К. Косинського, намагався спрямувати енергію козацтва й покозачених селян за межі своїх володінь, активно агітував запорожців найматися на службу до Габсбургів.

Ось чому, не заставши нікого з рекомендованих йому людей у Кам'янці, Комулович у супроводі місцевого кам'янецького старости прибув до Острога. Тут він на переговорах з К. Острозьким добивався згоди відправити війська останнього на війну з Туреччиною. Однак переговори, які тривали до середини серпня 1594 року, не увінчалися успіхом.

До цього часу в Острог повернувся агент К. Острозького, котрий їздив на Запорожжя від імені Комуловича. Він привіз звістку, що козаки в кількості близько двох тисяч чоловік перебувають на Чорному морі й чекають зручного моменту, щоб увійти в гирло Дунаю.

Ця інформація про відсутність запорожців на Низу змусила Комуловича почати зносини з іншими козаками, які в цей час в кількості двох з половиною тисяч знаходилися в п'яти днях походу від Кам'янця. Йдеться про загін Северина Наливайка, котрий погодився на пропозиції папського посла. Переговори між Наливайком і Комуловичем тривали з травня по липень, після

чого перший, отримавши сто флоринів і подарунок, вирушив до Кілії.

Про розвиток дальших подій у цьому регіоні відомо з болгарських документів. Вони свідчать, що козаки розорили османські володіння в Буджаку, перейшовши в Добруджу, спустошили Ісакчу та її околиці.

Однак, по суті, папський посол на Україні так і не зміг налагодити контакти із запорожцями для організації походів проти орди. І тут можна погодитися з С. Плохієм, що козацтво наприкінці XVI століття й надалі вело самостійну активну антитурецьку й антитатарську політику, не пов'язуючи її з дипломатичними акціями Ватікану.

З метою спинити розвиток українського козацтва польська шляхта 1590 року ухвалила на сеймі таке рішення:

1. Поставити козаків у залежність від польського головнокомандуючого — коронного гетьмана, без волі якого вони нічого діяти не повинні.

2. Вписати до хлопства усіх випищиків *.

3. Реєстрових також обложити податком (десятиною).

Звичайно, шляхтою при цьому ставилося, насамперед, завдання розірвати природний зв'язок запорожців із народом, вивести їх з прямого підпорядкування королю, який раніше лише затверджував вільний вибір гетьмана. Цілком очевидно, що підпорядкування козацтва безпосередньо коронному гетьману ставило його в залежність від польської шляхти.

Зрозуміло, на такі заходи Речі Посполитої мала настати й відповідна реакція з боку козацтва. І вона не забарилася, про що засвідчили повстання 90-х років XVI століття.

У той же час вдосконалювалися форми політичної та суспільної організації козацтва. Вже з останньої чверті XVI століття, відколи польський король Стефан Баторій впритул зайнявся врядуванням козацьких справ, усе настирливіше пробивала собі дорогу ідея військово-територіального полкового поділу запорожців.

Одним з проектів, який передбачав водночас і примирення Речі Посполитої з українським козацтвом під

---

* Випищики – ті, хто з різних причин був виключений польським урядом з козацького реєстру.

час повстань наприкінці XVI століття, була пропозиція київського католицького єпископа Йосифа Верещинського створити свого роду козацьку державу на Задніпров'ї. Записка Верещинського, знайдена в Данцігському архіві, передбачала передачу Війську Запорозькому земель Польщі на схід від Дніпра. До козацької держави, на чолі якої мав стояти князь, повинні були ввійти українські та білоруські землі від Запорожжя до Орші. На них пропонувалося розмістити тринадцять полків: князь зі своїм полком повинен був одержати на утримання Переяслав «з усіма хуторами», козацький гетьман як воєначальник із своїм полком розташовувався б у Лубнах та його околицях, інші військово-територіальні одиниці — в Пирятині, Старому, Борисполі, Острі, Любечі, Гомелі, Чечерську, Пропойську, Кричеві, Мстиславі та Радомлі.

Думка про поєднання організаційного поділу Війська Запорозького з територіальним, надання полковникам, як носіям основних функцій влади в умовах військово-територіального устрою, права водночас вирішувати і адміністративні, і фінансові, і судові питання, знаходила відгук у козацькому середовищі.

Досліджуючи проект Верещинського, М. Антонович звернув увагу і на такий момент, як затвердження на найвищого репрезентанта козацького Задніпров'я — князя. На думку вченого, ідея організації козацької території у формі князівства була теоретичним досягненням, у порівнянні з ідеєю розвитку влади гетьмана, над яким завжди тяжіла певна залежність від зовнішньої санкції короля (пізніше — царя) і в принципі певне обмеження повновладдя. Справді, повної свободи на території, де розміщувалися згодом козацькі територіальні полки, гетьман не мав навіть у суто військових справах, не кажучи вже про питання відносин з місцевим населенням. Князь же мав бути, за проектом Верещинського, повним володарем усієї відведеної війську території, передбачалося також, що і шляхтичі «повинні будуть рівні обов'язки з Військом Запорожським нести під наказами князя вашого, і інші мешканці цілого Задніпров'я теж будуть змушені так учинити».

Пропозиції щодо військово-територіального устрою козацтва висував поряд з Верещинським і сам Наливайко. Його посол Нішкевський у січні 1596 року довів їх до короля: осадити в межиріччі Дністра та Південного

Козак та бандурист

Герб Війська Запорозького

Бугу щось на зразок прикордонної стражі в зазначеній королем кількості і на державній платні. Крім служби проти татар і Москви, він обіцяв виконувати і репресивні функції щодо бандитів, втікачів на Низ — селян і челядників *. Спільно з прикордонними старостами переймати їх та різати їм носи й вуха. Навіть на Запорожжі обіцяв він знести гетьманство, а залишити там лише свого поручника [4, с. 88—89].

Незважаючи на те що проект Верещинського був фантастичним, нездійсненним, він свідчив про ідеї козацької автономії через військово-територіальний полковий поділ, про вимоги рівності козаків зі шляхтою і навіть про окремий козацький народ з правом на власну політичну організацію. Очевидно, зовсім не випадково в середині 90-х років у шляхетському середовищі кружляли чутки, що козаки, плюндруючи під корогвою австрійського імператора Польщу, хочуть заснувати республіку з Наливайком як князем на чолі.

Розглядаючи участь українського козацтва у міжнародних справах, яка активізувалася з початком 90-х років XVI століття, не можна обійти увагою і появу в історичних джерелах першої згадки про козацьку печатку. Її відбиток виявлено В. В. Грабовецьким і В. О. Гавриленком у рукописах з фондів Львівської наукової бібліотеки Академії наук УРСР: круглої форми, діаметром 27 міліметрів. У середині на фігурному, загостреному знизу ренесансному щиті вирізано козака в довгому, нижче колін, жупані. З-під нього виглядають шаровари і чоботи. Ноги запорожця повернуті вліво, що дає підстави припустити, що його постать зображена не прямо, а з поворотом ліворуч у три чверті. На лівому плечі — мушкет з широким ложем і коротким стволом, у правій руці навскоси до тулуба він тримає витягнуту з піхов шаблю. Постать висока, струнка. Таке враження, ніби козак стоїть на урочистій варті або на бойовому посту.

Це зображення озброєного запорожця зустрічатиметься аж до зруйнування Січі в 1775 році, воно залишатиметься протягом усього часу основним атрибутом герба дніпровської вольниці. Він, до речі, мав такий вигляд і тоді, коли Стефан Баторій уперше вручав клейноди ** низовому товариству. Підтвердження цього зна-

* Слуга, наймит.
** Відзнаки та атрибути влади українського козацтва.

ходимо в літопису Григорія Грабянки: «Сей на печаті, Малороссійськой войськовий герб, то есть воин в колпаку перекривленном, на плечах мушкет, а при боку шабля и козацкий рог с порохом... подан у військо Запорожское гетьманом Малороссийским за кривавое их противу бусурман заслуги на вечные часы» [36, с. XXIV]. Слід сказати й про те, що підпис на печатці Григорія Лободи — «копиа войска запорожъского» — трапляється наступного року на печатці іншого гетьмана — Ігната Васильовича.

Описана печатка стоїть на універсалі козацького гетьмана Григорія Лободи з Корсуня, датованому 31 серпня 1595 року. Звернений він був до жителів сіл Кунян і Колоденське, котрі, підбурювані своїми війтами, відмовилися коритися наказам запорожців. Керівник козацького загону в Жорнищах Маско звернувся зі скаргою до гетьмана Лободи. Той одразу ж зажадав від кунянців і колоденців «під срокгим кораням вуйсковим» коритися в усьому козакам Маска, а також допомогти їм «тих зрадників і вимовників» — війтів і непокірних міщан, піймати, і «не беручи маетностей, их жадных», доправити останніх до табору Лободи.

І хоч у даному разі скріплений печаткою підпис гетьмана стоїть не на зверненні до сусідніх держав чи уряду Речі Посполитої, слід, однак, зазначити, що наявність її свідчить про рівень козацької організації, який уже передбачав необхідність такого атрибута.

Як справедливо зазначав свого часу Б. Крупицький, починаючи з 70-х років XVI століття, низове козацтво зі своїм січовим осередком розвивалося настільки сильно, що ставало значною організованою і сконсолідованою силою, майже не залежною від влади. Реформи польського уряду 70—90-х років, перші спроби організації козаччини на «волості» мали значення і для Січі, бо показували дорогу, якою має йти дніпровська вольниця, аби сформуватися в окрему юридично визнану суспільну верству. Йдеться саме про визнання де-юре, оскільки де-факто козацтво як суспільна верства вже було визнано в Європі давно.

Щоб засвідчити високий авторитет, який мало українське козацтво наприкінці XVI століття, варто навести кілька рядків з листа трансільванського князя Михайла, датованого 7 березня 1596 року: «Любʼязний мій пане гетьмане, мій друже! Зичу твоїй милості від бога, крім

здоров'я, ще й усіх благ, а також усім лицарям твого великого війська, запорожцям, як полковникам, так і сотникам, усім старим і молодим.

Давно я вже чув про вас, як про славних лицарів, давно я бажав завести знайомство з вашими милостями, але не міг вас повідомити про моє бажання й помисли, оскільки не мав надійного посла, котрий міг би здійснити це посольство до ваших милостей. Тепер же посилаю до ваших милостей особливих людей і прошу твою милість: не бійся труда, приїжджай особисто до нас. А я буду платити вашим милостям грішми, дарунками й сукном, і я сам разом з вашими милостями не пощажу ні себе, ні свого здоров'я, оскільки від цього залежить слава моя і всіх ваших милостей, а також наша справа. Якщо ж твоя милість не захоче виконати мою просьбу, викладену в листі, тоді прошу твою милість не забороняти прийти до мене тим, хто захотів би прийти в мою країну. Все-таки я сподіваюсь на ваші милості, що ваші милості все ж не пожалієте труда, прийдете в мою країну і допоможете мені перемогти невірних ради святого хреста і заради християнської віри. Я ж відплачу за вашу благосхильність і старання ваших милостей. Дай бог, щоб незабаром мені побачити вас усіх у моїй країні. Тому-то прошу ваших милостей не відстороняти цього прохання і не залишати мого листа. Про все це ваші милості одержать роз'яснення від моїх слуг, яким прошу ваші милості виявити повне довір'я. І, нарешті, ввіряю себе люб'язності всіх ваших милостей...» [49, с. 204—205].

Підсумовуючи розвиток українського козацтва в XVI столітті, можна однозначно сказати: намагання Речі Посполитої взяти під контроль зростання чисельності та діяльність його, по суті, повністю провалилися. Польща, яка вважалася впливовою державою в Європі, виявилася слабкою в змаганні з козацтвом. Не зумівши в середині XVI століття підпорядкувати собі козацький рух на Запорожжі, вона виявилася безсилою і тримати в повній покорі реєстрове козацтво, хоч організувала його саме з цією метою. Розвинувши прагнення запорожців, реєстрове військо досить швидко добилося жаданих прав, що дало змогу закласти юридичну базу під легалізацію і оформлення нової, досі не знаної суспільної організації.

У „ЛІЗІ ХРИСТИЯНСЬКОЇ МІЛІЦІЇ“

Відомості про запорозьке козацтво ширилися. Наприкінці XVI століття в Німеччині та Франції було видано книги про подвиги запорожців у боротьбі з ордою. Дипломати із столиці Порти постійно повідомляли у своїх донесеннях про «славнозвісну, відважну козацьку націю». Це збуджувало інтерес до українського козацтва в Європі. На порозі XVII століття його представники були активними учасниками подій за межами України, зокрема на прибалтійському театрі воєнних дій, де Польща виступала проти Швеції. В цій кампанії загинув прославлений гетьман Самійло Кішка — 1602 року під Феліном. Його наступник Іван Куцкевич входив у зносини з польськими властями з приводу тяжких втрат козаків під час боїв з шведською армією. У його листі йшлося про голод і холод, що були їх постійними супутниками. Зокрема, говорилося і про таке: «...довго буде пам'яткою у Війську Запорозькому інфляндська служба».

Багато козацьких голів лягло і під час боротьби молдавського народу з турками. У війську Міхая Хороброго, наприклад, постійно перебували запорожці, які брали участь у всіх його головних походах. Документ від 14 жовтня 1600 року вказує на те, що в битві біля Миреслеу загинуло 10 тисяч валахів * і козаків.

Можна впевнено говорити про те, що посланці козаків досить часто з'являлися в Молдавії, а молдавани — на Дніпрі: саме завдяки запорожцям у жовтні 1599 року Міхай Хоробрий здобув блискучу перемогу біля Шелимбере, після чого почав управляти Трансільванією. Вони зіграли надзвичайно важливу роль у тому, що Міхай Хоробрий став молдавським господарем.

Подібні свідчення доносять і пізніші часи. Так, з листа шляхтича М. Пясочинського з Ясс до польського короля Сигізмунда III стає відомо про те, що «козаки низові дуже купляться й озброюються... Тих же козаків

---

* Одна з назв населення придунайських князівств у середні віки.

низових близько двох тисяч, зупинившись під Кам'яницею за Браславлем, посилали до пана воєводи волоського, якщо вони потрібні для служби. За це їм дякувано, але відмовлено, бо на той час немає потреби».

Дещо раніше, у вересні 1600 року, козацьке посольство в складі Якуба Осовського, Ждана Серафимовича та Петра Одинця їздило до короля домагатися платні та скасування баніції *. Сигізмунд III обіцяв усе це вирішити, але після повернення їх з походу, тепер уже в Прибалтику.

З такою ж метою козацькі посли Іван Радкевич, осавул Андрій Комиш та Іван Макарович прибули на сейм Речі Посполитої взимку 1601 року. Сейм, треба сказати, змушений був частково задовольнити вимоги. Чому?

Навіть після повстань 1591—1596 років проти гноблення шляхти на засіданнях польського сейму 1597 року, коли проголошена вже була баніція повстанцям, знайшлося чимало тверезих голів, котрі визнавали, що «знести козаків водних з Дніпра — справа неможлива, оскільки вони не тільки зверхності короля над собою не визнають, а навіть бога забули... Хто може заборонити бути вовкові в лісі? Так і тому лотрству хто заборонити може — треба їх ловити і карати. А коли вони до землі царя (турецького султана.— *В. С.*) впадуть, то король не може їх карати, хай їх карає сам цар» [111, т. 20, с. 97].

В інструкціях окремих сеймиків на цей сейм пропонувалося «козаків низових не зносити з Дніпра, а вправити в уряд», бо інакше «тому поганству ворота до ойчизни відкриємо».

І в цьому, звичайно, була рація. Тим більше, що польський уряд регулярно одержував від козацьких послів інформацію про пересування орди та її наміри.

Зокрема, у липні попереднього року запорозький старший Криштоф Нечковський попередив про очікуваний похід кримського хана на Угорщину.

Входячи за дорученням короля в зносини із запорожцями, урядовий комісар з козацьких справ Речі Посполитої на той час Якуб Претвич (син знаменитого охоронця південних кордонів польсько-литовської держави

---

* Покарання, що оголошувало людину поза законом, засуджувало її на вигнання.

в середині XVI століття) радив їм, аби вони якомога швидше доставили татарських язиків, а також звернулися з проханням до короля пробачити за виступи проти шляхти. При цьому Претвич обіцяв так провести розмову із Сигізмундом III, що будуть йому потім дякувати: «помилує всіх вас як людей рицарських».

Козацька старшина досить уважно прислухалася до таких порад. Тож у серпні 1596 року новий гетьман Ігнат Васильович повідомляв прикордонних урядників, що козацьке посольство в складі Каспара Підвисоцького та Гаврила Рожи відправляється з татарським в'язнем до польської столиці. Старший Війська Запорозького просив при цьому, «аби шляхетські урядовці виділяли для козацького посольства підводи, щоб воно мало можливість вчасно добратися до короля».

Інше свідчення про сумлінне виконання козацтвом свого обов'язку походить роком пізніше: його посли доставили всім прикордонним урядовцям універсали Ігната Васильовича про те, що татари готуються переправлятися через Дніпро, аби йти в землі корони.

Отже, козаки були потрібні Речі Посполитій. З цих міркувань гетьман польний Станіслав Жолкевський дорікнув гетьману коронному Яну Замойському за те, що той неприхильно прийняв посольство з Низу восени 1597 року.

Саме в цей період, коли певна частина козацтва схилялася до мирних переговорів з шляхетським урядом, розраховуючи на повернення привілеїв, утрачених після загибелі Наливайка, інша почала рватися в морські походи. Від 1598 року маємо свідчення тодішнього гетьмана запорожців Тихона Байбузи, який, до речі, належав до числа перших: «Довідавшись, що кримський хан вирушив на Угорщину, ми, свідомі того, що ми — люди лицарські, і не бажаючи лежати на одному місці, вирішили постаратися, скільки буде змоги, заступити тому ворогові дорогу десь у тісному місці й погромити для послуги королеві й Речі Посполитій, і пристали на це всі одностайно, особливо отамани. Вигреблись ми на волость, тримаючись міст королівських, ішли, не завдаючи кривд і шкоди, постановивши міцно між собою, щоб не чинилося кривд. Але декотрі товариші, побачивши, що ми ведемо себе скромно, а їм не дозволяємо ніякого своєвільства, повтікали з нашого війська і, втікши за Дніпро, прийшли на Кіш, нами залишений, вибрали

собі старшим Полоуса, позабирали й пограбили наші човни, наші «борошна», нашу казну, прислану нам від вашого князя. Починивши нам ці шкоди, пішли полком на море і там узяли турецьке містечко. А ми, не змігши догнати хана і його військо, вернулися від Дністра, пильнуючи того, аби не порушити спокою Речі Посполитої і не ввести посла королівського в огиду в цісаря турецького...» [37, т. 7, с. 242—243].

Повторюємо: Байбуза належав до угодовців з польським урядом, тому й відгукується недоброзичливо про тих запорожців, що пішли на море разом з Федором Полоусом. До речі, останні тоді ж нападали на Кілію, Білгород, Тягиню. Більше того, Байбуза ввійшов у зносини з представниками польського уряду з метою приборкати полоусівців.

Однак це не спинило одчайдухів. Наступного, 1599 року легендарний Самійло Кішка, котрий після двадцятип'ятирічного перебування в турецькій неволі повернувся на Запорожжя і був обраний гетьманом, знову повів бойових побратимів проти невірних, починивши дуже багато шкоди.

Це, а також успішний дипломатичний і воєнний союз з молдавським господарем Міхаєм Хоробрим, про що вже згадувалося, так налякали шляхту, що вона вислала до низовців посольство, яке намагалося навернути їх на боротьбу проти нього на боці іншого молдавського господаря Могили.

Лише коли влітку 1600 року на Запорожжя прибув послом колишній старший перших реєстровців у часи Баторія Ян Оришевський, козацтво вирішило погодитися, але «під певними, слушними і потрібними їм кондиціями». Тільки 1 липня, після повторного посольства від короля, Самійло Кішка відправив двох послів — Івана Радкевича і Оноприя, залишивши в себе Оришевського заложником.

Умови, які дніпровська вольниця висувала перед королем, були такими:

по-перше, скасувати баніцію, накладену безвинно на козаків;

по-друге, повернути вільності, надані покійним Стефаном Баторієм і якими користувалися їхні предки;

по-третє, скасувати всі ті нестерпні кривди, яких зазнавали козаки від державців королівських маєтностей, старостів українських та їхніх підстаростів —

убивства і всілякі нелюдськості без всякої причини та вини...

Баніція знімалася, зокрема, для тих, хто візьме участь у майбутній війні зі шведами. Крім того, учасникам походу на прибалтійський театр воєнних дій гарантувалося, в разі їх загибелі, залишення майна сім'ям тощо. Важливим пунктом було повернення козацтву Терехтемирова, забраного 1596 року, після розгрому Наливайка.

Правда, не всі вимоги козаків було задоволено, старі права та привілеї повернено не в повному обсязі. Однак формальне скасування баніції та визнання козацтва як правової організації, по суті, припиняли ті репресії, що практикувалися щодо козацтва після 1596 року. На думку М. Грушевського, «се було важним здобутком, важною заслугою Кішки — сього попередника Сагайдачного і його політики, і сим поки що могла вдовольнитися козаччина» [37, т. 7, с. 252].

Мети було досягнуто в січні 1601 року, а вже навесні 1602 відбулася вилазка на море. На тридцяти чайках і кількох галерах, відбитих у турків, запорожці мали великий бій з османською ескадрою біля Кілії. Захопивши ще одну галеру в турків і кілька купецьких суден, козаки ввійшли в Дністровський лиман, де напали на корабель турецького воєначальника Гасан-аги. Потім направилися до Білгорода і захопили вороже судно, що йшло з Кафи.

Як бачимо, з початком XVII століття для запорозького козацтва головним завданням залишилась боротьба з турецько-татарською агресією.

Чимало зусиль докладали і представники російської держави, аби спонукати козацтво до походів проти Туреччини. В грамоті Бориса Годунова австрійському імператору Рудольфу (1604 р.) йдеться про те, що російський цар відправив до запорожців свого посла Івана Солонину з багатими подарунками і зброєю з тим, щоб вони затримали похід Порти проти Австрії. Після переговорів з кошовим Павлом Прокоповичем і гетьманом Семеном Скалозубом 3700 козаків на чолі з останнім побували на турецькому березі Чорного моря, де спустошили чимало поселень.

У той час коли вся Європа нічого не могла зробити з турками, які накинули своє ярмо на греків, сербів, болгар, молдаван та інших, на берегах Дніпра зміцнювалась суспільна організація, яка відважилась боротися з ос-

манським поневоленням. За твердженням Ілька Борщака, в справі супроти турків до козаків приїжджали посли з Іспанії, Неаполя, Франції, Мальтійського ордена [13, с. 11].

У цей час, на початку XVII століття, в Європі з представників багатьох націй склалася своєрідна «ліга християнської міліції», метою якої було вигнання турків з Європи. Пізніше гетьман Сагайдачний і все військо записалося до неї. На чолі ліги стояв французький князь де Невер, нащадок останнього грецького імператора Палеолога; козаки обіцяли йому «підняти проти турків усіх християн одної з ними віри».

Треба сказати, що французькі правителі посилено поширювали серед членів ліги чутки про свої антитурецькі настрої, прагнення вигнати султана з Європи й оголосити проти нього хрестовий похід. Водночас вони перебували в досить приязних відносинах з султаном Порти. Так, з 1604 року всі нації, які хотіли торгувати з Туреччиною, за винятком Англії, мали посилати туди свої кораблі під французьким прапором [48, с. 207]. Крім того, дружба французького короля Генріха IV з султаном була засобом залякування австрійського імператора й іспанського короля нашестям турецьких збройних сил, що було запорукою безпеки Франції. Отже, за таких умов, коли всі члени «ліги християнської міліції» дбали передусім про власні інтереси, позбавити Туреччину права бути володаркою південних морів випало на долю українського козацтва.

У французькому містечку Карпантрас поблизу Авіньйона знайдено цінні рукописи про контакти старшого Війська Запорозького з цією лігою, що виникла саме тут. З того часу, до речі, залишилися записки італійського мандрівника П'єтра делла Валле (1586—1652 рр.) про життя та походи запорожців, створені на основі розповідей якогось козака Степана, якого автор зустрів під час подорожі до Персії і завдяки цьому став безпосереднім учасником українсько-персидських переговорів.

Згадка про українського козака Степана, котрий здибався мандрівнику-європейцю в Персії, має під собою джерельну базу. У спеціальній розвідці зарубіжного дослідника українського походження Олександра Барана [10] розповідається, що шах Аббас Великий (1588—1629 рр.) — перший з перських володарів зацікавився

запорожцями. Його військовий радник запропонував набрати на службу проти турків 10—12 тисяч запорожців, які після московської кампанії, що закінчилася 1618 року, домагалися реєстрації. Польща з уваги на економічну кризу могла прийняти тільки 6000. Поза реєстром залишилося понад 30 000 козаків.

Нунцій Ф. Діоталеві ще 16 березня 1618 року написав з Варшави до Рима, що посол перського шаха підмовляє польського короля нападати на турків і, крім того, просить 10 000 козаків, яких обіцяє помістити в добрих позиціях та будувати для них замки, щоб тільки вони не лишали ворога в спокої.

Через тиждень нунцій підтвердив ці чутки, в його депеші повідомлялося про прагнення перського шаха «тримати козаками постійно напоготові все Чорне море».

Польські власті, однак, не бажаючи розпалювати конфлікт з могутньою Туреччиною, офіційної козацької допомоги Персії не надали. В той же час є свідчення, що «північні чужинці» таки були в армії Аббаса. Як зазначає О. Баран, це були приватні загони, які на поклик, очевидно, Шагин-Гірея пішли в найми до персів, про що свідчать іранські хроніки та сюжети розписів у палаті сорока колон в Ісфагані.

А ось яка картина вимальовується після ознайомлення з мемуарами П'єтро делла Валле. З того часу, як запорожці почали діставати Синоп і Трапезунд, вони не могли не звернути на себе увагу правителів Західної Грузії, котрі вже давно перебували у ворожих стосунках з Османською імперією. Встановлення певних контактів з грузинськими князями на початку XVII століття диктувало козакам необхідність мати в цьому районі союзників і опорні пункти для укриття на випадок поразки морського походу чи загрози йому.

Одним із чинників встановлення цих контактів була спільність християнської релігії дніпровської вольниці та населення західногрузинських феодальних князівств.

Як свідчить П'єтро делла Валле, до записок якого першими на Україні зверталися львівські дослідники Н. Вахнянин і Я. Дашкевич [18; 39] ініціативу встановлення дружніх зв'язків з українським козацтвом висунули правителі Західної Грузії — Гуриелі та Дадіані, котрі через своїх представників надіслали запорожцям у дарунок невеликі золоті хрестики й запропонували в разі

потреби скористатися їхньою територією та підтримкою.

П'єтро делла Валле далі стверджує, що козаки прийняли пропозицію грузинських правителів і вступили з ними в союз: часто припливали до Грузії, де їх приязно приймали. А в дяку за це козаки охоче супроводжували судна грузинських купців у далекі країни. В той час у Західній Європі спостерігався дуже високий попит на грузинський шовк, виробники якого зацікавлені були в налагодженні безпечного торговельного шляху через Україну і Польщу.

Дружні відносини українського козацтва з представниками грузинського народу, що зміцнювалися в багатьох випадках і шлюбами, переростаючи таким чином у родинні зв'язки, спричинилися до того, що в середовищі старшини з'явилася думка про укладення союзу з таким далеким від Запорожжя володарем, як перський шах. Уже згадуваний П'єтро делла Валле, безпосередній очевидець, досить докладно розповідає про цю сторінку з історії козацької дипломатії.

Припливши ранньої весни 1618 року в кількості двох тисяч до берегів Західної Грузії, козаки вирішили свої човни переховати в пристанях союзників, а самі піти в найми до перського шаха Аббаса, котрий тоді вів успішну боротьбу з турками. Однак, не знаючи конкретних намірів Аббаса, а також не будучи впевненими в тому, що він як мусульманин захоче взяти їх, християн, у свою армію, постановили висадити на берег поки що лише сорок вояків, котрих послали в розвідку з дорученням принагідно податися й до шахського двору, аби «заміри короля збагнути, а коли він у службу їх не захоче, щоб швидко повернулися, або звістку подали, куди до війни їх ужити думає».

Після такого рішення екіпаж однієї чайки заякорив її біля пристані в Каполетте, сорок козаків рушили з рекомендаційними листами грузинського правителя Георгія III (Гуриелі) через Мегрелію до князівства Імеретія. Там, на річці Ріоні, прийняв їх місцевий правитель дуже ласкаво й гостинно. Дізнавшись про наміри, порадив, щоб не всі разом до Персії їхали, а лише одного з-поміж себе туди послали. Вибранцю він вручив листа від себе до перського шаха, щоб той прийняв для розмови козацького посла, й висловив свою думку з приводу намірів запорожців.

Товариство схилилося на пропозицію грузинського князя і вирішило відправити до Аббаса козака Степана, походженням з польських земель, котрий, крім польської, знав і російську мову.

Він, одержавши рекомендаційного листа до Баграда Миржі (Баграта VII), володаря Тифліса, що був васалом перського шаха, рушив далі.

Баград Миржа прийняв козацького посла чемно. Дізнавшись про мету візиту до Персії, дав йому у супровід двох своїх людей і відправив до свого повелителя, вручивши листа від себе, в якому широко описав козацьку ініціативу.

На той час столицею Персії був Фергабад, розташований на березі Каспійського моря. Сюди козацький посол дістався на початку березня.

Шах, дізнавшись з листа Баграта VII про наміри козацтва, прийняв його дуже добре. Однак, оскільки Степан не знав ніякої мови, відомої шаху, а потрібного перекладача розшукати в Фергабаді не вдалося, то все відбулося лише на поклонах. Степан залишився в перській столиці занепокоєний. Тож довідавшись про перебування в Фергабаді П'єтро делла Валле, негайно кинувся до нього. Останній, виявляється, знав не тільки перську, а й турецьку, вірменську та французьку мови. Крім того, з ним можна було до певної міри спілкуватися й українською. Порозумівшись із Степаном, П'єтро делла Валле став енергійним прихильником створення козацько-перського союзу, по суті, виконував обов'язки запорозького консультанта і представника.

Перша зустріч з представниками шаха, на якій делла Валле виклав мету козацького посольства, відбулася 13 березня 1618 року. Після того Степан, зустрівши Аббаса на вулиці, передав йому письмове звернення. При цьому Аббас, звертаючись до присутніх прямо на вулиці (що було тодішнім звичаєм у Персії), промовив: «Ви не знаєте, що це за люди, не знаєте, яка вартість цих людей і як з ними треба поводитися. Це ті, що панують над Чорним морем, що здобули стільки міст, що зробили туркам так багато лиха. Вони можуть зробити нам велетенську послугу» [39, с. 128].

Заявивши, що має намір скористатися пропозицією дніпровської вольниці, шах наказав прийняти належно козацького посла, віддавши йому всі почесті.

Під час чергової зустрічі з шахом представником від козацтва вже виступав делла Валле. Викладаючи Аббасу переваги спілки з козаками, він пропонував перському правителю передати їм невелику територію на південно-східному узбережжі Чорного моря, щоб вони могли там в облаштованому порту або гирлі ріки перебувати деякий час після морських походів на Туреччину.

Проте конкретної відповіді козацький посол не одержав, від'їжджаючи 11 травня з Фергабада до Казвіна. Аббас обдарував його золототканим одягом, грішми, а також вручив листа до запорозького гетьмана *. У листі перський шах висловив надію на майбутні зносини з Військом Запорозьким, у зв'язку з чим просив відправити до Персії повноважного представника.

Поряд з цим П'єтро делла Валле передав від себе через Степана листа до козаків, що залишилися в Грузії, з пропозицією, аби вони прибули до Аббаса, обіцяючи бути посередником під час переговорів. Очевидно, італійський мандрівник під час розмов з Аббасом домовився про це.

Про прихильне ставлення Аббаса до зносин з козаками і використання їх у боротьбі проти Туреччини свідчить і те, що перський шах звернувся з проханням до Баграта VII, щоб той посприяв запорожцям якомога швидше дістатися до Фергабада, де останні матимуть теплий прийом, чим Аббас хоче виявити шану й ласку до «їхньої нації».

Доля загону дніпровської вольниці, котрий прибув морем до Грузії, склалася трагічно. П'єтро делла Валле розповідає в своїх записках, що імеретинський князь Георгій III, побоюючись турків, від яких він був залежний, підступно зрадив запорожців. Дуже тепло приймаючи тих 39 козаків, що залишилися в нього, Георгій III тим часом дав знати туркам про приїзд та наміри гостей з України. Нібито виряджаючи козацьке посольство в повному складі до Персії, Гуриель обдарував кожного, дав прекрасних коней і великий ескорт зі своїх дворян. Насправді ж цей правитель продав козаків, що повірили йому, не знаючи ні мови, ні шляхів, турецькому паші з фортеці Ван. Запорожці несподівано опинилися в польовому таборі Галіл-паші й не могли навіть обороняти-

---

* Я. Дашкевич вважає, що це був Олифір Голуб [39, с. 131].

ся. Галіл-паша наказав закувати їх у кайдани і кинути у вежу.

Через шпигунів шах довідався про цю зраду, але не мав жодної можливості дістатися зі своїми військами до далекої Імеретії й покарати Георгія. Єдине, що йому вдалося зробити,— це послати людей за Степаном, щоб він не потрапив у таке ж лихо. Степана завернули після трьох днів його подорожі в напрямку нинішнього Тбілісі (приблизно 15 травня). Він знову опинився у дворі шаха. 31 травня делла Валле мав розмову про козаків з іранським державним секретарем Агаміром, з яким обговорював не лише воєнні вигоди союзу, але й його економічні сторони (можливість вести торгівлю іранським шовком із Заходом через Чорне море під охороною козацького флоту). 2 червня 1618 року під час полювання біля невеликого поселення Німевар (поблизу міста Фірузчуг) італійський мандрівник знову зустрівся з Степаном, котрий тоді не знав ще про трагічну долю своїх товаришів по зброї.

Шах і люди, до яких стікалася дипломатична інформація щодо переговорів з козаками, вміли берегти таємниці. Лише протягом двох наступних років делла Валле вдалося з'ясувати, що не він першим підказав Аббасові ідею союзу, а сам шах дійшов такої думки і вживав заходів до її реалізації. Не випадково і не за намовою західногрузинських князів козаки їхали до шаха — реалізовувався заздалегідь намічений план.

23 липня 1620 року делла Валле зустрівся в Ісфагані з генеральним вікарієм домініканців у Вірменії Паоло-Марія Читтадіні, який розповів, що саме він, вікарій, писав від імені шаха листа італійською мовою до польського короля Сигізмунда III, якого знав особисто. В листі, написаному у Вірменії, недалеко від домініканського костьолу св. Павла, шах пропонував на власні кошти збудувати на узбережжі Чорного моря на території Гурії, неподалік від Трапезунда, фортецю й передати її козакам, якими командували поляки. Аббас сповіщав Сигізмунда (католицький фанатизм якого був відомий), що нібито всі грузини-християни опиняться тоді під владою короля. Подібного змісту листа направив шах до папи Павла V.

Про ці пропозиції Аббаса (листа до Польщі шах передав через свого дипломатичного агента і розвідника вірменина Якова) довідалися посли Грузії чи Імеретії

або інших грузинських князівств, що перебували тоді при перському дворі. Комбінації шаха викликали їх невдоволення. Появу козацького посольства на Чорноморському узбережжі грузинські правителі сприйняли як одну з ланок реалізації іранських планів — і в результаті козаки опинилися в турецькій в'язниці.

Обставина, що лист Аббаса до Сигізмунда був написаний до появи козацького посольства в Грузії, дає підстави датувати лист принаймні 1617 роком. Цілком можливо, що лист написаний тоді, коли воєнне становище Ірану дуже ускладнилося: саме в 1617 році турецько-татарська армія була біля стін Тебріза.

Протилежна сторона відгукнулась позитивно на пропозицію шаха.

9 листопада 1618 року делла Валле зустрівся в Казвіні з вірменином Яковом, який — через Венецію, Стамбул і, мабуть, Алеппо — повернувся із своєї подорожі до Західної Європи. Яків привіз для шаха листи від польського короля, австрійського ерцгерцога Фердинанда та інших європейських володарів. Яків розповів делла Валле, що, готуючи відповідь Аббасові, Сигізмунд зібрав раду, в якій взяли участь козацький гетьман, французький посол та два священики як уповноважені папи. Король, гетьман і французький посол написали листи до шаха. Аббас не читав їх усі, а передав на зберігання державному секретареві Агамірові. Сам шах задовольнився усним звітом Якова.

23 листопада 1618 року було укладено турецько-іранське перемир'я, вигідне для іранської сторони, що зберегла за собою майже всі території, взяті під час попередньої війни. Інтерес шаха до ідеї антитурецької коаліції зменшився, проте над Європою — в першу чергу над Україною та Польщею — нависла реальна турецька загроза.

Весь цей час (від травня 1618 р.) козак Степан перебував при дворі шаха. Можна думати, він брав участь у всіх подорожах двору, викликаних воєнними подіями. Після року ув'язнення в турецькій вежі вісім козаків 17 червня 1619 року добралися до Ісфагана (делла Валле не знав, скільком козакам загалом удалося втекти). Степан та його товариші опинилися в тяжкому становищі. Шах годував їх пустими словами, Степана не відпускав. Європейська колонія Ісфагана вирішила відправити українських посланців таємно (всупереч волі

шаха, який, мабуть, надіявся, що козаки приймуть іслам) через Індію до Європи.

Про дальшу долю Степана й інших козаків делла Валле нічого не згадує.

Запорожці стежили за долею свого посольства. Довідавшись про віроломне ставлення Георгія III й запідозривши, що в зраду замішані правителі Мегрелії чи Грузії, козаки висадилися на узбережжя і спустошили його. Відомості про цю каральну експедицію дійшли до Ісфагана влітку 1619 року. Самі грузини вважали акт помсти заслуженим — в усякому разі 20 вересня 1620 року в Ісфагані делла Валле довідався від свого грузинського приятеля Батоні Меграба, що козаки приїздять до Грузії і постійно підтримують з нею союзні відносини.

16 квітня 1620 року до Ісфагана з Польщі прибули вірмени з листами для шаха і П.-М. Чіттадіні, який перебував тоді в Гоа (Індія). Листа до нього відкрив вікарій кармелітів у Ірані Джованні-Тадео. У ньому йшлося про лист, привезений вірменином Яковом до Ісфагана восени 1618 року.

Оліварес Марконес у листі до П.-М. Чіттадіні (який П'єтро делла Валле скопіював) повідомляв, що він з великим нетерпінням чекає на відповідь шаха та повернення Якова з Ірану. Поляки (делла Валле коментував — козаки) погодилися з планом Аббаса захопити порт Яні на Чорному морі (за словами делла Валле, цей порт був на р. Трапезунд). Надалі він залишився б володінням шаха. Марконес заявляв, що він готовий особисто прибути для переговорів з шахом, і просив від Аббаса відповіді на цей і попередній листи. Наприкінці Марконес повідомляв, що поляки та козаки готові діяти, якщо буде підтримка шаха.

Підбиваючи підсумки реляцій П'єтро делла Валле, можна зробити такі висновки. У 1617 році (коли почалася турецько-іранська війна) шах Аббас і запропонував королю Сигізмунду III спільні воєнні дії проти турків, причому найактивніша роль відводилася запорозьким козакам, які мали захопити один з портів на південно-східному узбережжі Чорного моря. Сигізмунд, козацький гетьман, французький посол у Польщі та представники папи на нараді у Варшаві погодилися з пропозицією шаха і в жовтні — листопаді 1617 року вірменин Яков доставив Аббасові відповідь.

Посольство козаків у березні — травні 1618 року вирушило до шаха. В ролі посередника виступав делла Валле. Аббас звернувся з листом до козацького гетьмана, запропонувавши йому для продовження переговорів вислати посла з відповідними повноваженнями. Цей лист не дійшов до адресата, бо козаки потрапили в турецький полон, а після встановлення миру між Персією і Туреччиною в листопаді 1618 року шах втратив інтерес до антитурецької коаліції.

У воєнному плані основною ударною силою при виконанні задуму шаха мали стати козаки. Це незаперечно, бо при становищі, яке склалося 1617 року, важко думати, щоб самі перси могли пробитися до Чорного моря або щоб польські військові частини (при загравванні польсько-литовської держави з Туреччиною) наважилися брати участь у такій операції. Зрештою, про будь-які морські походи польських військ на Чорному морі, навіть при використанні козацьких чайок, нічого не відомо [39, с. 130].

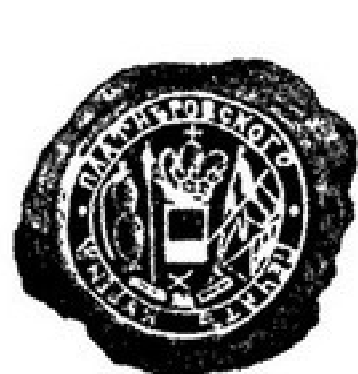
Враховуючи вирішальну роль, яку мала відіграти Січ у реалізації плану, вона й повинна була зайняти відповідне місце у дипломатичних переговорах. Вихід запорозьких козаків на Чорне море та їх переможні морські походи на Туреччину сприяли зростанню міжнародного авторитету Січі. Ось чому історія цих походів заслуговує на окрему увагу.

Походи на море покликалися до життя потребою захисту батьківщини — і це слід підкреслити — а не грабіжницькими намірами, як це інколи представляють окремі дослідники. Бо якщо козаки наприкінці XV — у першій половині XVI століття пускалися в погоню за ордою аж до берегів Чорного моря, то не тільки з метою відібрати загарбане хижаками-кочівниками, а в першу чергу врятувати ясир.

Згадаймо, стільки горя народного тоді було розлито по українській землі, що воно заговорило словами думи-пісні:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять,
Село наше запалили
І багатства розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
А на ногах ланцюг б'ється...

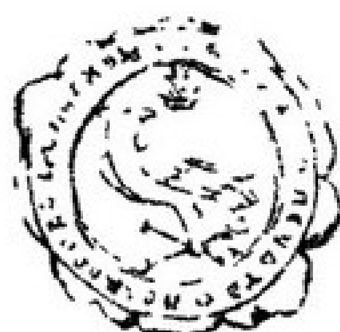
Сотенний прапор (Лубенський полк)

Печатки козацьких паланок

У багатьох випадках козацтву вдавалося відбити полон, зокрема коли ворога наздоганяли в степу. Так, 1540 року прославлений оборонець українського пограниччя барський староста Бернард Претвич двічі вибирався успішно на татар. Перший раз тоді, навесні, коли кількасот їх з Очакова та Білгорода пустошили околиці Бара та Хмільника. Претвич переслідував їх аж до «березанських верховин», де визволив 50 полонених і захопив 1000 коней, у тому числі 450 турецьких.

Восени орда пішла на Литву. Претвич зі своїми «служебниками» стеріг їх на бродах під Кременчуком (на Дністрі) і багато побив, а чимало в полон узяв. Очевидно, цих полонених невдовзі обміняли на православних бранців, бо на початку квітня 1541 року султан Сулейман I повідомив з Константинополя Сигізмунда I, що він «доручив звільнити християн, підданих короля, взятих до неволі людністю Акермана в часі нападу на польські землі і відшкодувати збитки».

Наступного року Претвич знову кинувся в погоню за ординцями. Ось як описує її відомий польський хронікер Мартин Бєльський: «Бернард Претвич, староста барський, вартий пам'яті всіх нас, поляків, пустився за ними з невеликим числом козаків і черемисів, прийшов за ними аж під Очаків, але вже забрані в неволю були на кораблях, везли їх у Кафу на продаж. Плакав, дивлячись на їхню біду, промовляючи: як би я радий був вас врятувати, коли б міг».

Очевидно, відтоді українське козацтво остаточно усвідомило необхідність мати власну сильну флотилію, яка могла б впливати на розвиток подій на Чорноморському узбережжі Криму і Туреччини. І розв'язання цього завдання взяли на себе козаки, які мешкали на Дніпрі за порогами — запорожці, або низовці.

Там, серед верболозу і ситника, засновували вони табори-січі, недоступні і ва́жкі для відшукання чужинцями. Там же схвалювали рішення про морські походи, обирали отаманів і комплектували екіпажі чайок.

До морського походу запорожці готувалися дуже старанно *. Його організація охоплювала такі етапи: вибори старшого — похідного отамана, визначення мети

---

* У розповіді про морські походи використано дореволюційні та зарубіжні дослідження.

походу, розподіл козаків на екіпажі, вибір місця і часу для будови чайок, забезпечення їх необхідним оснащенням та озброєнням.

За кілька тижнів до походу на Дніпрі на численних островах збирали матеріал для будови і оснащення чайок. Кожен загін-екіпаж, у складі якого було 50—70 козаків, будував чайку для себе протягом кількох тижнів. Залежно від того, яким великим мав бути похід, виставлялася флотилія від кільканадцяти до 80—100 чайок. Таке оперативне формування величезних флотилій було можливим завдяки досконалій організації. Кожен мав певні обов'язки, які повинен був якнайкраще виконати. А були серед козаків різні ремісники, в тому числі й суднобудівники.

Для будівництва човнів використовували липу, вербу, ситник, яких у районі Дніпра було вдосталь. Великі бори тягнулися правим берегом Дніпра, в районі порогів та на багатьох островах.

Щодо самої чайки, то слід сказати, що це був великий морський човен, у якому могло вміститися від 50 до 70 чоловік — з оснащенням, озброєнням та провіантом. Головною його частиною, як свідчить французький інженер Боплан, був кіль довжиною близько 15 метрів, видовбаний з липового або вербового пня, поширений вгору. Від нього розбудовували корпус, прибиваючи дошки, розширюючи і видовжуючи його із зростанням висоти, а човен забезпечували жердинами. Міцно спаяні дошки обводили колодою з липової кори і обливали їх смолою.

Потім ззовні на обох бортах за допомогою липового лика і дикої вишні прив'язували снопи очерету. Снопи ці не дозволяли човну затонути навіть тоді, коли він наповнювався водою. Охороняли вони також екіпаж від куль, які летіли низько, й водночас виконували роль кранців. Воду, яка вливалася досередини, виливали черпаками.

Є такі свідчення з пізніших часів: за гетьманування Івана Мазепи на один козацький човен, окрім дерева, витрачалося 13 пудів заліза, 2 бочки смоли, 200 аршинів полотна, 20 саженів линви, 3 пуди клоччя, 195 аршинів різних шнурів для підв'язування очерету.

Доречно буде вказати, що на будівництво однієї турецької галери витрачалося 150 центнерів заліза, 168 центнерів мотузок і канатів на снасті. На період однієї

навігації на неї витрачалося 20 центнерів смоли, 12 центнерів конопляної паклі, 4 центнери сала [88, с. 94].

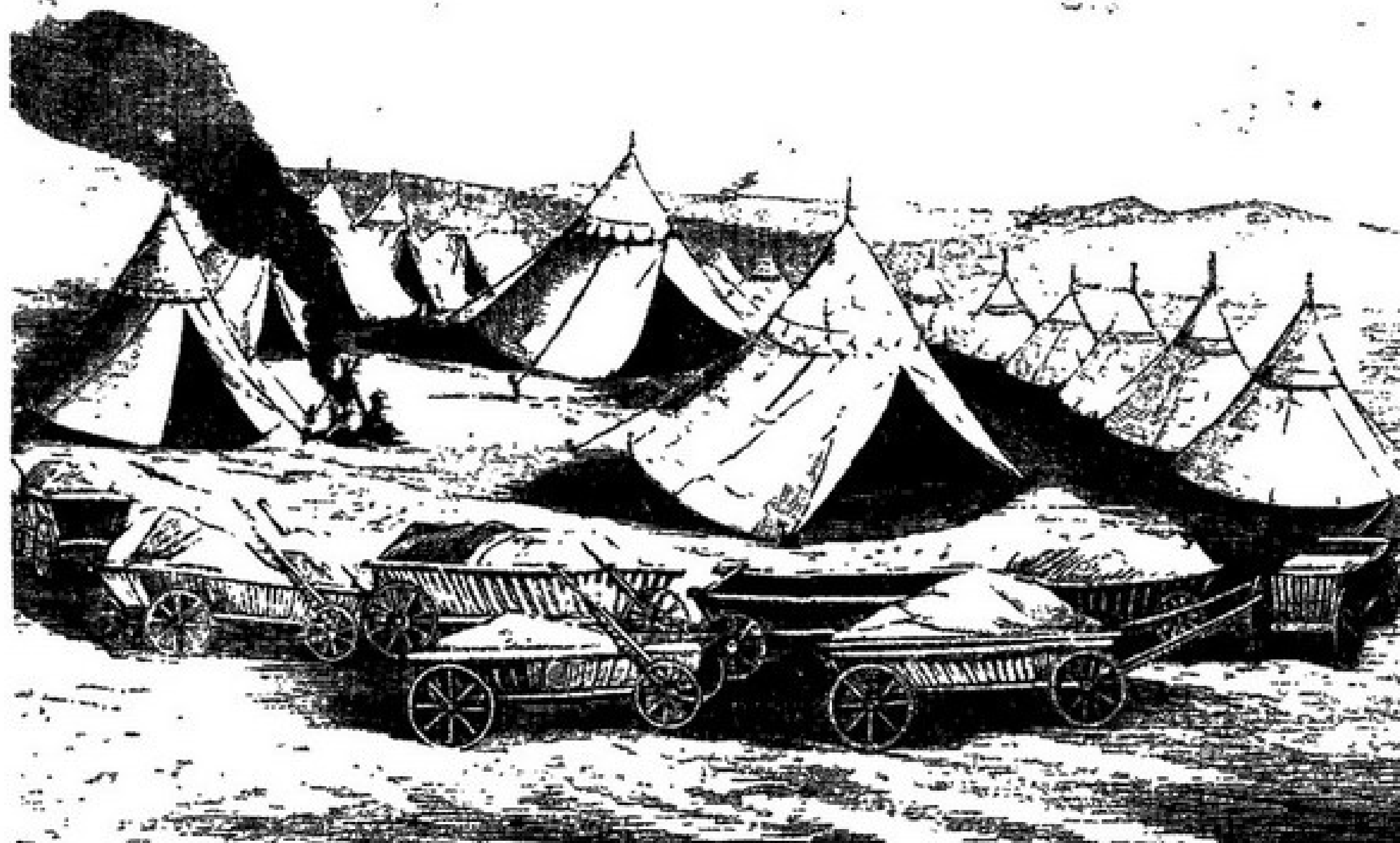
Довжина чайки сягала до 20 метрів, ширина — 4, осадка — 1,5 метра. З огляду на довжину човна виникали труднощі при виконуванні поворотів, зазначає Боплан. Козаки зарадили цьому, прикріплюючи два весловних стерна на носі та на кормі, що сприяло маневреності човна, даючи змогу, коли з'являлася потреба, виконати складний поворот. Було це важливо під час морських боїв, при операціях у портах противника та плаванні на водах з навігаційними перешкодами. Окремі дослідники вважають, що подібне було з козацькими возами. Адже кожен запорозький віз у таборі мав два орчики — один спереду, а другий — ззаду. Коли доводилося, скажімо, відступати, то запрягали коней просто до другого орчика, і не треба було розвертати воза.

На кожному борту у чайці було по 10—15 весел. При сприятливому вітрі використовувалося вітрило із складною щоглою. Англійський дипломат Ріо так описує козацьку чайку: «Їхні вітрильники — довгі й легкі, мають з кожного борту по 10 весел і по два чоловіки при кожному веслі. Ніс і кермо збудовані майже однаково: тому вони становлять кермо на носі, або на кормі, щоб не обертатися кораблем, і, таким чином, виграють час.

...Кожна одиниця (чайка.— *В. С.*) має по 50 добірних людей. Озброєні гарматами, а також шаблями, якими орудують дуже вправно.

...Козаки — це нація невибаглива, дуже працьовита і звикла жити тим, що трапиться. Вони дуже добре маневрують, і то з такою швидкістю, що ворог довідується про їхні напади тільки після наскоку» (79, 1959, 23 липня). Виховані на Дніпрі та його притоках, козаки були знаменитими веслувальниками. Попервах гірше було на морі, адже не було ще тоді відповідної підготовки. Тому, коли міцнів вітер і зростала хвиля, вітрило згортали і користувалися веслами. Але з досвідом запорожці стали, як відомо, чудовими мореплавцями.

Чайки були відкритими човнами, без палуби, з лавами, які зміцнювали водночас усю конструкцію. Екіпаж, який будував човна сам собі, знав, природно, його досконало, що дуже допомагало під час морського походу. Крім цього, безпосередня участь у спорудженні згодом полегшувала і ремонт човна та лагодження при пошкодженні. Козаки дбали про нього і клопоталися завчасно

Козацький похідний табір

Козацька старшина

про його консервування: від правильної експлуатації чайки залежали ефективність походу та життя його учасників.

Кожен козак, вирушуючи в морський похід, брав з собою, як правило, 2 рушниці або пістолі, 3 кілограми пороху, свинець і шаблю. Чайка могла мати до 6 малих гармат-фальконетів з повним боєкомплектом. Вони, до речі, були в основному з турецьких кораблів. Крім цього, кожен з учасників походу брав з собою додатково одяг для зміни, білизну та шапку. Брали також сухий провіант, бо не було змоги варити гарячу їжу, та воду. Сухий провіант складався з товчених сухарів, сушеної риби, сушеного баранячого м'яса і саламахи (борошна, переважно гречаного, і пшона). Провіант і воду зберігали в довгих бочках, покладених на дно чайки. Брали також необхідне майно: компас, запасне вітрило, теслярське знаряддя, линви, черпаки, ліхтарі та інші предмети, потрібні під час тривалого перебування на морі.

Чайка мала велику бойову силу і в описуваний час на Чорному морі була досконалим і дуже дешевим знаряддям боротьби. Ставала вона незамінною в боях біля берегів, на водах з численними мілинами, недоступними для великих кораблів, і на ріках.

У цьому зв'язку варто згадати випадок, коли у XVIII столітті Росія вирішила створити Дніпровську флотилію. Фельдмаршал Мініх тоді цікавився в запорожців, чи можуть їхні судна «з грузом і без груза чрез пороги весною пройти», оскільки намічалося це замовлення виконувати на Брянській верфі. Козаки дали відповідь, що «таковые суда, а особливо дубы вешнею водою без груза чрез помянутые пороги проходить могут».

При цьому було ухвалено: виготовляти в Брянську судна на зразок козацьких чайок слід з урахуванням глибини Дніпра.

Запорозький човен був швидкий, для турецьких галер — невловимий. Просувалась чайка тихо, а флотилія в районах загрози йшла у згущенні, чайка біля чайки. Рікою пливли одна за одною. На човні похідного отамана розвівався прапор командуючого.

Козаки, з огляду на умови перебування на чайках, випливали переважно в червні або ранньою весною. З походу козаки поверталися звичайно восени.

Служба на чайці була важкою. Її екіпаж постійно перебував під сонцем, дощем, на вітрах, хвилях. Веслу-

вали переважно в три зміни, а складні обставини вимагали від екіпажу великого психічного та фізичного напруження. Розбурхане море викликало у членів екіпажу морську хворобу, що призводило й до послаблення уваги, спроможності спостерігати, пам'яті і мислення, до сонливості і збайдужіння, особливо в тих, хто не веслував, а сидів бездіяльно. Важкі морські умови викликали занепад сил і швидку втому, що робило веслування неповноцінним. Зараджували цьому, частіше міняючи залоги веслувальників. Тому-то перед походом здійснювався суворий відбір, і козаків, неспроможних витримати службу на чайці, не брали. З метою привчати до труднощів служби в морські походи брали щоразу певну кількість молодих людей, які вправлялись в козакуванні. У набутті навичок до мореплавства не останню роль відігравало плавання на Дніпрі і спроби долати пороги.

Морська боєздатність чайок давала змогу козакам вести бойові дії на великій відстані від Дніпра, в будь-якій частині Чорного й Азовського морів. При цьому флотилія, група та окремі чайки мали значну самостійність. Ведення воєнних дій на цих морях, далеко від рідних берегів, вимагало від запорожців відваги, послідовності та витривалості, самостійності й активності, сміливості й розсудливості в рішеннях, здатності ризикувати, передбачливості та обережності.

На чайці діяли колективно. Зусилля цілого екіпажу і флотилії у виконанні бойового завдання спиралися на взаємозалежність, і козаки перемагали на морі саме завдяки колективним зусиллям. Оця колективність виникала із взаємного довір'я, поваги, приязні, фаховості, спільного досвіду і підтримки в боротьбі, а також з суворої дисципліни. За кожен прояв неслухняності безумовно карали, а того, хто вживав алкоголь, наприклад, просто викидали за борт. Крім цього, екіпажеві чайки притаманні були однодумність щодо здійснюваного завдання, взаєморозуміння, звички гармонійного колективного діяння і високий рівень організованості.

Звісно, кожен черговий морський похід збагачував знання про море, про турецькі порти, про найнебезпечніші курси і небезпечні місця. Накопичувалися знання про морські та теренові умови на турецьких узбережжях, про силу противника та його слабкі сторони. Зростала також кількість організаторів, які в морських походах

брали участь багато разів. Їхні імена часто згадуються в історичних документах — Шафран, Шило, Сулима...

Великим тактичним мистецтвом, за свідченнями сучасників, було виведення флотилії чайок з Дніпра в море побіч турецької кріпості — Очакова, яка стояла в гирлі цієї ріки. Чайки йшли за течією ріки в строю, одна за одною. Попереду — дві, як розвідка, потім чайка похідного отамана, а за нею — всі інші. Перед флотилією за течією річки, пущені козаками, пливли великі дуби з гілками або балки, обковані залізом, для проривання ланцюгів, які перегороджували гирло Дніпра.

Виходили на Чорне море козаки такими трьома способами. Уночі пущені за течією ріки балки проривали в кількох місцях ланцюги, які перегороджували Дніпро. Турки одразу ж накривали це місце вогнем з гармат. Переконавшись через якийсь час, що на воді спокій, вони переставали стріляти. Тоді приховані в темряві чайки виходили крізь прорвані місця у відкрите море.

Більш трудомістким було переправлення чайок на валках суходолом від Дніпра на ріки, що стікали в Азовське море. Застосовуючи цей спосіб, козаки водночас організовували оборону від татар, які могли налетіти на розгорнутий козацький стрій. Після виходу на Азовське море запорожці були у безпеці і спокійно випливали з нього в Чорне море.

Третім способом було форсування гирла Дніпра збройною силою. Траплялося це тоді, коли козаків передчасно викривали, а турецький флот, що стояв під Очаковом, був слабкий.

Ще складнішим, ніж вихід у море, було повернення в Дніпро. Біля Очакова майже завжди чекала їх турецька флотилія. Крім цього, просуватися проти течії перегородженої ланцюгами річки було важко, а в звичаї козаків, крім усього, було повертатися до Запорожжя з усім здобутим та з чайками. Зрозуміло: лише за сприятливих умов могли запорожці проходити безпечно саме цією дорогою. Переважно поверталися іншими двома шляхами.

За 3—4 милі на схід від Очакова, в лимані, козаки виходили із чайок і тягнули їх узбережжям. Потім, вище Очакова, перетягали їх у Дніпро і безпечно поверталися на Січ.

Азовським морем, з нього ріками до Дніпра — так, як під час переходу на Чорне море. Способом цим користувалися тоді, коли біля Очакова стояла міцна

турецька флотилія або коли з походу поверталося 20—25 чайок. При цьому козаки також організовували оборону від татар, які намагалися відвоювати те, що було на чайках.

Треба зазначити: флотилії чайок в основному ухилялися від боротьби з турецькими військовими кораблями. Як правило, вони атакували торгові судна, щоб визволити галерних невільників і взяти товар, який повністю старалися доставити до Запорожжя.

Запорожці атакували окремі кораблі противника, а змушені до боротьби з турецькими угрупованнями, приймали бій і найчастіше виходили з нього переможцями. Знали вони, що потрапити до турецького полону — це значить бути мученим і тортурованим, тому не здавалися, воліли загинути в бою.

Згуртовані турецькі галери були безпорадними проти швидких і маневрених чайок, які перед переважаючими ворожими силами, ухиляючись від боротьби, відступали, особливо тоді, коли на човнах вже були трофеї походу.

У битві з кораблями, оснащеними артилерією, козаки могли зазнати втрат, тому поводились вони обережно й намагались використовувати переваги власних човнів. Оскільки чайка з великою осадкою виступала з води приблизно на один метр, то важко було її вгледіти. А ось її екіпаж бачив, що діється на морі, легко з далекої відстані розпізнавав оснащені щоглами турецькі галери. Після розпізнання противника й схвалення рішення про атаку екіпаж чайки вправно згортав вітрило та складав щоглу. Старший визначав напрямок атаки і маневрував так, щоб відносно об'єкта атаки зайняти позицію під сонцем, аби не бути поміченим. За годину до заходу сонця чайки займали позицію на одну милю від об'єкта атаки і, чекаючи ночі, стежили за ним, щоб не втратити з поля зору.

Найефективнішим способом боротьби чайок з турецькими кораблями був абордаж. Група чайок, найчастіше — вночі, швидко наближаючись до турків і маневруючи, примушувала атакований корабель розпорошувати артилерійський вогонь. У хвилини, коли пушкарі підготовляли гармати до наступних пострілів, чайки блискавично підходили до корабля. Оскільки кулі з гармат, розставлених на палубі високих турецьких кораблів, вище чайок, не чинили їм шкоди, козаки вторгалися на палубу і вступали в рукопашний бій. Під час бою козаки

вели вогонь з рушниць і пістолів, билися шаблями, ножами і навіть кулаками. Група козаків звільняла прикованих до лав веслувальників-невільників, які поповнювали козацькі ряди.

Найлегшими і найуспішнішими були атаки козаків на багаті приморські турецькі міста, на які вони налітали несподівано вночі або вдосвіта. До речі, від гирла Дніпра до узбережжя Туреччини шлях займав від 36 до 40 годин. На суші козаки не заходили далі, ніж на одну милю, пам'ятаючи про те, що противник може знищити чайки. Після вторгнення в місто захоплений зненацька гарнізон козаки ліквідовували. Майно, яке важко було забрати на чайки, знищували. Бувало, козаки атакували прибережні османські гарнізони, які перешкоджали здобуттю турецького міста.

Походи запорозьких флотилій чайок організовувалися часто. Перші походи, як правило, обмежувалися гирлом Дніпра, в основному до околиць Очакова...

13 жовтня 1545 року, наприклад, вісімсот козаків під проводом Ісачка з Брацлава, Карпа Масла та Івана Держка з Черкас підпливли вночі на тридцяти двох чайках під Очаків. Вони здобули замок, убивши двох і поранивши чотирьох чоловік з турецької залоги, тридцять двох було взято в полон. З числа останніх двадцять осіб заплатили за себе викуп на суму 40 600 аспр, і козакам дісталося їхнього майна на суму 19 000 аспр. Крім того, козаки мали ще 36 800 аспр окупу за тридцять інших підданих; на Україну також відігнали 97 коней. Усього турецький султан рахував шкоду на суму 97 000 аспр.

Подібні походи відбувались і в наступні роки. Зокрема, 1552 року кримський хан скаржився у зв'язку з цим польському королю: «Козаки ваші, Дніпром водою підійшовши, під замок його милості цісаря турецького, під Очаків, корабель із людьми взяли» [50, с. 85]. А вже після того, з приходом на дніпровські острови князя Дмитра Івановича Вишневецького, організоване ним Військо Запорозьке почало регулярно вибиратися на море.

У 70—80-і роки XVI століття морські походи козаків набрали такого розмаху, що змусили правителів орди ставити питання про спорудження вище дніпровських порогів укріпленого замку, який, загородивши дорогу на Січ, поставив би її в жорсткі політичні та економічні умови. Перша згадка про подібні плани кримського

хана трапляється 1593 року, коли він заявив, що «йому не потрібно ні казни, ні людей, лише б козаки шкоди не чинили». Російський посол до Криму Семен Безобразов зазначав тоді в своєму статейному списку, що хан вимагав від російського царя, окрім упоминків, «тридцать тисяч рублев на город, что было ставить на Днепре» — «на Собачьем перевозе» чи «на Кошкине перевозе».

Однак тоді Річ Посполита не була зацікавлена в такому розв'язанні козацької проблеми. Тим більше, що 1587 р. шляхта пропонувала за рахунок московського царя побудувати фортеці на Дніпрі і розмістити в них польсько-литовські гарнізони, які також утримувалися б російським урядом. Крім того, останній мав взяти на себе платню запорожцям, присилати їм на допомогу козаків з Дону і Волги.

Однак нічого цього не було здійснено, а морські походи тривали. 1603 року запорожці здійснили великий похід у Крим. Потім їхні чайки з'явилися біля Ізмаїла.

У зв'язку з цими походами польський король в інструкції на сейм 1604 року зазначав, що «за короткий строк козаки зруйнували у турків три міста», що загрожує ускладненням між Річчю Посполитою і Портою. А кримський хан писав польському королеві, що «мир буває тоді, коли на Дніпрі немає козаків».

Улітку 1606 року дніпровські козаки кілька разів піднімалися на турецькі міста Чорноморського узбережжя, зокрема на Кілію і Білгород. Їм пощастило захопити серед моря десять турецьких галер з людьми, запасами і тваринами.

Однак найпам'ятнішою подією того року було взяття Варни, чому присвячено відому народну пісню:

Була Варна здавна славна.
Славнішії козаченьки,
Що тої Варни дістали
І в ній турків забрали.

Тогочасні хроніки повідомляють, що козаки мали влітку трофеї більш як на 180 тисяч злотих.

Після цього кошовий Петро Сагайдачний повів козацьку флотилію в Крим, де було взято штурмом сильно укріплену фортецю Кафу.

У березні 1607 року сильний турецький флот вийшов у Чорне море, щоб протистояти козакам. Однак під Оча-

ковом запорожці на чолі з Петром Сагайдачним розігнали десять турецьких сторожових кораблів і численні козацькі загони з'явилися в Дебрузі.

Взагалі з появою на отаманстві в Січі Петра Сагайдачного розпочинається справді нова епоха в формуванні українського військового мистецтва. Сміливість, несподіваність і руйнівність його походів, рівних яким не було ні до, ні після Сагайдачного, свідчили про його військовий геній.

Українське козацтво перейшло в широкий наступ проти турків і татар на їхню територію, не обмежуючись відбиттям агресії на своїй. У зв'язку з цим різко змінився тон звернення Туреччини до Польщі стосовно козаків. Ця проблема постала тепер вже як питання про Україну в цілому, що ступила на шлях боротьби за свою незалежність.

Звичайно, цьому сприяли не тільки внутрішні, а й зовнішні фактори. Одним з найважливіших, що визначав багато аспектів міжнародних відносин того часу, було дальше зміцнення Російської централізованої держави. Ще 1576 року сучасники так характеризували роль Росії у розвитку всієї європейської політики: «Великий господар (турецький султан.— *В. С.*) боїться князя московського головним чином тому, що він належить до грецької церкви, як і населення Болгарії, Сербії, Боснії, Мореї та Греції, котрі вищою мірою віддані йому, оскільки належать до тієї ж грецької віри; вони завжди готові взяти до рук зброю й повстати, аби звільнитися від турецького рабства і підпорядкуватися владі великого князя».

Тому Туреччина не тільки не могла розраховувати на участь цих народів у боротьбі проти Росії, а й вже не вірила в можливість усунення козацтва на шляху її загарбань у Східній Європі. Саме запорожці не порахувалися з підписаним на вигідних для Речі Посполитої договором із Портою 16 липня 1607 року. Їхні походи на турецькі володіння були однією з головних причин, що порушили мир.

У жовтні 1608 року козаки «дивною хитрістю» здобули Перекоп. Причиною цього наступу була непогамована похвальба кримського хана Салятмет-Гірея, який заприсягся, що одразу після свого вступу на престол непокоїтиме Польщу щороку і посилатиме турець-

кому цісареві велику силу полонених, яких можна було б використати для веслування на флоті. Коли запорожці довідалися про цю безсоромну погрозу, то почали пильно стежити за новим тираном. Як тільки стало відомо, що він відбиратиме присягу в Козлові (Євпаторії), вирішили використати цю обставину.

Три тисячі низовців сіли на чайки й вирушили в Чорне море. Однак саме тоді розгулялася буря, і козацька флотилія внаслідок цього розсіялася аж до берегів Азії. Лише через два тижні, коли море заспокоїлося, запорожці зібралися на острові Тендрі. Зміркувавши, що хана в Козлові вже, очевидно, немає, попливли в напрямку Перекопа. Михайло Найманович, котрий очолював похід, нагадав при цьому побратимам про хоробрість, геройські діла і славу, що від неї нічого солодшого немає.

До речі, щодо самого Наймановича, зазначається в тогочасному діаріуші (щоденнику), то його «можна порівняти не тільки з найхоробрішими мужами, але напевно з найдавнішими героями. Протягом п'яти років, хоч не рік за роком, підносив він перемоги в безупинних, дуже завзятих битвах. Щастя товаришувало йому» [29, 1930, 7 січ.].

Висадившись вночі на берег і залишивши біля чайок сторожу, запорожці рушили на Перекоп. Гарнізон Перекопа виставив 1400 яничарів, котрі вийшли перед мурами фортеці, викотивши гармати. Козаки спершу стріляли ощадливо, а потім випустили хмару куль і по п'ятах відступаючих підійшли до міста. Захопивши ворожі гармати, пробили укріплення і увірвалися до Перекопа.

Одним з найважливіших результатів взяття цієї кримської фортеці було визволення значної кількості християн. Крім того, козаки захопили в полон намісника кримського хана в Перекопі, якого привезли королю на сейм. А там якраз виступали з гнівними прокльонами на адресу запорожців посли татарські. Присутні на сеймі турецький, перський і англійський посли сприяли поширенню детального повідомлення про успіх козацького походу.

Цілком ймовірно, що, перебуваючи досить часто саме у Варшаві, козацькі представники могли зав'язувати контакти з дипломатами європейських та азіатських країн,

акредитованими при дворі польського короля. Ці попередні зв'язки потім переростали, як правило, в постійні відносини.

А ось як розвивалися події на Чорному морі далі.

1609 рік. Запорожці на шістнадцяти чайках увійшли в гирло Дунаю, захопили й спустошили розташовані на його берегах Кілію та Ізмаїл. Потім підійшли до Білгорода, який також капітулював перед козацькою флотилією.

Інший козацький морський десант у цей час висадився в Кафі і захопив місто.

1612 рік. У складі шістдесяти чайок козацька флотилія здійснила навесні вдалі походи на ворожі укріплення — Гьозлів, Бабадаг, Варну і Месембрій.

Восени запорожці спільно з донцями знову побували під Гьозлевом, де успішно громили татар.

Трирічна перерва у відомостях про більш-менш значні вилазки на море пояснюється, мабуть, тим, що запорожці в 1609 році були закликані під прапори польського короля Сигізмунда III, котрий вирушив війною проти Російської держави. Шляхтич Самійло Маскевич, учасник кампанії, пише: «Запорозьких козаків на різних місцях у Москві страшенна сила, рахувати їх більш як на 40 тисяч, і все більше їх прибувало: трохи що не з усім кошем із Запорожжя вийшли, а послугу королеві значну чинили» [37, т. 7, с. 333].

Однак у зв'язку з тим, що козацькі домагання одержати обіцяну платню не дали наслідків, а по закінченні кампанії запорожці залишилися кинутими Річчю Посполитою напризволяще, вони після повернення на Січ, зібравшись, за висловом Михайла Грушевського, «в небувалих ще розмірах», з подвоєною силою повели зачіпки з полудневими сусідами. Факти повністю стверджують думку цього авторитетного історика, що «роки 1613—1620, се героїчна доба особливо морських походів козацьких на турецькі краї...»

1613 року низовці двічі вирушали на Чорне море. Обидва походи, зокрема на чорноморські міста Криму, закінчилися успішно. Турецька ескадра, що за наказом султана підійшла до гирла Дніпра з метою припинити повернення запорожців на Січ, несподівано була атакована козацькими чайками вночі. Це було для турків як грім серед ясного неба, і до рук сміливців перейшло шість військових галер.

Весняний похід 1614 року на Чорне море виявився не-

вдалим — шторм розкидав козацькі чайки. Частина з них затонула, інші викинуло на анатолійський берег Туреччини, де запорожцям довелося прийняти нерівний бій. Чимало їх було побито або ж забрано в неволю. В народній пам'яті збереглася дума про бурю на Чорному морі, що передає цю подію:

А по Чорному морю супротивна хвиля встає,
судна козацькі на три часті розбиває:
одну часть взято — в землю Агарську занесено,
другу часть гирло Дунайське пожерло,
а третя де ся має — в Чорному морі потопає.

Це нещастя, зазначає М. Грушевський, аж ніяк не ослабило козацької енергії. І наприкінці липня запорожці ризикнули на відчайдушний похід сорока чайками навпростець через Чорне море під Трапезунд. Маючи від втікачів з турецьких галер докладні відомості про укріплення по всьому Чорноморському узбережжі Туреччини, вони зненацька налетіли на тамтешні міста і села.

Потім, як оповідає турецький історик Наіма, «напали на кріпость Синоп, положену на березі анатолійському, і з огляду на його розкішні околиці, відомі під назвою «місто коханків», здобули тутешній старовинний замок, вирізали залогу, пограбували і спустошили доми мусульманські...» [37, т. 7, с. 346—347]. При цьому було знищено турецький арсенал, попалено все, що було там: великі кораблі, галіони та галери.

Скориставшись розгубленістю турків, які не зуміли організувати оборони, козаки встигли забрати свою здобич на чайки й пуститися в зворотний шлях.

Турецький султан, котрому доповіли про набіг запорожців, у гніві наказав повісити великого візира Наух-пашу, а бейлербею Румелії Ахмет-паші доручив перейняти козацьку флотилію в гирлі Дніпра. Для посилення цієї експедиції з Білгорода в Очаків перекинули гармати й 4 тисячі яничарів, а з Константинополя — ескадру Алі-паші.

Запорожці, розвідавши про такий поворот, розділилися надвоє. Одна частина пішла на Низ через дніпровське гирло, а друга — суходолом на схід від Очакова. В сутичках до рук противника потрапило 20 козаків, котрих султан видав скаржникам з Трапезунда.

Дії козаків ускладнювали відносини Речі Посполитої з Туреччиною. Посольства короля до козацтва з вимо-

гою припинити набіги на турецькі володіння не дали очікуваних результатів. Однак, коли восени 1614 року нависла загроза османського нападу, запорожці прислали своїх представників до Житомира, де заявили урядовим комісарам, що Військо готове виконати волю Сигізмунда III. Козаки погодилися за старим звичаєм нести прикордонну службу, інформувати про неприятеля, за що їм Річ Посполита мала платити щорічно 10 тисяч золотих і 700 поставів сукна.

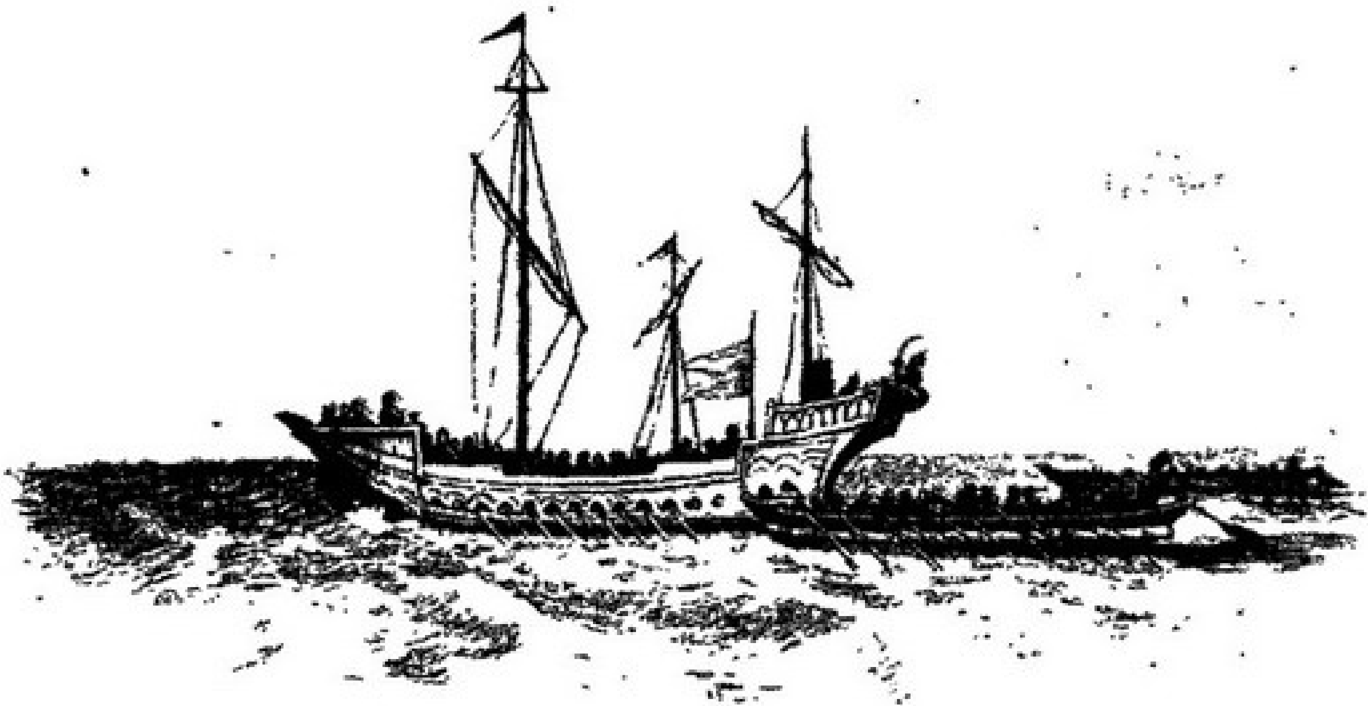
Також була вислухана вимога уряду про те, що на сусідні держави без волі короля і Речі Посполитої козаки не повинні нападати. Ця вимога, доведена до Війська Запорозького, природно, викликала в нього невдоволення. Тому й не дивно, що через п'ять тижнів, як було обіцяно, нове козацьке посольство до короля привезло відповідь кола (козацької Ради), яка була негативною. Сейм на початку 1615 року підтвердив ухвали комісарів, однак запорозькі делегати не гарантували її виконання, оскільки це було б позбавленням козацтва усталених прав.

Тож весною 1615 року на 80 чайках козаки підійшли до Константинополя, гарнізон якого тоді налічував 24 тисячі яничарів і 6 тисяч сипахів. Висадившись на берег між столичними портами Мізевною і Архіокою, спалили їх. Страшенно розгніваний султан розпорядився наздогнати запорожців, котрі благополучно відпливли назад. Вони, змушені прийняти бій біля гирла Дунаю, взяли на абордаж кілька турецьких галер і привели їх до Очакова, де спалили на очах турецького гарнізону. Поранений командуючий турецькою флотилією був узятий у полон.

Давав він за себе великий викуп, але помер, не дочекавшись волі.

Водночас чотири тисячі запорожців готувалися виступати на Дон, де за попередньою домовленістю з донськими козаками мали атакувати Азов. Пізньої осені донці прислали на Січ своїх представників — козаків Дружинку Трубнікова та Іванка Слєпова — з пропозицією підтримувати мирні відносини, спільно стояти проти ворогів. Відповідаючи бойовим побратимам, запорожці запевнили їх, що «им однолично сее весны приходити к Азову имати Азова».

У цей час козацтво продовжувало дипломатичними засобами відстоювати свої права, обіцяні королем з по-

Козацькі чайки готуються до нападу

Гетьман
Петро Сагайдачний

чатком московської кампанії. Затягування з їх вирішенням породжувало невдоволення, призводило до відкритих виступів. Так, у 1615 році збунтувалися нереєстрові козацькі полки Челядки та Коровки, «заїхали збройно у волості князівства Литовського». Уряд змушений був видати універсал, яким вимагав від свавільників «залишити Брацлав і Велике князівство Литовське».

Такі ж питання вирішувалися і наступного року, коли посольство низовців прибуло до польської столиці. Повідомляючи про результати переговорів у спеціальній відозві «До козаків запорозьких», з Варшави писали: «Були в нас посли ваші. Прийняли ми з ласкою те посольство ваше. Аби Військо Запорозьке в порядку від комісарів наших описанім на звиклих місцях спокійно перебувало, гетьманові нашому і урядові послушне залишалося» [94, ф. 1235, оп. 1, спр. 126, арк. 266].

Навесні наступного року на виході в Чорне море 2 тисячі запорожців на чолі з Петром Сагайдачним прийняли бій з турецькою ескадрою під командуванням Алі-паші, який ледве втік. До рук козаків потрапило 15 галер і 100 допоміжних суден. Затим Сагайдачний повів своє військо до Кафи, спаливши яку, визволив велику кількість українських бранців, призначених для продажу. У штурмі Кафи брали участь і 700 донців.

Восени низовці спорядили похід під Самеун, що на турецькому узбережжі. Однак вітри занесли чайки до Мінера, де запорожці потопили в порту 26 галер. Там 2000 козаків вийшли на берег і, несподівано підійшовши з суші в тил Трапезунда, здобули його. Турецька ескадра в складі 6 великих галер і багатьох менших кораблів під командуванням адмірала Ціколі-паші спробувала розбити козаків. Однак вони сміливо вступили в бій і виграли його, потопивши, крім того, ще й 3 турецьких військових судна.

Довідавшись, що в Дніпровському лимані на них очікує ескадра Ібрагім-паші, козаки повернули на анатолійське узбережжя Туреччини. Темної ночі знову взяли Синоп, потім просунулися вздовж берега аж до Босфору. Великого візира Насир-пашу султан наказав покарати смертю за те, що той приховав від нього повідомлення про цей похід запорожців. Вони ж від Константинополя взяли курс на Азовське море, піднялися річкою Молочною, після чого перетягли чайки в Конку.

Ібрагім-паша, не дочекавшись повернення козацької

експедиції, влаштував уверх по Дніпру похід до Січі. Заставши її покинутою козаками, захопив там кілька гармат і кільканадцять човнів.

Обраний 1617 року замість Петра Сагайдачного старшим Війська Запорозького Дмитро Барабаш повів козаків до столиці Порти, де вони «заблимали своїми похідними вогнями у вікнах самого сераля». Здобувши в морі перемогу над османською флотилією, нагнали на правителів Порти такого жаху, що ті стали погрожувати війною проти Польщі. Король змушений був піти на договір з Туреччиною, перший пункт якого гласив: «Розбійники козаки не повинні виходити з Дніпра на море, в краях цісарських (султанських. — *В. С.*) ніяких шкод не мають чинити, взагалі якимсь способом вони мають бути змушені, аби більше ані від нас (поляків. — *В. С.*), ані від козаків не було ніяких шкод, так щоб цісарському флоту більше не було потреби виходити на Чорне море, і ми обіцяємо і зобов'язуємо козаків та їх край приборкати і покарати» [37, т. 7, с. 359].

До підписання такої угоди польського короля спонукала й позиція російського царя, посол якого Несміян Чаплин повідомляв: «...и те воры Донские казаки по совету с Днепровскими с запорожскими черкасы, по веленью польского Жигимонта короля ходили на море турского Ахмет-салтанова величества корабли погромили, людей побили, и животы и товар разграбили, и его пашу взяли» [84, с. 145].

1620 рік. Уже наприкінці зими козаки були готовими вийти в море на 300 чайках. Із початком весни вони розпочали небачену експедицію на турецьке узбережжя. Про неї свідчать депеші французького посла в Порті де Сезі, надіслані королю Людовику XIII: «9 серпня козаки з'являються щоразу поблизу в Чорному морі і, незважаючи на свої слабі сили, захоплюють нечувану здобич. Вони користуються такою славою, що потрібні удари киями, аби змусити турецьких воїнів виступити проти них на кількох галерах, які великий правитель споряджає туди з великим трудом.

25 серпня козаки на 150 човнах спустошують усе узбережжя Чорного моря, пограбували й повністю спалили Варну...» [28, с. 141].

1621 рік. Навесні відбувся спільний похід 1300 донців і 400 запорожців «за Чорне море» на місто Різу. Цього разу козаки зазнали великих втрат під час штурму ту-

рецьких укріплень, а також під час битви з 27 османськими галерами, які їх переслідували. Російський посланник на Дон Семен Апухтін повідомляв до Москви, що на 8 стругах повернулися з походу менше 300 донців і 30 запорожців.

Але наступний вихід на море в червні-липні був успішним. Посол де Сезі повідомляв із столиці Блискучої Порти: «Страх, що охопив жителів цього міста, був таким великим, що неможливо описати».

Дізнавшись про дії козаків, турецький адмірал Халіль-паша, який стояв зі своєю ескадрою в Кілії, вирішив атакувати їх. Козаки прийняли цей виклик, заманили турків до мілководдя, розгромили їх, потопивши 20 кораблів.

У битві, яка відбулася згодом неподалік гирла Дунаю, турки втратили ще 20 кораблів.

Захоплених у полон козаків жорстоко покарали: частину роздавили слонами, інших, прив'язавши до галер, розірвали, третіх закопали живими, а близько 40 чоловік, посадивши в човен, посеред Дунаю облили смолою й спалили.

Восени, під час бойових операцій під Хотином між Туреччиною і Польщею, на Чорному морі одночасно діяло близько 10 тисяч запорожців, котрі, за словами літописця Величка, «13 суден з гарматами турецькими розбили і потопили... і самому Цариграду превелике сум'яття і жах учинили, звідусіль порохом оружейним окуривши» [20, т. 1, дод., с. 28, 41].

1622 рік. Незважаючи на прийняту Польщею в 1621 році під час підписання миру з Туреччиною після Хотинської війни умову про знищення чайок і заборону козакам виходити в море, з настанням сприятливої погоди 300 запорожців вирушили на підмогу 1500 донцям, котрі «после светлого воскресенья о Николине дни» піднялися проти турків.

Тоді ж «к ним навстречу для обереганья ходили черкасы ж в пяти стругах, а в струге во всяком человек по 30». У травні 1622 року ці запорозькі чайки захопили турецький корабель.

1623 рік. З ранньої весни на Дунаї та на берегах Чорного моря турки готувалися до зустрічі з козаками, які з'явилися влітку на 300 чайках. Біля Трапезунда вони попалили передмістя, захопили в полон купців, забрали

з собою багато майна, у тому числі кораблі та гармати.

9 липня близько 6 тисяч козаків на 100 чайках спустошили околиці столиці Османської імперії, спалили два квартали. Однак потім були розгромлені.

1624 рік. Незважаючи на заходи, вжиті Польщею та Туреччиною, аби не допустити нових морських походів запорожців (спалення значної кількості човнів на Дніпрі), досягнути цієї мети не вдалося. Як засвідчив де Сезі 12 березня, «козаки на 80 чайках спустилися через Борисфен і висадилися поблизу Кафи, де розгромили це кримське місто і побили багато татар».

У своєму черговому донесенні в Париж 21 липня де Сезі писав, що «в день турецької пасхи, яка відзначалася вчора, козаки на 100 човнах розгромили велике місто Неокорніє, що зливається з фортом на Чорному морі і перебуває на виду в сераля Великого правителя...» [88, с. 112].

Через два тижні, за свідченням київського митрополита Іова Борецького, козаки знову направилися до столиці Османської імперії. Їхню флотилію з 102 чайок турецька ескадра, що складалася з 25 великих галер і 300 дрібних суден, намагалася перехопити ще на виході з Дніпра у Чорне море. Однак запорожцям на чолі з майбутнім гетьманом Грицьком Чорним у результаті кількаденних запеклих боїв вдалося прорватися.

Ще один похід відбувся пізніше. Через несприятливу осінню погоду 150 чайок були змушені приблизно на місяць затриматися в районі Очакова, внаслідок чого запорожці потерпали від нестачі продовольства. Частина з них через це повернулася на Січ, інші ж, дочекавшись аж на початку жовтня гарної погоди, досягли околиць турецької столиці. «Погостювавши» в її передмістях, вони й за цим разом повернулися на Січ із здобиччю.

1625 рік. Передбачаючи нові козацькі походи на море, в Туреччині ще ранньої весни почали готуватися до зустрічі з ними. Тоді ж з столиці Порти до Кафи відправили ескадру під командуванням Реджиб-паші. Заходи безпеки вживалися і в самому Константинополі. Так, де Сезі писав 23 березня французькому королю Людовику XIII: «Більша частина галер Великого правителя буде використана для охорони з тим, щоб козаки перестали бути господарями Чорного моря і більше не з'яв-

лялися в передмістя Константинополя, як це було в минулому році».

Однак турки знову прогавили вихід 10 тисяч запорожців на 300 чайках у море, де вже промишляли під Трапезундом 2 тисячі донців. Де Сезі повідомляв тоді до Парижа, що козаки розгромили навколо Трапезунда 250 міст і містечок.

Донці повернулися додому, а запорожці направилися на захід уздовж турецького узбережжя. В дунайському гирлі, за свідченням де Сезі [28, с. 144], вони прихопили кілька турецьких суден, які спустилися сюди для підкріплення турецької ескадри. Після того відбулася битва з основними силами османського флоту, в якій козаки зазнали поразки.

1626 рік. Наприкінці 1625 року після повстання на Україні проти польської шляхти було укладено Куруківський договір, яким Річ Посполита заборонила дніпровській вольниці «воювати турків» на морі. Зокрема, пункти цього документа постановляли: «Козаки не повинні здійснювати морських походів ні по Дніпру, ні по інших ріках, прилеглих до територїї Речі Посполитої і не повинні порушувати трактатів, укладених з турецьким султаном... Морські судна вони повинні негайно спалити в присутності ревізорів і, під загрозою суворого покарання, не повинні спускати в море по Дніпру і по інших ріках ні суден, ні липових колод».

Однак гетьману Михайлу Дорошенку, котрий разом з реєстровиками прийшов навесні на Запорожжя, виконати цю вимогу шляхти, по суті, не вдалося: він знищив лише рибальські човни. Польський уряд повідомив столицю Порти про приборкання дніпровської вольниці. Проте ці запевнення були голослівними: навесні, за свідченням російських джерел, «донских казаков и черкас з 2000 человек ходили под Азов и к Азову приступили, и около Азова огороды пожгли, и отводные башни разломали» [30, т. 1, с. 69].

Восени вийшли на Трапезунд, ходили «донских козаков тысячи з две да с ними ж де на море пристали в трехсот стругах с десять тысяч Запорожских черкас». Під час спільного виступу вони взяли це, а також два інших міста — Синоп і Самсонов. Однак незабаром були витіснені з них турецькою армією, що направлялася проти персидського шаха під Багдад. У нерівних поєдинках донці втратили 500, а запорожці — 800 чоловік.

1627 рік. Навесні запорожці на 86 чайках вийшли в море. За свідченням російських джерел, спільно з донцями вони «на море ходили і городы турского воевали; и приходили близко к самому Царягорода; и многие городы взяли; и села и деревни пожгли, а людей побили; и с Азовом воевались».

Саме такі регулярні вилазки запорожців разом зі своїми донськими побратимами на море завдавали чутливих ударів по Туреччині, яка поступово втрачала свої позиції і роль у тогочасному світі. Походи українського козацтва на Чорноморське узбережжя Блискучої Порти, як правило, узгоджувалися з одночасними бойовими діями союзників по «лізі християнської міліції» в районі Середземномор'я, що змушувало турецького султана вести оборону в кількох напрямках. А систематичність спільних дій членів «ліги християнської міліції» виснажувала економічні можливості Туреччини, підривала боєздатність її армії. Крім того, героїчні походи подавали приклад пригнобленим Портою народам Європи, сприяли розгортанню їхньої національно-визвольної боротьби. Все це в комплексі вплинуло на зниження військової могутності Туреччини.

Водночас зріс авторитет українського козацтва в Європі, котре, за образним висловом сучасників, сміливо протягувало руку в пащу звіра. Відтепер його представники не лише сиділи на рівних за столом переговорів у Варшаві, не тільки налагоджували постійні контакти з сусідніми державами, а й закріпили своє становище в системі міжнародних відносин того часу.

ВІД ХОТИНА ДО ЖОВТИХ ВОД

Героїчна епоха морських походів українського козацтва безумовно пов'язується передусім з іменем прославленого Петра Конашевича-Сагайдачного. Але не менш визначні події зв'язані з дипломатичною діяльністю цього гетьмана на царині правового утвердження дніпровської вольниці, визнання до певної міри її самостійності з боку Речі Посполитої. Саме з його іменем слід пов'язувати піднесення авторитету Війська Запорозького, що давало останньому змогу підносити свій голос за політичні та національні права українського народу.

Його постать не була обійдена увагою і в Польській державі, якій він з метою досягнення нових поступок Україні давав змогу користуватися збройною силою запорозького козацтва, в тому числі у багатьох визначних на той час європейських битвах. «Цей Петро Конашевич,— зазначав один з польських воєначальників, — настільки піднімався над своїм простим походженням і способом життя своїм гострим розумом, визначною зрілістю гадок, незвичайним дотепом у словах і ділах, що з повною справедливістю мусить бути зарахований для потомства серед найвизначніших людей Польщі» [37, т. 7, с. 371].

Своїм союзом з духовними та світськими колами української інтелігенції, активною участю в сучасних йому церковно-національних процесах Сагайдачний здобув незвичайну вдячність і повагу, вкрив себе безсмертною славою в очах українського суспільства.

На переговорах з представниками Речі Посполитої на Паволоцькій комісії 1619 року козацька старшина домоглася збільшення реєстру з однієї до трьох тисяч чоловік. Переговори протікали складно, про що свідчить щоденник польських комісарів, посланих до козацького табору. Записи цікаві й тим, що вони дають нагоду ознайомитися з окремими характерними рисами дипломатичного церемоніалу українського козацтва: «Поїхали ми до них, як тільки розвидніло, і застали їх за шикуванням війська. Спинили нас, не давши переїхати гре-

бельки на Узені: просили, аби ми почекали, поки вони упорядкують полки. Довго пересували полки на гору і за гору, довго мішалися і нарешті прислали до нас, аби ми їхали списувати військо. В тім і сам гетьман Сагайдачний зблизився до нас, ми зблизилися до нього і сказали, що нам не те важко, аби ми військо списували, але щоб ми прийшли до угоди й комісію уложили... Тоді вони усильно просили хоч не писати, то оглянути, і ми з тим остереженням поїхали. Поставили одинадцять полків: майже всі були з огнистою стрільбою, рідко хто з луками, на наш погляд, могло їх бути 8000. Подали нам реєстр свого перепису, а в нім рахували війська 10 600. Полки по порядку давали постріли. Потім привели нас до гармати, при ній було більш-менш 200 піхоти з рушницями. Дали постріли, стріляли з гармат. Потім обернено полки до обозу, показуючи їх нам, і там кожний ішов до свого становища. Сагайдачний, зсівши з коня, просив нас їсти. На прошенне наше потім зараз били в бубни на раду... Там признали їм, що бачили в них силу воєнну, і похвалили її. По пунктах намовляли ми їх до постанов комісії, доводили, що тут у громаді, в гуку, в такій великій купі ні до чого не можна договоритися. Тоді вони дозволили, щоб Сагайдачний з кількома десятками відійшов з нами осібно. Насамперед не згодилися вони на те, щоб брати гроші у Львові, а щоб у Києві на святого Іллю, руське свято, чотири неділі по святому Івані. По-друге, просять, щоб з шляхетських маєтностей їм виходити до того ж свята св. Іллі, і на це ми зважилися згодитися. По-третє, коли ми їм сказали волю вашої милості (гетьмана Жолкевського.— *В. С.*), щоб їх тільки 3000 війська зісталося,— на це ніяким чином не хотіли пристати. Казали: «Ми вже виключили 5000 неналежних до війська і зосталися самі в собі, і то нічого не буде кантувати королю і Речі Посполитій понад признані нам 40 тисяч золотих; розпустивши раз, ми вже більше не будемо в такій масі,— а не дай боже, якби якийсь гвалт і небезпечність прийшла на Річ Посполиту...» [37, т. 7, с. 382—383].

По довгих переговорах козацька старшина наполягла на тому, щоб перепису 3000 не проводити, оскільки не погоджувалася на цю цифру. Природно, вона сподівалася, що король збільшить кількість реєстровців.

У тогочасних польських документах наголошується, що з «козаками постановлено тільки щодо моря, все

інше відкладено до сейму, дано їм одначе право ходити на орду».

І козацтво одразу ж скористалося цим. Документи засвідчують, що тоді «ходили із Запорожжя на кримські улуси, а було їх з 5000 чоловік, мали битви з кримськими людьми по цей бік Перекопу, під самим муром, татар було в Перекопі з 7000 чоловік, а передової сторожі 1000, і козаки татар багато побили і народу християнського багато визволили з рук татарських» [37, т. 7, с. 387].

Та все більшу увагу українське козацтво проявляло в цей час до подій Тридцятилітньої війни, що розгорталися в Європі.

У серпні 1619 року імператор Фердинанд II відправив своїх послів Адольфа Алтгана і Петра Фукса до польського короля, аби вмовити останнього взяти участь у воєнних діях проти Семигородського князівства й навербувати найманців [9, с. 76].

Виснажена тривалою війною проти Росії Річ Посполита була на той час зовсім не готова, щоб втягуватися в нову війну. Тому з цих міркувань імператорські посли одержали відмову. Що ж стосується допомоги в організації найму королівських підданих на військову службу Фердинанду II, то Сигізмунд III охоче взявся посприяти: йому й самому боліла голова, як зайняти близько 30 тисяч українських козаків, котрі залишилися поза реєстром (до нього було включено лише 6000 порівняно з 40 000, які були під час московської кампанії).

З документа Януша Радзивілла відомо, що до козаків їздили австрійські посли з листами короля та коронного гетьмана, закликаючи їх на службу до Фердинанда II. Запорожці відповіли, що готові виставити на пропонований театр воєнних дій тридцять тисяч воїнів, однак вимагали дотримання такої умови: не буде ніяких репресій козаччині. Крім того, гроші просили наперед.

Треба зазначити, що спочатку за участю графа Юрія Гомоная відбулися переговори з лісовчиками *. Але коли війська противника Фердинанда II, очолювані Габором Бетленом, підійшли в жовтні з чеськими загонами Турна та Гогенлоге під Відень, то Гомонай чітко усвідомив,

* Озброєні загони, організовані польськими шляхтичами; вдавалися до розбійницьких нападів на мирне населення, відмовлялися коритися властям.

що 4000 лісовчиків, котрих мав у своєму розпорядженні, — обмаль. Він негайно кинувся вербувати козаків Сагайдачного і досить швидко мав близько 6000 їх під своєю рукою.

Коли до військового коменданта окупованої території Угорщини Юрія Ракоція дійшло повідомлення про наближення українських козаків, він одразу ж попередив Бетлена про цю грізну силу. Той не повірив, що Гомонай зміг так швидко перекинути в Угорщину значний козацький корпус, і відписав, що це панікерські чутки, на які не слід зважати.

Ця самовпевненість приспала пильність Юрія Ракоція, через що він своєчасно не перекрив карпатські перевали. А коли дізнався про рух Гомоноя через Карпати і хотів загородити перевали, то було вже пізно: 30 жовтня десятитисячний корпус, більшість якого становили козаки, заявив про себе на Закарпатті.

Перша битва Ракоція з авангардом козацьких полковників Кличковського та Русиновського відбулася 22 листопада 1619 року біля села Стрипко в околицях Гуменного. Вміло скориставшись обстановкою, запорожці розтягнули військо противника, а потім ударили з усіх боків. Втративши близько двох тисяч чоловік, військо Ракоція розбіглося.

30 листопада козацький корпус уже був під Кошицями. Запорожці приготувалися штурмувати укріплення його, як і Пряшева та інших міст. Однак виявилося, що в Гомоная немає коштів, аби платити найманому війську. Не виявилося більше грошей і в посла Алтгана, котрий супроводжував козаків. Усе це викликало невдоволення серед козаків, на початку грудня вони підняли бунт, і старшина змушена була скинути з посади старшого полковника Рогавського, на його місце було обрано Адама Липського. Він прийняв рішення залишити Гомоная, і 16 грудня 1619 року козаки повернулися на батьківщину.

Ця козацька експедиція на Закарпаття, в якій, за словами коронного маршала Польщі Любомирського, майже не було «польської крові», тривала всього три місяці, про неї, по суті, й не згадується сьогодні. Проте вона мала надзвичайно важливе значення для оборони Відня. Коли 27 листопада 1619 року Бетлен уже готувався йти на остаточний штурм міста, що мало недостатні сили, то одержав звістку про розгром війська Ракоція.

Переляканий таким повідомленням, він не наважився залишатися під стінами імператорської столиці з огляду на те, що козаки могли відрізати його від Семигорода. А тому залишив Відень і відступив.

Крім чисто воєнного успіху, козацький похід мав вплив і на піднесення антифеодальної боротьби серед українського населення цього регіону. За свідченням угорських дослідників, «українські кріпаки на Закарпатті також хотіли помститися над своїми панами й тому масово пристали до козацьких загонів».

1620 року, після невдачі в Угорщині та Трансільванії, як зафіксовано в німецькій хроніці «Театр Європи», 4000 козаків пересікли Моравію з північного сходу на південний захід, від Волаських Мизиржич до Микулава, спалюючи за собою мости, аби зупинити погоню, і дійшли до Відня. Там вони продали всю свою здобич по дешевій ціні. Вночі на березі Дунаю на них зненацька напали переслідувачі. В цьому бою козаки втратили до тисячі вбитими. Інші, перепливши на правий берег Дунаю, і в подальшому завдали великої шкоди населенню нижньої Австрії.

Через рік на всю Європу з Відня поширилася інформація про те, що під містом Лумменбурхом «з'їхалися» козаки з угорцями. І «угорские ж люди в ночи до ста солдатов у них насмерть посекли и взяли до тысячи до пяти сот лошадей и добычу великую и повезли с собою и как они на дороге за добычею помешкали и в те поры казакам неметцкие люди на помощь поспели и несколько сот угрян побили да взяли у них тринадцать знамен малых и больших... и за то им казаком дано тысеча недерляндских лошадей для тово что казаки без лошадей стали, которые у них отняты и побиты» [22, 1600—1639, с. 59].

Звичайно, всім цим походам козацтва в Європу передували відповідні дипломатичні переговори, під час яких уточнювалися умови участі запорожців у походах до Центральної Європи. Відомий такий факт: 1622 року до Відня надійшла звістка, що Бетлен «тримає якісь переговори з козаками». Французький посол у Константинополі повідомляв: місцевий патріарх Кирило Лукаріс говорив послові Бетлена 1622 року, що коли б князь захотів здобути собі польську корону, то більша частина тих, які визнають у Польщі грецький обряд, зложать йому все, що буде можливе [57, с. 71]. Зрозуміло, йшло-

ся на таких переговорах передусім про платню, недотримання цього пункту угод викликало невдоволення козаків, вони вдавалися до «самозабезпечення» під час бойових дій.

Розглядаючи дипломатичну діяльність українського козацтва за часів Петра Сагайдачного, не можна обійти увагою і той факт, що саме він був ініціатором розширення зв'язків між Україною та Росією. Відправлене ним на початку 1620 року до російського царя Михайла Федоровича посольство на чолі з отаманом Петром Одинцем заявляло в Посольському приказі, що запорожці «всеми головами своими хотят служить его царскому величеству и его царские милости к себе ныне и вперед искать хотят».

І хоча цар «похваляв» гетьмана Сагайдачного за цей крок, пославши при цьому «жалованье» Війську Запорозькому, слід в той же час зазначити, що особливо великої зацікавленості російський уряд у зносинах з ним не проявив. Про це, зокрема, свідчить той факт, що в спеціальній грамоті путивльським прикордонним воєводам з Москви вказувалося в суворому тоні за те, що вони «запорожских черкас посланцы Петр Одинец с товарищи 15 человек...» відпустили до Москви, «не даждався... указу». Сам цар не прийняв посольства, посилаючись на те, що надходить великий піст, а «в пост никакие послы иноземные не бывают». Крім того, у грамоті Сагайдачному відсутнє конкретне ставлення щодо пропозиції українського гетьмана про перехід запорожців у підданство Російської держави, а лише згадується про «лехкое... жалование 300 рублев денег» [30, т. 1, с. 7]. Більше того, на пропозицію козацького посольства щодо походу на Крим грамота ця не схвалювала подібну акцію в даний час: «А на крымские улусы ныне вас не посылаем, потому что крымской Джан-Бек-Гирей царь на наши великие государства сам и царевичи, и князи, и мурзы не ходят и людям нашим шкоты не чинят никоторые, а наши люди потому ж крымским улусам шкоты никоторые не делают» [30, т. 1, с. 7].

З усього видно, що в Москві Сагайдачному не довіряли повністю. Пояснювалося це передусім тим, що там ще були зовсім свіжими спогади про похід цього гетьмана на чолі 20-тисячного козацького корпусу в складі війська Речі Посполитої проти Російської держави в 1618 році. Довго не могли забути в Москві й те, що коза-

ки Сагайдачного захопили того ж року в Єльці поминки Михайла Федоровича кримському хану (8467 карбованців), які везли російські посли С. Хрущов і С. Бредихін.

Не одержавши конкретної відповіді з Москви, Військо Запорозьке повернуло всю енергію для відновлення прав православної релігії на Україні. З цією метою на загальній раді в Сухій Діброві в червні 1621 року, де був присутній і королівський посол, обговорювався виступ київського митрополита Іова Борецького про утиски, яких зазнає «грецька» віра. Як описує учасник подій, на раді було призначено послів до короля — Сагайдачного, Курцевича і ще двох. Їм доручалося добиватися у Варшаві, аби Сигізмунд III затвердив митрополита і владик, посвячених патріархом, бо будуть в противному разі брати в неволю шляхту. Коли ж король виконає прохання козацтва — обіцяли йому відслужити.

Переговори тривали в столиці Речі Посполитої десять днів — з 20 по 31 липня. Для козаків вони були успішними, оскільки король пообіцяв вирішити релігійну справу на найближчому сеймі. І Сагайдачний, котрий у даний час не був гетьманом, вважав з великим задоволенням, що «одержав втішну для війська відповідь».

Цей результат був невипадковим: пам'ятаючи про минулорічну поразку під Цецорою від Порти і усвідомлюючи, яку загрозу несе похід турецького султана, що вже мобілізував військо, Річ Посполита намагалася привернути козацтво в цей момент на свій бік. Питання стояло надзвичайно гостро: бути чи не бути Польській державі. І не тільки їй, а й українському народові, котрий за умови поразки Речі Посполитої потрапив би в страшну неволю османських феодалів, що її вже зазнало багато народів Європи.

Коли Сагайдачний повернувся до війська, яке вже було під Хотином, куди підступила величезна турецька армія, оголосивши війну Польщі, то воно схильно зустріло його повідомлення про результати переговорів. Більше того, на цій хвилі козацька рада скинула з гетьманства Бородавку, звинувачуючи його у великих втратах у недавніх боях з турками, і засудила до страти. Натомість булава старшого Війська Запорозького була вручена Сагайдачному.

У той час коли Сагайдачний перебував у Варшаві, а турецька армія вже вибралася в похід на Україну, геть-

Козацька рада

Ausländisch · Europäische, wie auch Französisch · Holländische

Staats-Eröffnung.

«Європейські збори» за участю України
(українського козака)

ман Бородавка прислав отамана Соколку з двома товаришами на Дон із запрошенням виступити проти турків. У Крузі Війська Донського було пред'явлено грамоту польського короля, яка обіцяла по 30 золотих на добровольця. Згодом під Хотином були і донські козаки.

Повернувши вже востаннє втрачену півтора року тому владу, Сагайдачний як мудрий політик зробив усе, аби сповнити дані королю обіцянки вірної служби: в надзвичайно складних умовах, постійно відбиваючись від татарської орди, він зумів вчасно привести козацьке військо до польського табору. Було його, за польськими документами, близько сорока тисяч чоловік: полк Сагайдачного — 3000, Івана Зискаря — 2320, Богдана Куреші — 1600, Тимоша Федоровича — 1400, Мойсиха Писарка — 2500, Федора Білобородька — 3200, Данила Дерекала — 3000, Адама Підгурського — 3700, Яцька Гордієнка — 2700, Цецюри Севрука — 3200, Івана Гордія — 2000 [43, т. 8, с. 250]. Запорожців виявилося більше, ніж шляхетського війська, яке налічувало в своїх хоругвах лише 35 тисяч чоловік, серед яких, до речі, було 8—10 тисяч регулярних козаків. І саме українське козацтво взяло на себе головний тягар битви проти 150-тисячного турецького війська під Хотином. Очолювані Сагайдачним козаки, як зазначав М. Грушевський, вписали в історію хотинської кампанії чимало незрівнянних прикладів відваги і самовідречення на користь і честь держави-мачухи, що нас, потомків цих героїв, наповнює змішаним почуттям гордості, жалю і сорому за ці рабські геройства на користь ворога-пана, непримиренно ворожого режиму, кожна прислуга якому кінець кінцем, як виявилося, була злочином перед власними національними інтересами [37, т. 7, с. 472].

Сподівання Сагайдачного «заслужитися» перед королем, щоб той задовольнив вимоги козаків після успішного завершення хотинської війни, не виправдалися. Король не виконав своїх обіцянок.

Сподіваючись на визнані всіма козацькі заслуги перед Річчю Посполитою, посли Війська, відправлені прямо з-під Хотина, везли до Сигізмунда III таку петицію: «Посольство запорозьких козаків до короля його милості і Речі Посполитої — прошення за криваві, в усьому християнському світі славні і всьому поганству очевидні заслуги.

Запевнити мають наші посли нашу готовність до послуг королю і Речі Посполитій — ніколи не були ми непокірними, і в нинішній війні з цісарем турецьким усюди, де треба того було, не жалуючи свого здоров'я і добутку, наставляли ми наші груди, скільки сил наших ставало, за віру християнську, за честь королівську, за цілісність отчини нашої, готові голови за неї покласти не жаліючи...

Тільки хотіли б ми знати, з чим нам на службі Речі Посполитій на звичайних місцях своїх пробувати і за якою платнею. На попередніх комісіях визначено було нам річної плати по 40 тисяч золотих, але то сповнено не було, і тепер нам, видно, відложивши ті постанови комісії на бік, треба просити короля і їх милостей, аби визначено нам було тієї річної платні 100 тисяч, і щоб вона щороку приходила на визначений час.

А що тепер війна турецька скінчилася, мають посли просити, аби король його милість зволив вчинити нагороду справедливу в скорім часі за криваві заслуги наші і шкоди, понесені нами в конях і в усяких інших речах у цій експедиції, як то і пани комісари нам обіцяли листом своїм.

Мають просити королевича його милості, ясновельможного пана гетьмана і панів комісарів, аби зволили перед королем причинитися, аби король його милість, наш милостивий пан, уважаючи на криваві заслуги й вірність нашу, зволив заспокоїти старинну нашу релігію грецьку, а вільності, надані нам його предками і самим королем за криваві заслуги наші в війнах — зволив цілими і непорушними заховати і привілеєм своїм затвердити.

Королевич його милість, пан гетьман й інші бачили на власні очі, скільки при боці його з нашого товариства, заступаючи їх перед неприятелем, голови свої положили, інші каліцтво членів своїх дістали, так, що вже на війну більше не здатні, ані вижнвитися, поки живі. Отже, пани посли мають просити короля, аби на прожиток калікам зволив придати якесь місто на Україні до того убогого шпиталю, що маємо відновлений на Україні з ласки королівської, а особливо казав вернути нам маєтність, надану ним предкам нашим,— Бориспіль з околицею.

Аби наші товариші мали вільний прибуток у маєтностях королівських, княжих, шляхетських і духовних,

де хто мешкав або де кому сподобається, зістаючися при вільностях своїх без усякого утиску від уряду.

Якби нас якийсь володар християнський покликав до себе за якоюсь оказією — аби нам можна було піти на службу до нього за відомістю короля.

Декотрі з товаришів не мають осель і достатків і не мають з чого прожити - нехай вільно їм буде промишляти собі з ловлення звіра або риби, якби хто міг і схотів тим зайнятися.

Зайняті службою королівською, навіть ті, що мають свої оселі, через неприсутність свою не приготовили запасу для себе, своїх жінок і дітей, тим більше, що такі не мають власних осель — отже просити, аби на випочинок і вигодування коней, які ще полишилися, були нам визначені становища і приставства в містах, по полках.

І у тих містах, де маємо свій пробуток, а особливо в воєводстві Київським, аби ніякі жовніри не мали своїх меж і пристановищ» [43, т. 8, с. 259—260].

І ось на ці скромні все-таки прохання козацьке посольство в складі Марка Жмайла, Павла з Десни та Супруна Богуна почуло з уст короля на аудієнції в столиці Речі Посполитої таке роз'яснення: конкретну відповідь Військо Запорозьке зможе одержати від його комісарів, що невдовзі прибудуть на Україну.

Однак, як виявилося згодом, король не виконав своїх обіцянок перед послами Війська Запорозького. Більше того, його інструкція комісарам передбачала домогтися зменшення козацького реєстру до одної-двох тисяч, а всіх інших з сорокатисячного контингенту, що перебував під Хотином, повернути назад у панську залежність.

Це, звичайно, не могло задовольнити запорожців, і вони з початком 1622 року відправили з петицією до короля нове посольство, яке побувало у нього на прийомі 21 лютого 1622 року.

Слід додати: зважаючи на таку послідовність козацтва у розв'язанні релігійної справи, папський нунцій у Варшаві Торрес змушений був 1622 року визнати в одній із своїх реляцій, що подолати схизму на Русі дуже важко, оскільки за неї тримається простолюддя, яке знаходить опору в козаках. При цьому він зазначав, що нічого не дасть спроба посольства, оскільки крім свободи віросповідання, на що свого часу присягав король, «на перешкоді стають козаки, люд войовничий і смілий», котрий стає на оборону православної віри інколи з проханням,

інколи з погрозою, але завжди зі зброєю в руках. Цих козаків, підкреслював Торрес, шістдесят тисяч, від загрози вони кожної миті готові перейти до дії, тобто розпочати війну, а козацькі війни — це жахлива річ.

З огляду на це Торрес радив римській курії у відносинах з козацтвом триматися тактики хитрощів і обману.

Уряд Речі Посполитої намагався новими обіцянками спровадити козацьке посольство пошвидше з Варшави — головне, аби не допустити нових зачіпок запорожців з турками. З цією метою навіть розглядалося питання про залучення козацтва до війни зі Швецією, і вже в лютому до литовського князя Криштофа Радзивілла прибули посли Війська Запорозького полковники Йосип Путивлець, Адам Підгорський та Донець, заявляючи про готовність виставити двадцятитисячний корпус у Лівонію вже на ранню весну 1622 року.

Спершу Радзивілл видав Йосипу Путивльцю патент для набору тисячі козаків на Інфляндський похід. Правда, через місяць він повідомив запорожців про те, що їхня допомога в Прибалтиці вже не потрібна. Пояснювалося це передусім тим, що литовська шляхта боялася тривалих козацьких постоїв. Це було б накладно для неї з огляду на те, що корона польська, як правило, не мала можливості заплатити вчасно найманим козакам. Проте один полк козаків Радзивілл усе-таки взяв з собою.

Тим часом помер Петро Сагайдачний. Гетьманську булаву прибрав до рук його вірний соратник Олифір Остапович Голуб. Під час його обрання козацька рада поставила вимоги перед польськими комісарами виплатити не тільки торішні гроші та нинішні, а й взагалі збільшити платню, бо інакше вони не підуть на море. Йшлося також про постійні місця розквартирування реєстровиків на Україні.

Посольство короля, розгублене рішучими вимогами козацтва, домоглося лише одного: хай військо зачекає п'ять тижнів на відповідь з Варшави. При цьому було обіцяно раді, що плата буде збільшена до 50 тисяч золотих і видаватиметься вона на святого Іллю.

Однак король, дізнавшись про ці обіцянки своїх комісарів, дуже дорікав їм за самодіяльність і змусив їх ще раз вибиратися в посольство до козаків, уже з грішми, звичайно. На цей раз інструкція Сигізмунда III передбачала умовити козаків залишатися в послушенстві, мовляв, справа з їх розквартируванням буде вирі-

шена новою комісією з «великих і значних» людей.

Самі польські комісари змушені були визнати, що вищі урядові кола «важке завдання покладають на нас — словами відводити те, що вони (козаки. — *В. С.*) самими фактами доводять».

І справді, послам короля нічим було крити, коли вони на свою пропозицію козацтву вийти з волості й стати на шляхах татарських, щоб перепинити дорогу орді, почули не відповідь, а запитання: «Що там будуть їсти, коли тих трьох або чотирьох золотих, що дістануть на шаблю, не стане на прожиток, бо дуже голі й голодні? Де подінуться каліки, що хліба-солі собі заробити не можуть, або ті, що домів не мають, конати не вміють, а просити соромляться? Як їм стільки ж грошей дістанеться, як і тим, що багато з неприятелем не воювали, то не матимуть за що собі й домів та обійстя постаратися — бо того за кілька золотих не справлять» [37, т. 7, с. 495].

Комісари, природно, на цей раз не взяли на себе місії давати відповіді на запитання, і вирішення їх було відкладено до наступного сейму, що мав зібратися на початку 1623 року. На ньому козацька депутація продовжувала добиватися своїх вимог, але сейм підтримав проект шляхтича Збаразького, що виставив Війську Запорозькому ультиматум. Ним передбачалося розпустити Військо до визначеної дати, тих, кого мали залишити в реєстрі (він оголошувався на дві тисячі), — випровадити з волості на Запорожжя, де й зробити суд над непокірними. І лише тоді шляхетський уряд мав намір вислати своїх комісарів для остаточного вирішення всіх питань, поставлених дніпровською вольницею.

Передбачаючи ймовірну незгоду козацтва з подібним рішенням, сейм таємною інструкцією дозволив своїм послам згоджуватися на максимальний, п'ятитисячний реєстр, і на плату — до 60 тисяч золотих. Тобто намічалися торги, які мали випробувати запорожців на поступливість. Крім того, з метою проведення в життя цих рішень сейму, до складу шляхетського посольства затверджено було найзначніших магнатів, котрі мали неабияку збройну силу, зокрема Юрія Збаразького.

Невирішеність козацьких проблем викликала в запорожців невдоволення. Зневірившись в обіцянках польського уряду, козацтво увійшо в переговори з претендентом на кримський престол Шагин-Гіреєм і взяло участь у його боротьбі з османською Портою. З листів

останнього до польського короля можна оцінити допомогу запорожців, надану йому. В одному з них, зокрема, йдеться: «Козаків дніпрових ваших... прийшло триста, і дай, боже, довге здоров'я цим трьомстам козаків, що на допомогу і в товариство прийшли і справляючися там, як бажало собі серце, нас заступали. ...Дайте нам дніпрових козаків, а ми з ними легко дамо собі справу з турками» [37, т. 7, с. 516].

Збереглися документи про переговори Шагин-Гірея безпосередньо із запорожцями на Дніпрі, зокрема договір від 24 грудня 1624 року: «Я, Шагин-Гірей, цар кримський, даємо цей наш присяжний лист козакам запорозьким; пану гетьману, осавулам, отаманам і всьому війську. Свідчимо цим листом нашим і присягами, що від мене і від людей наших держави Кримської ніяка кривда і шкода діятися не буде, а якби хто мав учинити якусь шкоду своєвільно, я їх з жонами, дітьми і свояками, суд учинивши, маю десятьох за одного видати. І від козаків того ж вимагаю, аби так робилося...» [37, т. 7, с. 517].

Одночасно з Шагин-Гіреєм на Запорожжі побував один з авантюристичних претендентів на турецький престол Олександр Яхія. Він вирішив за допомогою українського козацтва оволодіти Константинополем. Цей намір Яхії — організувати збройну коаліцію проти турків за участю Війська Запорозького, Криму, Російської держави, а також європейських монархів — припав до душі київському митрополитові Іову Борецькому, котрий сам наприкінці 1624 року повіз його до запорожців. Правда, на півдорозі Борецький повернувся, доручивши супроводжувати Яхію на Низ священикові Пилипу, своїй довіреній особі.

Плани Яхії козацтво зустріло схвально, обіцяючи надати в допомогу йому 18 тисяч вояків. З свого боку претендент обіцявся платити кожному кінному по 6 єфимків на місяць, а пішим — по 4. Крім того, Олександр Яхія обіцяв, що виплатить понад те і 30 тисяч польських золотих.

Київський митрополит вирішив допомогти Яхії заручитися підтримкою Москви. З цією метою Іов Борецький у січні 1625 року побував у Терехтемирові, де зустрівся з козацькою старшиною, якій порекомендував відправити козацьке посольство до російського царя в цій справі. Воно вирушило із Запорожжя через кілька днів після цього.

Необхідно вказати на те, що саме в цей час у Москві приймали луцького єпископа І. Борискевича, який за дорученням Борецького передав Михайлу Федоровичу і патріарху «прошеніє», аби вони «милость показали» і простили запорожцям їх участь у поході на російські землі в 1618 році. На що було сказано: про вчинене тоді козаками українськими цар «вперед памятовати не будет, а они б за то царскому величеству служили» [37, т. 7, с. 523].

Під час цих переговорів порушувалося також питання про надання притулку на російській території для православних священнослужителів з України, а також про прийняття українських і білоруських земель до складу Росії — «они все государской милости рады и под государевой рукою быти хотят» [37, т. 7, с. 524].

З відписки путивльських воєвод Олексія Головіна та Івана Єсинова довідуємося про ще один цікавий факт з розповіді козацьких послів: «Как де оне поехали из Запорог, и на дороге де на 4-й день из поезду встретились с ними посланцы королевские: дворяни королевской, а имя де его не помнят, да с ним запорозский козак Волк, а бывал де прежде сево в Запорогах писарем... А козак де, что бывал писарь Волк, сказал им, что посланы оне от короля в Запорож к гетману козаком для тово, чтоб оне готовились нынешней весны итти морем и сухим путем турского землю воевать» [30, т. 1, с. 51].

Як бачимо, українське козацтво бралося європейськими країнами в особливий розрахунок при організації антитурецької боротьби. Користуючись цим, запорожці відправили на сейм своїми послами Яцька Острянина, Ілляша Федоровича і Дацька Гордієнка. Їм доручалося добиватися, щоб король, «маючи на пам'яті заслуги Війська свого Запорозького», підтримав домагання козацтва в справі збільшення платні і затвердження прав православної віри, а також призначення печерським архімандритом Захарія Копистенського, «человека в животе черненеском и в писме божом добре учоного».

Однак, як і в попередні роки, сейм відклав вирішення козацьких петицій. Запорозьке посольство після цього мало аудієнцію в короля. Та на його допомогу також не доводилося розраховувати, тим більше що до столиці Речі Посполитої в цей час якраз дійшла звістка, що в Києві міщани і козаки вбили війта Ходику та уні-

атського священика Юзефовича, котрі насаджували насильно унію.

Козацтво вирішило діяти на свій розсуд, хоча шляхетський посол Пачановський передав суворий наказ короля: припинити походи на турків, а також зробити перепис. Якщо цього не буде виконано, то коронне військо готове виступити проти запорожців.

Проте й це не вибило козацтво з русла незалежної політики, про що змушений був визнати сам король в інструкціях на сеймики 1625 року: «Домашня сваволя бере гору і так завзялася, що і самим нам тяжко і з усіма сусідами розсварює; забувши зовсім віру і підданство, вони урядили собі удільну державу. Наступають на життя і майно невинних людей. Україна вся в послушності їм. Шляхтич у домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських уся управа, вся влада в козаків; захоплюють собі юрисдикцію, закони видають. Не згадуючи інших ексцесів, того року напавши на Київ, убили війта і з ним кількох інших невинних урядників; іншим казали платити непомірний окуп. Не один шляхетський будинок споневірений, знечещений, скривавлений власними підданими під титулом козацьким. Рік тому зважилися вони від власного імені укладати перемир'я з султаном-калгою, трактати постановляти, приймати обов'язки служби супроти нього. Сього року пересилалися посольствами й дарунками з Москвою. Своєю волею вирішують згоду і війну; порушують укладені Річчю Посполитою перемир'я. Цього року, знехтувавши королівською забороною, три рази ходили на море, і хоч дістали значну відправу від турецького флоту, однак починили великі шкоди в далеких сторонах Турецької держави» [43, т. 8, с. 280].

За цих обставин польський уряд вирішив розірвати союз орди з козацтвом. З цією метою в серпні 1625 року в Кам'янці шляхта виплатила хану «упоминки» * за два роки. Згадуваний вище священик Пилип розповідав з цього приводу в Москві, що «с Турским и Крымским польский король перемирье взял для тово чтоб с козаками запорожскими справитца».

Після налагодження справи зі своїми агресивними сусідами Річ Посполита почала збирати військо проти запорожців, для чого король порозсилав спеціальні ли-

---

* Данина, яку Польща виплачувала татарам.

сти більш як трьом десяткам українських магнатів. Деякі з них у зв'язку з цим сумнівались у доцільності цього виступу. Так, князь Юрій Збаразький писав королеві: «Я певний, що козаки зроблять одне з двох: або не вийдуть із Запорожжя, довідавшись, що ваша милість рушив з військом, і знаючи давно, що їх чекає. І тим своїм, що залишилися в глибинних українських містах, скажуть або сказали тікати на Запорожжя. Проти вашої милості вони тепер не підуть і перебудуть зиму хоч би в найгіршій біді, сподіваючись, що військо польське буде розпущене або на зимові квартири розіслане, а тоді вони матимуть обставини кращі й зручніші. Або пришлють кількадесят козаків, заявляти, що піддаються волі короля і Речі Посполитої й готові сповнити у всьому накази комісії — військо, мовляв, саме не могло ставитися до своїх недостатків, і тому що не було готове до походу, але переказує через них свою покору і це має таку ж вагу, якби всі вони були присутні. Скільки в тім буде щирості, знаю, що ваша милість легко оціниш, але що ж тут будеш робити, питаю, за принципом комісії. Поставити їм умови — вони все приймуть дуже радо бо ж піддаються: хоч би кров'ю ті умови писати — все вони удадуть на час, звичаєм своєї натури, аби тільки викрутитися від цього походу й утікти від небезпечності» [37, т. 7, с. 542].

Гетьман коронний Станіслав Конецпольський, вирушивши в середині вересня з Поділля на Київщину, відправив шляхтича Хмелецького до козаків, запитуючи, де б хотіли зустрітися для переговорів — відповіді не дочекався. Після цього наприкінці вересня другий його посланець поїхав до запорожців з новим листом, у якому гетьман запевняв у добрих намірах до Війська Низового — «сам носячи шаблю при боці, вмію шанувати людей рицарських».

Тактика затягування переговорів з боку козаків була вимушеною — головні сили запорожців у цей час перебували на Низу. Тож коли шляхетське військо підійшло до Канева, тритисячна козацька залога міста вислала своїх представників з повідомленням про те, що їхній гетьман Марко Жмайло — на Запорожжі, а без нього не можуть вони дати конкретної відповіді на претензії уряду. Козацька рада, яка відбулася в Каневі після повернення послів від Конецпольського, ухвалила не здаватися на милість коронного гетьмана, а відійти оруж-

ною рукою на південь, звідки мав прибути з головними силами дніпровської вольниці Марко Жмайло.

Це сталося аж 25 жовтня. Ось тоді й розпочалася напружена дипломатична діяльність козацької старшини, котра вирішила мирним шляхом добитися своїх прав, обіцяних Сигізмундом III ще з часу Хотинської війни. Проте умови замирення, запропоновані поляками, були надзвичайно важкими: військо видасть провідників морських походів та інших збройних виступів, попалить човни в присутності польських комісарів і на майбутнє не ходитиме на море ні Дніпром, ні Доном. Однією з вимог було доставити до польського табору козацьких послів, котрі побували в Москві, аби ті повідомили про зміст переговорів у столиці Російської держави. Крім того, військо мало видати листування з Олександром Яхією. Природно, в обов'язковому порядку намічалося скоротити реєстр до кількості, яку встановить уряд, заборонялося мати зносини з іноземними державами тощо. Лише за таких умов козакам гарантувалася виплата грошей, обіцяних за участь у хотинських подіях.

Козацька старшина не ризикнула прийняти ці умови — було ухвалено зібрати загальну раду. Вона тривала півдня і не прийняла пропозицій Конецпольського.

Козацтво відкидало одну за одною всі претензії. Зокрема, дипломатичні відносини з Москвою пояснювало «давнім звичаєм», за яким «від віку московські князі присилали нашому війську контентацію» (казну.— *В. С.*). Не могло бути й мови про звіт перед Конецпольським за козацьких послів, які були в Москві. До речі, якраз перед його приходом на Придніпров'я запорожці збиралися, як свідчив у Москві Яхія, вислати своїх представників до царя Михайла Федоровича, щоб «их принял под свою державу и прислал к Киеву ратных людей, чтоб Кіев со всеми городы и землями і Запороги привести под ево государеву руку, и там им будет лутче» [37, т. 7, с. 549]. Та на заваді такого посольства стали бойові дії, що почалися з приходом коронного війська.

Що стосується справи релігійної, то тут запорожці вирішили рішуче постояти за неї. Просили на майбутнє «заспокоєння нашої старинної релігії грецької, котрій і король присягою своєю спокій обіцяв».

Таке дипломатичне, чемне на перший погляд роз'яснення насправді було рішучою відмовою козацтва коритися Речі Посполитій безоглядно. Зрозумівши це, Ко-

нецпольський затримав до ранку запорозьких послів, а вже тоді відпустив, водночас вирушивши з усім своїм військом по їхніх слідах до козацького табору. Запахло порохом на кілька днів. Зрештою, не домігшись ніякого успіху, а, навпаки, побачивши, що шляхетське військо опинилося в безвиході біля Куруківського озера понад Дніпром, Конецпольський вислав послів до козаків з проханням, аби направили до нього своїх представників на переговори.

Третього листопада прибули до коронного гетьмана Петро Одинець, Іван Ларич, Лев Боруста, Іван Бачинський, Андрій Кудиновський, Микола Болбас, Іван Горушкевич, Стефан Микитич, Богдан Пашина, Іван Пекачевський. В інструкції цим послам, підписаній писарем Савою Бурчевським, знову повторювалися попередні вимоги Війська Запорозького.

Вони обговорювалися в польському таборі цілий день. Що стосується реєстру, то шляхетські комісари погоджувалися на те, аби збільшити його до п'яти тисяч, а до вже визначеної платні в 50 тисяч золотих додати окрему грошову винагороду козацькій старшині. Війську відмовлялося в праві обирати собі старшого, козаки не мали права проживати в маєтностях панів. Що ж до релігії, то хай цим займається духовенство, а не козаки.

Такі заяви, зрозуміло, не могли залишити козаків байдужими. Наступного дня вони до вечора радилися, що робити, зважуючи і своє становище, і своїх сімей. А вже тоді відправили до Конецпольського своїх послів, які заявили йому, що у двох випадках козацьке військо не погодиться на пропозиції корони. Передусім не може бути й мови про видачу організаторів, а також про вказану комісарами кількість реєстру — п'ять тисяч, бо тоді поза ним залишаться 45 тисяч запорожців. Зокрема, вказувалося: серед них знайдеться більше десятка тисяч людей, що по 10, 20 і 30 років займалися рицарським ділом на службі Речі Посполитої, шаблею шматок хліба собі добували вільними, а тепер мають підлягати юрисдикції панській?

Після довгих суперечок обидві сторони зійшлися на тому, що польські комісари не будуть вимагати провідників козацьких, усім дається амністія за минуле, реєстр збільшується до шести тисяч, а платня війську на 10 тисяч. Старшині призначалися окремі щорічні посадові оклади: гетьманові —600 золотих, двом осаву-

лам — по 150, обозному, писарю і судді військовому — по 100, шести полковникам — по 100, осавулам полковим — по 50, шістдесятьом сотникам — по 50.

Цей договір, який дістав назву Куруківського трактату, від імені нового гетьмана Михайла Дорошенка, котрий був неграмотний, підписав писар військовий Сава Бурчевський.

Можна погодитись з М. Грушевським, що на Куруківському озері, де проходили переговори, козаччину зброєю було вимушено, аби вона сама перекреслила свій рахунок за хотинські послуги і подвиги, за які так багато було обіцяно. Водночас Куруківським трактатом до певної міри узаконювалася і розширювалася козацька територія на волості, тобто на городовій Україні, що зіграло свою роль у майбутньому. Йдеться про запровадження тут полкового козацького устрою, що став згодом основою аміністративного устрою української держави [37, т. 7, с. 559—560].

Козацтво не схотіло залишитися на умовах Куруківської комісії. Воно вирішило добиватися нових прав наполегливо, як вода точить камінь. Змушений пристати на його вимоги, аби не виникло заворушень, Михайло Дорошенко, хоч і був лояльний королю та Речі Посполитій, разом з новим реєстром вислав до Варшави і старі козацькі прохання. Послам Іванові Зборовському, Грицьку Лихополу і Кіндрату Неуку доручалося просити підвищення козацької платні грішми і сукном, ставилося питання про оновлення запорозької артилерії, що передбачало виділення достатніх коштів, а також заліза, пороху і, звичайно, відповідної плати для обслуговуючого персоналу та ін.

Окремо порушувалася справа із платнею для писаря військового: послам входило в обов'язок добиватися підвищення її, було й нагадування властям про виплату військовим музикантам і хорунжим як грішми, так і сукном.

Козацьке посольство добивалося дозволу на зносини з Москвою, пояснюючи це тим, що звідти дніпровська вольниця має допомогу. Однак конкретної відповіді не було дано.

Але чимдалі менше питало козацтво згоди польського короля: через деякий час козацькі посли на чолі з Семеном Сомом були вже у Москві. Як видно з їхньої розповіді, «посланы они к Москве, а бьют челом на го-

сударево жалованье, что к ним прислано наперед сего и ныне б так же к ним прислать государского жалованья».

Не змогли поліпшити козаки свого правового становища і після того, як вони, розгромивши татарську орду під Білою Церквою, прислали королю, що перебував якраз на балтійському театрі воєнних дій, десять татарських корогов і бунчук.

На початку 1627 року рада в Переяславі ухвалила відправити з новим посольством до короля Яцька Мозирянина, Федора Пуховича та Івана Бачинського. Крім врегулювання старих кривд козацьких вони мали нагадати, зокрема, про вписання до реєстру випищиків замість померлих і скалічених, особливо просили видати універсали на захист сімей полеглих запорожців.

Щоб відвернути увагу козацтва від цих проблем, які польська шляхта і не збиралася розв'язувати, вирішено було залучити його до участі в нещасливій війні Речі Посполитої зі Швецією. Поляки намітили звільнити від шведів Гданськ, а також здобути Ельблонг і Мальборк. Однак своїх сил їм забракло. От тоді й постановили звернутися до запорожців. Зокрема, один з комісарів у козацьких справах Томаш Шклінський мав доручення від короля завербувати «дві тисячі добрих або щонайліпших молодців, не зачіпаючи тих, хто тепер перебуває на службі Речі Посполитої», котрих відправити водою, як тільки скресне крига повесні 1627.

Одержавши таке завдання від польського уряду, гетьман Михайло Дорошенко спочатку відмовив Шклінському листовно, а коли той приїхав сам на Україну, то зібрав у Каневі раду. Рішення козацтва було негативним: «На шведського короля вони не підуть, бо король польський і пани сенатори відібрали їм усі способи прожитку, на море йти забороняють, вони від того збідніли і на службу на шведського короля їм рушитися ні з чим». Козацьке посольство до короля після цього мало повноваження просити збільшити на майбутнє реєстр до 10 тисяч чоловік, а зараз надіслати сукна і грошей на 10 тисяч [37, т. 8, ч. 1, с. 41].

Козаччина продовжувала добиватися свого. Восени 1627 року вона відправила до Варшави Яцька Клишу, Івана Туровця, Костянтина Вовка, Костянтина Занкевича, Станіслава Яблонського і Фурса Малейкевича, аби домагалися підвищення плати, дотації на артилерію

і одержання десяти тисяч золотих, обіцяних раніше королем. Особливо вимогливо ставилося питання про утиски козакам з боку шляхти. Однак і на цей раз посольство вернулося на Україну не з повними руками, хоча козацькі дипломати зуміли привернути на свою сторону і декого з високопоставлених представників влади. Так, конюший Литовський князь Збаравський з болем звертався до сенаторів: «Знаю те добре, що чинять з ними (українцями.— *В. С.*) з часів Брестського собору. Знаю те добре, як на сеймиках подають їм надії, а на сеймах піджартовують над ними; на сеймиках звуть братами, а на сеймах відщепенцями... Але чого домагаються від цього достойного народу і на якій підставі хочуть і якої мети добиваються — цього я ну ніяк зрозуміти не можу».

Така політика польського уряду, природно, штовхала козацтво на самостійні дії. Тим більше, що не одержало воно ні від короля, ні від сейму конкретної відповіді й на поставлене питання про шкоду, яка може вчинитися від спорудження татарами замку на нижнім Дніпрі. Лише у закулісних розмовах козацьким послам висловлювалися пропозиції, аби Військо Запорозьке саме розв'язувало цю проблему. І воно не забарилося це зробити.

Навесні 1628 року гетьман Михайло Дорошенко рушив на чолі реєстровиків і нереєстровиків на Низ. У Січі до нього приєдналися запорожці, і побільшале військо спустилося до Іслам-Кирменя, який татари розбудували торік для таванського перевозу на лівому березі Дніпра.

Досить легко, «щасливим способом», як писали самі запорожці потім королеві, вони здобули Іслам-Кирмень, зруйнували його вщент, забравши більше десятка гармат, і з тріумфом повернулися на Запорожжя.

А в цей час до Січі прибули просити допомоги посли Шагин-Гірея, обложеного з братом у Бахчисараї загонами претендента на ханський престол Джанібек-Гірея. Зваживши можливості, гетьман Дорошенко вирішив йти в Крим з тими силами, які були при ньому. Як писали згодом козаки польському королеві, переслідувалася головним чином одна мета: «видячи добру нагоду до роз'єднання їх (татар.— *В. С.*) і розвитку міжусобиці в них, а з цього кожний неприятель, безсумнівно, слабне... і хоч з нерівними силами — бо не було нас і повних

чотири тисячі, відважилися ми на них іти, сподіваючись якогось порятунку під теперішній наш недостаток» [113, с. 27].

Противники Шагин-Гірея не сподівалися, що посли того приведуть із собою кількатисячне козацьке військо. В усякому разі вважали, що ті зможуть вмовити піти з ними хіба що ватагу молодців у кількасот чоловік. Мабуть, саме тому мурза Кантемир, зайнятий облогою Бахчисарая, не звернув особливої уваги на донесення татарських розвідників про похід козацького війська, а відтак не вирушив своєчасно назустріч йому під Перекоп. Коли схаменулися — було пізно. Козаки дружно вдарили на відділи Кантемира, хоч і мали менші сили. Шість днів тривали запеклі бої. За цей час козацьке військо пробилося аж до ханської столиці — Бахчисарая. Поранений Кантемир утік до Кафи під захист турецького флоту. Мали великі втрати і козаки — загинуло їх близько тисячі, в тому числі й Михайло Дорошенко та колишній гетьман Олифір Голуб.

Важка втрата була це для Війська Запорозького, і більшість його хотіла повертатися на дніпровські острови. Проте визволений з блокади Шагин-Гірей умовив козаків продовжувати переслідування Кантемира, і вони потягнулися до Кафи. В новій битві, що сталася під стінами цього міста, Кантемир зазнав поразки і змушений був рятуватися втечею.

Після півторамісячної облоги, коли під загрозою наближення морем і сушею турецької допомоги Кантемиру багато татар почало перебігати до нього від Шагин-Гірея, козацьке військо знялося з місця й поволі посунуло на Запорожжя, постійно відбиваючись від нападів татарської орди. Успішно витримавши переслідування Джанібек-Гірея, козаки щасливо повернулися в Січ. З ними, до речі, прибув і Шагин-Гірей з невеликою кількістю своїх прибічників.

У реляціях, які доносять ці факти, є і досить цікаве повідомлення: під час боїв з Кантемиром козаки відбили дванадцять польських гармат, які той забрав у гетьмана Жолкевського під Цецорою в 1620 році.

Після повернення з Криму в середовищі запорозького козацтва народжувалися різні плани. Спочатку виникла ідея морського походу. Та більшість, заохочена обіцянками Шагин-Гірея — «по десять золотих на шаблю і кожному кожуха»,— схилялася знову йти до Криму.

Грицько Чорний, якого обрали тепер гетьманом (наступник Дорошенка Мозерниця був скараний на смерть за те, що втаїв у себе дещо з військових грошей), за згоду виставляв умову: буде старшим, якщо не підуть на море.

Одначе того року запорожці на морі були. Англійський дипломат Ріо одержав від своїх турецьких інформаторів повідомлення: «Козаки не вгамовувалися і продовжували свої злочини. Силою 80 вітрильників вони кружляли по Чорному морі і своїми безнастанними нападами спаралізували на цілий рік усю торгівлю на цьому морі. Щоб їх таки покарати, побудували (турки.— *В. С.*) при вході в Чорне море дві фортеці. Польський амбасадор (посол.— *В. С.*) докоряв туркам за будову тих фортець, як за відверте зламання мирової угоди. Але турки майже не звернули уваги на невдоволення поляків» [79].

Тоді ж на Тягиню ходило 1800 козаків на чолі з Філоненком з Корсуня.

У зв'язку з тим, що постановою Куруківської комісії козакам було заборонено зноситися з сусідніми державами, в середині липня вони відправили своїх послів до начальника коронного війська на Україні Стефана Хмелецького, виказуючи цим ніби послушність до корони. В своєму листі запорожці просили поради: яку мають зайняти позицію щодо Шагин-Гірея? Козаки писали, що він, утікши з Криму на Дніпро, хоче піддатися Польщі, а «багато кримських мурз погоджуються з планами Шагин-Гірея, прибігають до нього і готові прийняти вірність і послушенство».

Хмелецький сам, природно, не міг дати прямої відповіді на таке звертання. Ось чому через два тижні козацькі посли відправилися до короля. В їхньому листі писалося, що Шагин-Гірей прибув у Січ усього з кількома десятками вершників, але нині до нього перебігають щоденно все більше й більше його прибічників оскільки в Криму продовжується розбрат між ногайцями й кримцями, не можуть примиритися між собою і противники Шагин-Гірея — Кантемир і Девлет-Гірей. «Тепер,— наголошували козаки,— найзручніший час для абсолютного зруйнування Кримського ханства». А для досягнення цього пропонувалося відправити за Перекоп разом із запорожцями відділи коронного війська, які залишалися на Україні під командуванням Стефана Хмелецького.

Такі настрої серед українського козацтва були відомі не тільки польському уряду. Московські посли, котрі на той час перебували в Криму, так доносили своєму цареві: «Да черкасы говорили: теперво мы Крым проведали, прежде сего мы не ведали, чаяли, что Крым крепкое место и крымские люди бойцы, аж но де Крым хуже деревни и крымские люди битца не умеют. Теперво де мы Крыму помолчим, а вперед де Крым божий наш будет, в Крыме никаких крепостей нет и прити в Крым водою и сухим путем без вести мочно, а море от Бахчисарая близко... на лето мы придем половына конми на Перекоп сухим путем и Крым де пришед возьмем...» [47, с. 98].

Разом із запорозькими послами Калеником Прокоповичем, Яцьком Савичем і Стефаном Микитичем до Варшави відправився і гонець від самого Шагин-Гірея. В листі, адресованому Сигізмунду III, він віддавав себе «повністю під крило польської корони», обіцяючи йому служити скрізь, куди б він його не відправив, клявся поставити Крим у залежність від короля або, спустошивши Крим, залишитися при Запорозькому війську для вірної служби.

Побоюючись, що відкрите заохочення польським урядом втручання козаків у кримську міжусобицю може призвести не тільки до невдоволення Порти діями запорожців, а й ускладнення польсько-турецьких відносин, Сигізмунд III вирішив прийняти пропозицію каштеляна * краківського Юрія Збаразького: офіційно висловити співчуття Шагин-Гірею, а усно пообіцяти підтримку. Вона полягала у військовій допомозі виключно силами козаків. «Щоб там не сталося,— писав Ю. Збаразький,— усе нам буде на користь. Якщо Шагин-Гірей досягне престолу, він завжди пам'ятатиме надану йому послугу, та йому й ні до кого звернутися: він злісний ворог турків, і вони йому ніколи вірити не будуть. Якщо Шагин-Гірею і не вдасться досягти престолу, то вся ця справа не обійдеться без великого кровопролиття, без великої шкоди для татар. Якщо ж і загине деяка кількість козаків, і це для нас корисно: багато вже разів ми від них набралися страху» [44, с. 163].

Таким чином, шляхта, підштовхуючи козацтво на другий кримський похід, уже заздалегідь зловтішалася тим, що не обійдеться без жертв з його боку.

* У Польщі начальник території, на якій був замок.

Повторно запорожці виступили до Криму в 1628 році аж на початку листопада. По дорозі частина війська, посилаючись на благенький одяг, перед наближенням зими залишилася на правому березі Дніпра. Інші ж вирішили продовжувати похід, заявивши на раді: «Ідемо охоче, а неохочих примушувати не будемо — нам аби тільки слави війська свого не втратити та на свої звичайні місця вернутися».

Похід виявився нещасливим. Сталося це, мабуть, і тому, що не проявив належних організаторських здібностей Грицько Чорний. Успіх, який здавалося б уже був у руках, обернувся гіркою поразкою на Перекопі. Козацька маса зрозуміла, що помилилася у виборі Чорного. Вона зрозуміла, що він не доріс до гетьманської булави, оскільки не зумів з'єднати козаччину, не зміг узяти до рук не тільки всю її, а й ту частину, яка пішла за ним до Криму. Повернувшись у Січ, козацтво відмовилося від Чорного, незважаючи на те, що він був затверджений польським урядом. Гетьманську булаву вручили Івану Михайловичу Сулимі.

Новий ватажок енергійно взявся виконувати доручення дніпровської вольниці. Зайнявши цю посаду, він вислав від імені Війська Запорозького козацьку депутацію на сейм у Варшаву. Щоб заручитися підтримкою в переговорах з королем, написав листа до литовського гетьмана Христофора Радзивілла, прохаючи того допомогти запорозьким послам Захарію Остелецькому, Григорію Мальковичу та Кузьмі Капусті.

Однак у Варшаві запорожців прийняли холодно, сейм не став розглядати їхню справу. Передусім шляхта не бажала визнавати обрання без її згоди Сулими на гетьманство, посилаючись при цьому на умову Куруківського договору, де зазначалося, що старшого над військом мали «надавати» власті.

Водночас це свідчило, що Іван Сулима був кандидатом широких мас запорожців, які були настроєні проти політики утиску козацтва Річчю Посполитою. А таких налічувалося тисячі й тисячі.

На Запорожжі не зважили на неприхильну позицію сейму до козацьких посланців, тим більше, що на весну 1629 року туди почали збиратися нові маси втікачів. У травні королю доносили, що «зібралося козаків на Запорожжі трохи не стільки, як було війська під Хотином, або й більше».

Частина козацтва збиралася на море, але більшість, що складалася головним чином з випищиків, вирішила повторити похід у Крим. Є відомості, що 18 травня відбулася рада, на якій «старший війська Запорозького віддав булаву, але його наново обрано старшим у цей похід» в Крим. Отже, є підстави вважати, що Іван Михайлович Сулима не поділяв погляди тієї частини старшини, котра вважала за необхідне підтримувати Шагин-Гірея. Маючи великий досвід боротьби з татарами й турками, він, очевидно, не довіряв їм. Можливо, давалися взнаки і ´довгі роки його перебування в полоні. Крім того, Сулима, мабуть, добре розумів позицію польського уряду, який, вштовхнувши українське козацтво в авантюру Шагин-Гірея, намагався знекровити його, ослабити позиції, посіяти розбрат. До того ж він звик виходити в море із справжніми запорожцями, відданими своєму старшому, перевіреними в багатьох битвах, які підтримували високу дисципліну. Інша справа — похід з малоорганізованою ще масою недавніх утікачів на Січ, яка не пройшла відповідної школи військової майстерності, схильна була піддаватися різним впливам. До того ж йому, як, може, нікому іншому, було ясно, що наявними силами не тільки козацтва, а й усієї Речі Посполитої поки що не справитися, з хай і розрізненими на той час, силами кримських феодалів. Адже затіваючи похід за Перекоп, слід було мати на увазі, що за спиною татарського хана стояв турецький султан.

Саме з цих міркувань Іван Михайлович Сулима, очевидно, міг відмовлятися від гетьманської булави на козацькій раді в Запорожжі 18 травня 1629 року. Але рішення її він не міг не виконувати, тому й мусив прийняти старшинство на третій похід у Крим.

Треба сказати, що задумувався він з точки зору військового мистецтва правильно: передбачаючи, що турки можуть вислати на підмогу в Крим свій флот, запорожці відправили напередодні свого виступу із Січі чайки на море, на яких було 800 звитяжців. Основна маса ж вирушила із Січі 22 травня в напрямку до Перекопу. Однак через незгоди, які виникли у війську, похід цей успіху не мав.

Обстановка загострилася у зв'язку з новими морськими походами козацтва. Тоді ж, у травні 1629 року, близько 2 тисяч запорожців і донців напали на кримське місто Карасубазар та навколишні села. Після цього

частина козаків повернулася на Дон, інші ж на 6 суднах (на трьох були запорожці) рушили до румелійських берегів і досягли Сизополя. У той час коли козаки висадилися на берег, на човни, в яких залишалася охорона, несподівано напала турецька ескадра, на 15 каторгах * знаходилося 4500 яничарів. Половина козаків і всі судна потрапили до рук турків. 150 звитяжцям пощастило заховатися за стінами православного монастиря. Наступні події згідно з тогочасною російською реляцією розгорталися так: «И те де турские янычаня к тому монастирю приступали и был у них свой и приступ 8 день. И после де того пришли под тот монастырь 80 стругов черкас, а на стругу де было по 40 человек. И как де те черкасы под тот монастырь пришли, и те де турские янычане от тех черкас от того монастыря побежали. И те де черкасы с теми турскими людьми билися и взяли де те черкасы у тех турских людей 2 каторги з янычени. А те де черкас и козаков 150 человек, у которых было те янычени взяли стругами, отбили, а 13 де каторг турских янычен отошли от них босм и пришли во Царьгород» [30, т. 1, с. 95].

Султан вислав проти козацької флотилії свою нову ескадру з 14 галер. Однак турки зустрілися в морі «меж города Варны и Неварны с иными черкасы, а черкас было де 8 стругов, а людей де в тех стругах было 260 человек. И те де турские янычени тех черкас всех поимали и побили, а иных живых привезли в турскую землю, и тех де черкас турской взял всех на себя» [30, т. 1, с. 95].

Козацький літописець Самійло Величко свідчить, що тоді ж на Чорному морі діяв ще один великий загін запорожців, який спустошив околиці Константинополя, поруйнував гавані в Кілії, Ізмаїлі, Балчику, Варні і Сизополі. Очевидно, саме про цей похід згадував згодом славнозвісний кошовий отаман Іван Сірко: «Року 1629 браття наші, запорожці, воюючи в човнах по Євсикпонту, торкнулися мужньо і самих стін константинопольських, і їх доволі окуривши димом мушкетним, превеликий султану і всім мешканцям цареградським сотворили страх сум'яття... і щасливо з багатою здобиччю до Коша свого повернулись» [20, т. 2, с. 380].

---

* Турецьке судно, веслувальниками на якому, як правило, були невільники.

Морські походи наступного року були менш гучними: у березні на Дон прибуло 500 запорожців, котрі закликали своїх побратимів виступати спільно. Разом з тисячею донських козаків вони на 28 човнах спробували в квітні захопити Керч. Однак, втративши під її стінами близько 100 чоловік убитими і пораненими, змушені були відступити.

Того ж року запорожці і донці несподівано напали на Трапезунд, унаслідок чого мали велику здобич. Однак цим важливим подіям тоді приділялося менше уваги, оскільки основні дії козацтва розгорнулися на Придніпров'ї, де, скаравши гетьмана-угодника Грицька Чорного, проти шляхти підняв запорожців новий гетьман Тарас Федорович. Цей ватажок зумів «Тарасовою ніччю» підрізати, як виражалися сучасники, жили Конєцпольському. І останній змушений був звернутися до козацтва з проханням розпочати переговори, бо, мовляв, «вже й так багато крові розлилося й загинула така сила добрих юнаків, що заробляли на добру славу королеві і Війську Запорозькому».

Улітку 1631 року запорожці і донці організували похід на Крим. Спочатку 1500 козаків громили улуси в околицях Керчі, а в серпні вони оволоділи Гьозлевом, Інкерманом та навколишніми поселеннями. Кримський хан Джанібек-Гірей розпорядився своїм агам дати відсіч, й 800 татар напали на козаків неподалік від Машуна. Однак ті розбили кримчаків і захопили дві гармати. Потім направилися до Бахчисарая, де погромили околиці і знову заволоділи Інкерманом.

У той же час, тобто в 1631 році, понад тисячу донців і запорожців з'єдналися в гирлі Волги із загоном яїцьких (уральських) козаків. Вийшовши в Каспійське море, громили персидські купецькі судна.

В цей час козацька старшина була зайнята розвитком стосунків з європейськими країнами, зокрема зі Швецією. Правителі останньої вже давно розробляли плани союзу з українським козацтвом, аби використати його збройну силу в своїх інтересах [57, с. 69]. Уперше шведський король вирішив увійти в безпосередні зв'язки із дніпровською вольницею в 1626 році, коли він послав із своїм послом до російського царя Олександром і православного Любима Рубцова, котрому доручалося побувати в «запорозьких козаків для важних справ». Однак

Козацький канцелярист

Козацькі посли

Сотник Війська Запорозького

Козацький полковник

тоді ця місія не вдалася, оскільки в Москві не захотіли пропустити Рубцова на Україну.

Через два роки шведський посол у Трансільванії та Туреччині Павло Страсбургер за дорученням свого уряду цікавився в Бетлена Габора відомостями про українських козаків, їх внутрішнім побутом, ставленням до Криму, Молдавії, Польщі. Своєрідний звіт Страсбургера містить рекомендації шведському королю Густаву-Адольфу використати запорожців у цілях шведської корони.

Та лише у вересні 1631 року відбулося шведське посольство до Війська Запорозького. Однак новий гетьман Іван Петражицький, лояльний до шляхетської Польщі, вислухавши агентів Швеції, відіслав їх до гетьмана Конецпольського. Таким чином, на цей час не зав'язалися козацько-шведські стосунки.

Зате, очевидно, налагодилися контакти з іншими європейськими державами, бо під червнем 1631 року є згадка по перебування козаків у Сілезії [15].

Тим часом життя козацьке йшло звичним порядком. Змінювалися раз у раз гетьмани, з польським урядом підтримувалися постійні контакти через обопільні посольства. Ну й, звичайно, тривали морські походи.

Так, улітку 1632 року відбувся спільний похід запорожців і донців на Синоп. Узимку 1633 року на Дон запорозький полковник привіз «черкас человек с четыреста и больши». Разом з тими українськими козаками, котрі зимували на Дону, вони вирішили йти на Крим «с тем же полковником с Павлом Сиковым, который пришел на Дон из Запорог с черкасы».

Про походи цього року є пізніші свідчення Івана Сірка: «Року зась 1633 Сулима, гетман войска низового Запорожского, в моноксилах (човнах.— *В. С.*) от Сечи по Днепру, потом по Чорному морю, через весь Босфор Кимерийський в Местицкое заплинувши озеро, достал был прекрепкого турецкого в Азіи града Азова» [20, т. 2, с. 381]. Саму фортецю козаки не здобули, але навколишні околиці пошарпали добре.

1634 року тридцять запорозьких чайок, очолюваних гетьманом Іваном Сулимою, ввійшовши в Азовське море, пробували штурмувати Азов спільно з сотнею донців, котрі, незважаючи на заборону військового кругу, таємно приєдналися-таки до українських козаків. Штурм з використанням артилерії тривав чотири дні, проте

успіху не приніс. Затим об'єднаний козацький загін вирушив до гирла Дніпра і Дунаю, де розорив Акерман, Кілію, Ізмаїл. Історичні джерела повідомляють, що після цього козацька флотилія повернулася на Дон, де й зимував Іван Сулима із своїм товариством.

На Дону опинився і колишній гетьман Тарас Федорович. Перед цим він склав свої повноваження на козацькій раді, що відбулася в Каневі. Віддаючи булаву, він закликав своїх побратимів «постояти за селянську віру проти ляхів». Однак підняти велике повстання в той момент на Україні йому не вдалося. 20 квітня 1635 року 34 струги донців на чолі з отаманом Олексієм Ломом і 30 чайок Івана Сулими вийшли в Азовське море, де з'єдналися ще з 20 човнами запорожців. Є свідчення, що вони протягом весни і літа п'ять разів здійснювали сміливі вилазки на турецьке узбережжя.

На зворотному шляху, повертаючись на Дон, козаки не змогли взяти Азов, оскільки турецький султан зміцнив тутешній гарнізон. Запорожці вирішили піднятися Дінцем, а тоді, перетягнувши чайки в Самару, дістатися на дніпровські острови. Однак поки вони перебували на морі, польський уряд спорудив біля впадіння Самари в Дніпро фортецю Кодак, що мала зашкодити розвитку морських походів запорожців.

Враховуючи те, що польський король, зайнятий війною зі шведами, довго триматиме на Балтиці своє військо, у складі якого було півтори тисячі реєстровиків «добрих і з морем обізнаних», Сулима вирішив напасти на Кодак.

Цікаво зазначити, що перша згадка щодо проекту побудови укріпленого замку, який загородив би дорогу на Січ, поставив би її існування в жорсткі політичні та економічні умови, трапляється вже в 1593 році, коли кримський хан заявляв, що «йому не потрібно ні казни, ні людей, лише б козаки шкоди не чинили». Російський посол до Криму Семен Безобразов зазначав тоді в своєму статейному списку, що хан вимагав від московського царя, крім упоминків, «тридцать тысяч рублев на город, что было ставить на Днепре» — на «Собачьем перевозе» чи «на Кошкине перевозе».

Татарам не вдалося здійснити наміченого, однак і вони, і турецький султан не відкинули наміру знищити запорозьких козаків, які стояли на перешкоді здійсненню їхніх загарбницьких планів. Не покладаючись на власні сили, не одне десятиліття ставили вони питання

перед польськими королями про «приведення до послуху їхніх підданих». Особливо чітко стали звучати ці вимоги після того, як запорожці почали «обкурювати мушкетним димом» не тільки стіни Очакова, Тягині, Кафи, Козлова, а й населених пунктів на Чорноморському узбережжі Туреччини — Синопа, Трапезунда та багатьох інших, включаючи й столицю Блискучої Порти. Муртаза-паша, зокрема, писав до польського короля Владислава IV в квітні 1634 року: «Коли король розгромить і усуне з кордону козаків, султан усуне звідти Кантемира-пашу та інших наїздців кримських, а решту татар вишле на Крим і віддасть Буджак під уряд своїх беїв» [102, с. 290].

Такі ж умови висувалися і в трактаті між султаном Мурадом IV і Владиславом IV, укладеному 1634 року: «Нікому з керівників війська султана чи його підданих не вільно шкодити в землях короля. Натомість жодна чайка не сміє випливти в Чорне море, а козакам та іншим підданим короля не робити шкоди у володіннях султана» [102, с. 298].

І якщо рік тому польські посли до Константинополя намагалися ще зняти відповідальність із свого уряду за дії козаків, мотивуючи це тим, що, мовляв, то «розбійники, які нікого не слухають, з'єднавшись з донськими козаками», то тепер ніякі пояснення не бралися до уваги, а султан відкрито погрожував війною, зібравши в бойовій готовності 150-тисячне військо під Андріанополем.

Цікаво відзначити, що у вже згаданому договорі обома правителями був узгоджений і такий пункт: «Порта загородить татарам дорогу через Дніпро, якою вони завше ходять на Польщу». Очевидно, в якомусь іншому документі, що не дійшов до нас, Річ Посполита зобов'язувалася перекрити вище дніпровських порогів шлях у Запорозьку Січ. І ось тоді на сеймі у Варшаві на початку 1635 року, мабуть, згадали про нездійснений проект кримського хана і вхопилися за цю ідею.

Спорудження твердині доручили французькому інженеру Гільому Левасеру де Боплану, котрий служив у маєтностях коронного гетьмана Станіслава Конецпольського. Він же і вибрав місце для будівництва: біля першого порога (Кодацького), де Дніпро, приймаючи в себе води Самари, круто повертав на південь. Таким чином, укріплена цитадель на високому правому березі, вклинюючись далеко в річку, мала бути форпостом

польської шляхти не тільки проти зв'язку Запорожжя з Україною, а й ставала заслоном для зв'язків запорожців з донськими козаками, які досить часто підтримувалися саме водою до верхів'їв Самари. До речі, цим шляхом часто користувалися запорожці, повертаючись з морських походів, аби обминути турецьку сторожу в низинах Дніпра.

Боплан із своїм завданням справився досить швидко, і вже в середині літа 1635 року, як він пише в своїх відомих записках про Україну, замок був придатний для свого прямого використання. Одразу ж його зайняла залога з двохсот жовнірів під проводом Маріона. Останній ревно виконував доручення польської шляхти. Він не тільки стежив, аби ніхто з утікачів не пробрався сушею чи водою в Запорожжя, поповнюючи таким чином ряди козацької вольниці. Він мав стежити і за тим, щоб по Дніпру не гнали липових колод для будування човнів на Запорожжі, аби туди з українських міст не доставляли харчів і воєнних припасів. Маріон чинив козакам інші прикрості, забороняючи, зокрема, їм ловити рибу і звірів.

Звичайно, такого утиску з боку шляхти козаки терпіти довго не могли, і вже буквально через місяць Кодацький замок був ними вщент зруйнований. Про цю подію безпосередній будівник його — Боплан розповідає так: «Вождь бунтівників-козаків Соліман (Сулима.– *В. С.*), повертаючись з моря, побачив, що цей замок не дає йому вернутися додому, здобув його...» Зруйнувавши фортецю, козаки повернулися на Запорожжя.

Розрахунок козаків на те, що польське військо затримається надовго в Прибалтиці, не виправдався, а відтак і зовсім інакше почала повертатися справа з відповідальністю за скоєне. Помирившись зі шведами, король вислав Конецпольського для розслідування нападу на Кодак. Тепер уже не могло бути й мови про безкарність за вчинене, тим більше, зважаючи на ставлення коронного гетьмана Конецпольського до козацтва.

І справді, послані вірні йому реєстровики обложили і взяли Сулиму. Зроблено це було за планом, складеним польськими комісарами на Україні, зокрема Адамом Кисілем, котрий на той час тимчасово заміняв коронного гетьмана.

План цей передбачав руками зрадників-козаків, які вірно служили шляхті, схопити і Сулиму, і його побра-

тимів, і таким чином не допустити розгортання нового повстання народних мас, яке вже визрівало і яке міг розпалити Сулима, до котрого почали збиратися невдоволені нереєстровики.

Боплан розповідає, що до окопів повстанців прийшли реєстровики й сказали: «Ляхи хочуть нас бити, прийміть нас до себе, то будемо боронитися вкупі». Коли реєстровики присягнули, то прийняли їх до свого гурту. Вони, скориставшись цим, підмовили оточення гетьмана на зраду, мотивуючи тим, що всі загинуть, якщо не видадуть Сулиму. Довідавшись про ці умови, гетьман разом із своїми найближчими побратимами, зваживши, очевидно, всі обставини, передусім сили вірних козаків, вирішив добровільно здатися, одержавши від реєстровиків запевнення в тому, що їм гарантується життя. Насправді ж Сулиму з п'ятьма найближчими сподвижниками відіслали до Варшави, інших покарано на місці. Польський хроніст Окольський свідчить: «Вуха обтято і послано в Гадяч насипати вали».

Звичайно, якби не зрада реєстровиків, то облога Січі могла б тривати довго. Повстанці, зібравши більші сили, також мали б розрахунок на успіх. Проте, як тільки Сулима потрапив до рук реєстровиків, вони хутко його закували в кайдани й відправили до Варшави.

Обманутий Сулима пробував на суді врятувати своє життя. Побачивши, що судді невмолимі, виявив навіть бажання перейти в католицтво, розраховуючи, що суддікатолики змилостивляться. Коли ж усе це виявилося марним, попросив покласти в труну ту золоту медаль, яку йому подарував папа за визволення невільників християнських з турецької каторги. Шляхта ж познущалася над тілом козацького ватажка: коли стяли йому голову, тіло розрубали начетверо і повісили на рогах міських мурів Варшави.

До речі, львівський літописець вважав, що головною причиною такої жорстокої розправи з учасниками знищення Кодака була присутність на суді турецьких послів, котрі добивалися кари для козаків, а двох із засуджених випросили для себе. Турки й справді мали великий зуб на запорозьких козаків за їхні останні походи, особливо на Азов. Самійло Величко пізніше свідчив, що стратили Сулиму в першу чергу за облогу Азова.

Посли реєстровиків, котрі привезли Івана Сулиму, намагалися використати обставини, щоб добути коро-

лівську ласку. Вони скаржилися на утиски польських урядників на Україні, просили, аби виплатили належні їм гроші за чотири роки і дозволили доповнити реєстр замість померлих і вибулих. Однак новий король Владислав IV, як і його попередник, відбувся обіцянками.

До певної міри його можна було зрозуміти: після війни з Росією, яка закінчилася 1634 року, в польській державі залишилося дуже багато козаків, для утримування котрих не було державних грошей. Але й вони, звичайно, не могли бездіяти, і коли почули, що австрійський імператор Фердинанд II (1619 – 1637 рр.) одержав дозвіл від польського короля набирати в свою армію найманців, охоче зголосилися на це. Їхні посли швидко налагодили всі справи і на початку 1635 року в австрійському війську вже налічувалося кілька тисяч козаків. Зокрема, у відділах генералів Верта та Галласа спільно з хорватськими гренцерами вони становили найрухливішу легку кінноту [8, с. 5].

Треба зазначити, що відомий європейський полководець часів 30-літньої війни Валленштайн й його генерали вимагали від Сигізмунда III ще 1631 року, аби слав їм на допомогу запорожців, а не польських гусарів. Документи за 1633 рік свідчать, що тоді ставилося питання перед австрійським імператором: «будь-якою ціною набрати 6 тисяч козаків і прислати їх до Відня» [74, с. 51].

Коли Франція оголосила 21 травня 1635 року війну Іспанії і вже на початку червня французькі війська ввійшли в Бельгію, імператор австрійський, перебуваючи далеко від цих місць і не маючи ближчого війська в Бельгії, вислав туди якнайшвидше козаків і хорватів, щоб вони непокоїли та виснажували французьке військо і по можливості перервали його комунікаційні засоби [8, с. 6]. Козаки з хорватами успішно виконали цю місію. Вони порушили всі лінії постачання так, що у французькому таборі настав голод. Після цього виснажені французи вже не могли маневрувати проти іспансько-німецьких з'єднань. Усе це сприяло тому, що французи змушені були залишити Бельгію. А згодом козацькі частини примусили французького генерала Ла Валлета відступитися від Рейну.

Передбачаючи затяжний характер війни, австрійський імператор тоді ж вирішив залучити ще певну кількість

українських козаків, у тому числі й запорожців. Їх вербування відбувалося в Любліні і у Львові. При цьому кожному з них видавався аванс, аби могли дістатися до пункту збору в Сілезії. Там, у місті Бітумі, на них чекали приготовлені квартири і вишкільний табір. З початку червня до середини липня поодинокими сотнями до Сілезії прибуло майже 2000 вояків, серед яких було багато запорожців та інших випробуваних у боях звитяжців.

Основний же збірний табір перебував у Брізі, куди перші 1500 козаків прибули наприкінці серпня. Готував їх тут до майбутніх боїв «головний комісар муштри» Іван Кілман. Умови служби козаків були окреслені угодою, підписаною 23 вересня між австрійським урядом і козацьким корпусом. Від імені імператора свої підписи поставили посол у Варшаві Матвій Арнольдіні та полковник Вінес, а від козаків Павло Носковський.

Ось деякі пункти угоди, опубліковані Олександром Бараном з віденських архівів:

1) полковник Носковський вибраний головнокомандуючим війська, опробований королем Польщі та імператором.

2) за його трудний уряд комісари пропонують відповідно високу платню.

3) для інших старшин комісари пропонують ось такі місячні жолди (плату.— *В. С.*).

Полковник	200	талерів
капітан	100	—«—
поручник	50	—«—
хорунжий	30	—«—
квартеймейстер	50	—«—
кожний козак	6	—«—

4) виплáта відбуватиметься кожні три місяці, а перша має бути в Брізі на початку вишколу.

5) усі мусять бути задоволені своєю платою. Її збільшення може відбутися лише генералісимусом, тобто престолонаслідником Фердинандом за згодою імператора.

6) військо може вживати свої старі права та звичаї, які вони вживали на терені польської держави.

7) полонених можуть тримати за окуп, за винятком генералів та вищих офіцерів, яких мусять видати імператорським властям.

8) якщо хтось перебіжить до інших відділів (німців,

мадяр або хорватів), має бути повернений до свого війська.

9) комісари обіцяють для козаків преценденцію в армії і по можливості добрі квартири в переході.

10) головний командир підлягає тільки генералісимусові та його заступникові.

11) комісари мають подбати про цісарські грамоти для всіх полковників і капітанів.

12) один місяць повідомлення потрібно перед відпущенням або резигнацією. Комісари мають відпровадити військо до кордону й постаратися про одномісячний жолд.

13) якщо буде небезпека в Польщі, військо може бути відкликане.

14) квартири і провіант мають бути забезпечені на час служби.

15) за геройство і перемогу дістануть одномісячний окремий жолд, а поранені, крім того, ще й окрему допомогу.

16) у випадку смерті головного командира армія вибирає нового, який має бути апробований королем і цісарем.

17) (цей пункт перекреслений, і О. Баран не коментує його).

18) всі вояки з Польщі підлягають тільки одному головному командирові, зрештою та точка (позиція.— *В. С.*) залежить від волі генералісимуса.

19) всі драгуни, ті, що служать у прибічній гвардії головного полковника чи в польовій жандармерії, підлягають генералісимусові Фердинандові.

20) комісари запевняють головного полковника, офіцерів і військо, що всі ці пункти без змін будуть додержані й застосовані.

21) з другого боку, все буде робити, аби провадити це військо для послуг імператора і віддаватиме йому послуги в дисципліні й порядку, щоб згадані безправ'я і шкоди не діялись у провінціях імперії. Вояки в усіх справах (на основі Конституції Польщі) мають поводитися як шляхетні й порядні люди [8, с. 10—12].

Вже з 25 вересня з наявними козаками розпочалося навчання. Їх поділили на 27 хоруг, у яких на перше жовтня вже перебувало 4007 козаків. Протягом наступних трьох тижнів прибули ще понад дві тисячі.

Чехословацький дослідник Вацлав Ліва пише, що піс-

ля місячної підготовки в брізькому таборі вони рушили через Сілезію та Східну Саксонію. Під час цього тривалого переходу не обійшлося і без порушень дисципліни з боку козаків.

Щоб тримати козацьке військо в послуху й дисципліні під час бойових дій, Носковський застосовував суворі міри покарання. Так, трьох козаків за крадіжку в церкві наказав спалити живцем, а одного шляхтича за зґвалтування якоїсь жінки — повісити. Коли козацька ватага під час кількаденного відпочинку в Нюрнберзі напала на обоз з провіантом, то він розшукав винуватців і звелів їх повісити, а коней і волів віддати нюрнбержцям. Після цього безчинства припинилися.

З Нюрнберга козаки пішли прямо до Рейну. Коли звістки про це дійшли до французької армії, сталася тривога. Кардинал Рішельє, канцлер Франції, вирішив через своїх дипломатів вплинути на польський уряд, аби відкликати козацьке військо з берегів Рейну. Однак це були завербовані найманці, а не частини регулярної польської армії. Тому сейм не зміг відкликати козацьке військо.

Тим часом Носковський під Тревером перейшов зі своїм військом Мозель і ввійшов на територію Люксембургу. Тут козаки, незважаючи на холодну погоду, щодня непокоїли противника, і той відступив до міста Мец. Звідси один козацький відділ ударив на шведів, змусив їх до втечі з-під Копфлапа і здобув три їхні прапори, всіх коней та запаси.

Козаки відзначилися також і під Понт-а-Мусон, що лежить на березі Мозеля. Тут козацький відділ дійшов аж до воріт міста і спровокував залогу на переслідування. Погнавшись за козаками, захисники міста не подумали, що на них може бути підготовлена пастка. А саме на засідку і був розрахований цей маневр. Коли погоня вже була далеко від міста, вступили в бій інші козацькі відділи, оточили переслідувачів і багатьох побили, решту забрали в полон на викуп.

За визнанням польських істориків, козаки Носковського були найактивнішим з'єднанням на північно-французькому фронті, по суті, вони контролювали хід зимових воєнних дій. Проте наприкінці січня 1636 року їх відкликали до Люксембургу, а старшину – до Брюсселя. В цей час з урахуванням обстановки тут вирішили організувати легку й рухливу армію, яка змогла б здійсню-

вати блискавичні рейди в північну Францію. Головною силою цього більш як 20-тисячного війська були хорвати, керовані Ізаланієм, і козаки Носковського. В другій половині лютого вони перейшли біля Вердена річку Маас і ввійшли в провінцію Шампань. Тут вони розгромили три французьких відділи і захопили багато здобичі. Здійснювалися рейди по французькій території. З Малого Брабанта та його околиць, наприклад, вони взяли 60 000 франків окупу, після чого відступили в Люксембург. Тут, неподалік прикордонного міста Івр, в останній день травня 1636 року розгорівся запеклий бій між французами та козаками. Натиск перших був таким сильним, що козаки спершу змушені були відступити, однак під кінець дня вони відбили атаку, хоч і втратили при цьому значну частину свого обозу.

У середині червня під час відступу імператорської армії козаки й хорвати біля Ландау взяли на себе місію затримати наступаючих французів, що їм і вдалося. Але на початку липня вояки Носковського почали бунтувати, оскільки їм за останні півроку не заплатили ані гроша. Зібралася козацька рада, яка вирішила: перервати контракт з імператором і їхати додому.

Затримав їх між Рейном і Франкфуртом польський посол у Відні князь Оссолінський, до якого звернувся за допомогою австрійський престолонаслідник Фердинанд. Оссолінський написав листи до Носковського і «братів-козаків», аби вони повернулися до австрійського війська. В той же час він пояснив Фердинанду, що козаки — це не польські вояки, вони не репрезентують польської военної традиції в даному разі.

І лише після цього козаки погодилися на нові переговори. Новий контракт з більшістю козаків було підписано 21 липня 1636 року, коли їм видали певну частину платні. Тоді 3000 козаків під командуванням Носковського, ставши знову цісарськими найманцями, попросили не вертати їх до Люксембургу, а влити до армії фельдмаршала Геца. 1400 козакам, в основному пораненим і хворим, дозволили повернутися додому через Нюрнберг, Вехній Пфальц і Чехію.

Козаки ж, котрі залишилися з Носковським, воювали потім у Гессені, де зайняли Варсбург і Падерборн, відіграли вирішальну роль у взятті Сеста, Дортмунда, Верла і Гамма, і тому фельдмаршал Гец видав спеціальну грамоту для своїх хоробрих найманців зі сходу.

А 2000 старих козаків-найманців тим часом творили разом з хорватами Ізоланія ударну силу кавалерії генерала Верта. 14 серпня вони взяли фортецю Корбі, що знаходилася неподалік Амьєна на шляху на Париж, Руа, Модідіє і дійшли до Компанієнь.

На цьому участь українських козаків у бойових діях скінчилася. Ті, що були у Верта, відмовилися повертатися на батьківщину, ставши постійними найманцями в австрійській армії. А козаки Носковського залишили службу в австрійського імператора, пославши до нього своїх представників з проханням виплатити належні їм гроші. Той прийняв козацьких послів дуже прихильно, похвалив їх за хоробрість і пообіцяв розрахуватися, очевидно, ще до залишення ними території. Зважаючи на це, всі козаки зійшлися в Сілезії й зупинилися біля міста Графенберг. Гроші довго ніхто їм не привозив. А у відповідь на новий бунт було вислане сильне військо під проводом графа Мансфельда, яке повністю розбило козаків, убивши кількасот, і викинуло їх за межі імперії.

Водночас треба зазначити, що французи, зіткнувшись з козаками на полі бою і відчувши на собі їхню військову підготовку, вирішили запросити запорожців на свою службу. У Парижі знайдено документ, що свідчить про намір завербувати в 1636 році 4000 українських козаків у Францію [116, с. 579]. Однак більш ніяких слідів про переговори французьких властей з козацькими послами поки що не виявлено.

Очевидно, тоді ж у них відбулися якісь контакти з представниками перського шаха, що скінчилися запрошенням на службу до останнього. У березні 1637 року 4000 запорожців рушили через Дон у Персію, де думали найнятися в шахську армію, щоб воювати з турками. На кругу Війська донського, який відбувався 9 квітня в Монастирському яру, в чотирьох верстах нижче Черкаська, були присутні і запорожці.

В «Истории или повествовании о донских казаках» Олександра Рігельмана розповідається про те, як, дізнавшись про мету походу запорожців, донці сказали їм: «Шлях ваш далекий і небезпечний, виграш ненадійний, ми маємо доволі запасу і в нас ви знайдете все те, що думаєте шукати в країнах чужоземних; ось Азов — візьмемо його, відкриємо вільний шлях у моря Азовське і Чорне, тоді багата здобич буде нашою нагородою; чи хочете ви бути вірні друзям і братам своїм?» [84,

с. 265]. Після цього запорожці поклялися бути заодно з донцями проти невірних, що отаборилися в Азові.

Завдання стояло, звичайно, не з легких, оскільки місто складалося з трьох «каменных городов»: власне Азова, Тапрагалова і Ташкалова. Один з них був «град старинный», стіни якого звели ще генуезці. Фортечні стіни налічували 11 башт, «города» були розділені між собою стінами. На цей раз облога, яка тривала два місяці, завершилася взяттям Азова. Значну роль при цьому відіграли запорожці. Успішному завершенню операції, повідомляють історичні джерела, сприяв, зокрема, підкоп у фортеці. Завдяки цьому запорожці-підривники на чолі з Іваном Арадовим зробили пролом у фортечній стіні шириною близько 20 метрів.

Заохочені таким великим успіхом, що завдав відчутного удару Порті, донські та запорозькі козаки домовилися про спільні великомасштабні дії і на наступний рік. Тож на початку травня 1638 року з Дону, куди прибуло десять тисяч запорожців, вийшло в море 75 човнів по 70—80 козаків у кожному «под Кафу и в иные места для воинского промысла». Діставши «язиків» у Керченській протоці, козаки наприкінці травня повернулися в Азов.

Пізніше з Азова на 30 стругах відправилося понад 1600 козаків під Тамань. Коли вони ввійшли в гирло Кубані, то виявилися оточеними морськими і сухопутними силами турків і татар, що прибули з Очакова і Криму. Втративши в бою 500 чоловік і 5 човнів, козаки піднялися уверх по Кубані. Турки і татари продовжували переслідування ще протягом 7 днів, під час якого загинуло чимало донців і запорожців, а також було знищено майже всі їхні човни.

У 1637—1638 роках козацтво піднялося в повстаннях проти польської шляхти під проводом Павлюка і Остряниці. Вони закінчилися драматично: запорожці змушені були погодитися на повернення до шеститисячного реєстру, на полковників із шляхти. Найбільш трагічним для Війська Запорозького було те, що козацькі клейноди-корогви, бунчуки, булава й полковницькі перначі (знак влади козацького полковника. — *В. С.*) клалися до ніг польських комісарів.

Для польської шляхти наступав період «золотого спокою», а для козаків — важкі часи. Чимало їх подалося на територію Московської держави, заселяючи незаймані землі на Слобожанщині, багато переходило на службу

в окраїнні міста російського царя, а значна частина подалася на Дон. І в 40-х роках XVII століття бойове побратимство запорозьких і донських козаків продовжувало зміцнюватися спільними діями на Азовському та Чорному морях.

Так, ранньої весни 1640 року біля Керченської протоки козацька флотилія з 23 човнів, на чолі якої стояв Гунка Черкашенін, вступила в бій з 40 турецькими галерами. Дві з них були потоплені. До Азова привели п'ять татарських язиків.

У перші дні січня 1641 року, повідомляли російському цареві з Дону, 300 донських козаків «сошлись на крымской степи с запорожскими казаками, і ходили к Перекопу, а у Перекопа, государь, стояла застава от Крыму, двенадцать мурз со всякими воинскими немалыми людьми» [81, т. 18, с. 120]. Того ж року, «за две недели до Великодня», донці і запорожці вислали на море ще одну розвідку — 600 козаків на чолі з Тимофієм Яковлевим, а потім на п'яти човнах — 300 козаків на чолі з Михайлом Тараном. Цей загін ходив аж до турецького міста Різи, де взяв язиків. Однак повернутися в Азов не було можливості, оскільки гирло Дону було перегороджено каторгами. Тоді вирішили добиратися на Запорожжя. Навпроти Очакова відбувся бій з п'ятьма каторгами і дванадцятьма малими напівкаторгами, після чого козаки, ввійшовши в Дніпро, відступили вверх по течії.

Шляхетський полковник Душинський, котрий стояв у цей час у пониззях Дніпра, прийнявши від козаків подарунки, водночас покликав турків, а сам ударив з другого боку. Внаслідок цього козацька флотилія була розбита, а сам ватаг — «черкашенин Миска Таран» потрапив до турецького полону.

Того ж року козацький гарнізон Азова, на допомогу якому підоспіло 4000 запорожців і донців, витримав 14-тижневу облогу турків. Їхні сили, що налічували згідно з грамотою російського царя 240 тисяч «разных людей... а каторг было больших беломорских 100, да кораблей больших 80, да мелкого морского 90 судов, да с порохом и с ядры двадцать кораблей больших, да стенопробивных сто пушек», виявилися замалими, і турки, переконавшись у неможливості взяти фортецю в умовах недалекої зими, 27 вересня зняли облогу після 24 штурмів і пішли з-під Азова.

У цих боях під стінами Азова турецька армія втратила «3000 сіпахів, 7000 яничарів, 800 інших вояків та багато молдаванів, волохів і татар...» [79, 28 лип.].

20 квітня 1645 року на Чорне море з Дону пішло 34 струги донців на чолі з Олексієм Старова і запорожці на чолі з полковником Сулимою. Усього — дві тисячі чоловік. А на морі до цього загону «пригребло тридцать стругов черкас». Крім того, з Дніпра ще відправилося двадцять чайок.

Як відомо з документів, спеціально між донцями і запорожцями був «договор положен однолично нынешним летом над Озовом промышлять» [81, т. 24, с. 744].

Незважаючи на важкі поразки наприкінці 30-х років, українське козацтво продовжувало підтримувати свій високий авторитет у Європі. Свідченням цього був намір європейських монархів використати запорожців у об'єднаному поході проти Туреччини [54, с. 121]. Хоча він і не відбувся, однак дніпровська вольниця закріпила свою славу хороброго воїнства на полях Франції.

Восени 1646 року під час війни Франції з Іспанією запорожці взяли участь у бойових діях на боці Франції, зокрема у битві під Дюнкерком. Перша згадка про це є в книзі французького автора П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі», перекладеній 1960 року і на українську мову.

Даному питанню присвячено чимало досліджень вітчизняних і зарубіжних учених, деякі з котрих висували більш або менш обґрунтовані гіпотези, згідно з якими запорозькі козаки були очолювані Б. Хмельницьким [14; 54; 56]. Навіть беручи до уваги суперечливість цих досліджень, можна зробити висновок, що козаки під проводом Б. Хмельницького під Дюнкерком були, брали участь у його здобутті.

Подальша доля тих козаків, які залишилися живими після штурму Дюнкерка, маловідома. Деякі запорожці, покинуті французькими властями напризволяще, повернулися через усю Європу додому, інші знайшли пристановище у Франції, а деякі подалися на службу і до іспанців.

Вище ми мали можливість переконатися й на інших прикладах, як обходилися із запорожцями після того, як вони відбували службу європейським монархам.

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Тиск соціального і національного гніту, якого зазнавав український народ від польської шляхти, особливо після селянсько-козацьких повстань 1637—1638 років, посилював рішучість трудових мас добитися свого визволення шляхом збройної боротьби. Очолити її було готове запорозьке козацтво, котре також зазнавало всіляких утисків і кривд від Речі Посполитої.

Керівне ядро повстання почало організовуватися навколо колишнього писаря Війська Запорозького чигиринського сотника Богдана Хмельницького, який користувався високим авторитетом серед дніпровської вольниці. Природжений дипломат, талановитий воєначальник, у свої п'ятдесят років він мав чимало заслуг у боротьбі з татарами, у зв'язку з чим король навіть хотів призначити його 1645 року керівником широкомасштабного морського походу на Туреччину.

Богдан Хмельницький зумів залучити до підготовки повстання кращих представників козацької старшини, котрі завзято взялися за велику справу. Але найбільш енергійним і послідовним був він сам, про що стало відомо польським властям. Коронний гетьман Микола Потоцький уже 1646 року називав Хмельницького «бунтівливою головою».

Повернувшись з Варшави, де він шукав і не знайшов у короля захисту від сваволі польської шляхти (на його обійстя було вчинено наїзд, молодшого сина побито), Хмеьницький зібрав на нараду своїх найближчих побратимів. За свідченням сучасника, він говорив: «Чого тільки не натерпілися ми? Вільності наші знищені, грунти наші відняті, більша частина вільних лицарів обернена в хлопів. Вони працюють на панщині — ходять за кіньми, топлять груби панам, дивляться за собаками, як раби посилаються з листами. З явним наміром знищити козацтво, кількість реєстрових зменшено до шести тисяч, та й тим життя не краще рабів. Полковники, сотники — все начальство в нас не вибране нами... а вони використовують козаків замість власних підданих

для своїх домашніх робіт. Платню, належну здавна від короля і Речі Посполитої, по тридцять золотих на кожного козака вони беруть собі і дають тільки тим, хто заодно з ними. Підуть у похід, і якщо козак завоює татарського коня — одразу ж заберуть, піймає козак язика — полковник пошле його до коронного гетьмана з жовніром і скаже нібито відзначився жовнір, а козацьку відвагу спеціально приховують. Нерідко бідний козак має йти з яструбом чи соколом через дикі поля, несучи подарунок якомусь пану, ризикуючи бути пійманим татарами, і на це не дивляться: пропав козак — і поминай як звали! А скільки разів убивали козаків варварськими карами за найменшу вину, умертвляли навіть дітей! А скільки разів чинили наругу і насильство над жінками і дочками нашими... Та найбільш жахливо, що переслідують віру нашу, змушують нас до унії, розоряють наші церкви, продають жидам майно церковне, знущаються над святинею і священиками, виганяють архипастирів...» [54, с. 143].

Серед присутніх після кожного слова наростало обурення діями польської шляхти, раз у раз лунали заклики до збройного виступу проти неї, пропозиції обрати Хмельницького козацьким гетьманом. Він дякував за довір'я, але відмовлявся, посилаючись на те, що ще не проявив себе так, аби стояти на чолі Війська Запорозького, але закінчив свій виступ такими словами: «З'єднаймося, браття, повстанемо за церкву і віру православну, знищимо єресь і напасті, відновимо золоту свободу і будемо одностайні. Закликайте козаків і всіх земляків наших, я буду вашим керівником, раз ви того бажаєте. Сподіваюсь, що всі козаки, де б вони не були, пристануть до нас...»

Коли про цю нараду козацької старшини дізнався коронний гетьман, то він розпорядився негайно схопити Богдана Хмельницького, що й було виконано. Однак чигиринський реєстровий полковник Станіслав Кричевський, кум Богдана Хмельницького, допоміг йому звільнитися з-під варти, і той разом із загоном вірних козаків, узявши з собою старшого сина Тимофія, втік на Запорожжя.

Це було в грудні 1647 року.

Переїхавши через Дике поле, Богдан Хмельницький прибув із своїми соратниками на дніпровські острови за порогами, зупинившись спершу на Буцькому. Сюди на

Божиею милостию великого государя царя
и великого князя Алексея Михайловича
всеа Русии самодержца владимер
ского московского новгородцкого
царя казанского царя астрахан
ского царя сибирского государя пско
ского и великого князя тверского
югорского пермского вятского
болгарского и иных. Государя и великого
князя Новагорода Низовские
земли рязанского ростовского яро

Въ прошломъ во . рѯа году февраля въ кв день великий
государь царь и великий князь Алексѣй Михайло
вичь всеа Русиі самодержецъ говорилъ
на соборе о литовскомъ и о черкаскомъ
делехъ

И нынешнемъ во . рѯв году октября
въ а . великий государь царь и великий
князь Алексѣй Михайловичь всеа Русиі
самодержецъ указалъ о тѣхъ же литов
скомъ и о черкаскомъ делехъ
учинити соборъ . И на соборе
быти великому государю с отцемъ
Никономъ патриархомъ московскимъ
и всеа Русиі и митрополитомъ и архи

Лист Б. Хмельницького до російського царя

початку січня до Богдана Хмельницького зібралося вже щось близько сотні запорожців. І тоді він вирішив розіграти кримську карту, для чого відправив посольство до перекопського мурзи з повідомленням про готовність віддати сина того без викупу (останній був раніше захоплений козаками в полон).

Природно, мурза одразу ж прибув на Запорожжя. Вдячний за сина, він уважно вислухав пропозиції Богдана: допомога у виступі проти коронного війська Речі Посполитої буде віддячена багатими трофеями, татари одержать право на всіх полонених поляків.

Це схилило Тугай-бея на бік козацької ідеї, і він, повернувшись з сином до Криму, почав підбивати інших мурз до підтримки українських козаків.

А в цей час, десь тижнем-двома пізніше, Богдан Хмельницький вирядив офіційне посольство до Бахчисарая, пропонуючи союз кримському ханові. Той не дав конкретної відповіді: не пообіцяв і не відмовив. Очевидно, його непокоїла відсутність реальної влади в руках Богдана Хмельницького, що не підпиралася конкретною збройною силою. Так воно, по суті, і було. Однак поголос про зносини колишнього писаря військового з татарами розходився досить швидко дніпровськими плавнями, по запорозьких зимівниках і хуторах. І до втікача з Чигирина почали збиратися такі ж утікачі з різних місцевостей. На кінець січня їх уже налічувалося близько 250, правда, слабко озброєних, не забезпечених продовольством, боєзапасом.

Несподівано з'явилася нагода здобути все це: до січової пристані прибули, очевидно, з Кодака човни із харчами, зброєю та амуніцією для залоги, роль якої виконував тоді Корсунський реєстровий полк. Хмельницький та його однодумці захопили їх. Тепер загін Богдана на острові Буцькому не лише мав достатню кількість усього необхідного, а й здобув авторитет серед січовиків і реєстровців. А відтак через два дні його загін уже виріс до 300 добре озброєних вояків — з'явилися й перебіжчики з числа реєстровців.

Лише після цього польські офіцери із залоги Корсунського реєстрового полку довідалися про місце перебування Хмельницького, стан його сил та укріплень. Повідомлення про це було негайно відправлено до обох польських гетьманів, а також у Кодак. Та не втрачав часу і Богдан Хмельницький. Через своїх людей він

домовився із запорожцями про спільний виступ проти січової залоги. Опівночі разом із своїми побратимами він напав на Корсунський полк.

На ранок Січ уже була в руках повстанців. Майже всі реєстровики-корсунці перейшли на їхній бік. Полковник-шляхтич Гурський, втративши вбитими 30 чоловік, утік з невеликою кількістю драгунів до Крилова, де повідомив хорунжого коронного Олександра Конецпольського про бунт на Запорожжі.

Обраний старшим Війська Запорозького Богдан Хмельницький звернувся до українського народу з таким: «...Ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажили наше Військо Запорозьке, через що Україна наша і слава і божі доми мало не загинули, і святі місця і тіла святих, які до цього часу з волі божої на певних місцях лежать, мало не втратили слави, а ми — радості; до того ж проливається кров батьків наших, матерів, братів, сестер, духовних отців, невинних діточок, над якими висіла жорстока шабля ляхів і тепер на них упала; і знову чути плачі, крики, ламання рук, рвання волосся — це ридання всієї України голосами пробиває небо...

Прошу вашої ласки і господнього милосердя, щоб ви — люди одного бога, однієї віри та крові, коли я буду наближатися до вас з військом, приготували зброю — рушниці, шаблі, кульбаки, коней, стріли, коси, списи для оборони стародавньої грецької віри... Запасайтесь найбільше порохом, а також словом і грішми для справ, про які дамо вам знати пізніше. А якщо довідаєтесь або почуєте від проїжджих про чужоземне військо, яке король зібрав проти нас, давайте нам знати і попереджайте нас» [41, с. 626].

Богдан Хмельницький був добрим знавцем воєнного ремесла. Добре розумівся на тактиці і стратегії, вмів своєчасно скористатися фортифікаційними засобами, знав, коли залучити артилерію, козацьку піхоту, а коли слід перейти до оборони, загородившись кількома рядами зв'язаних між собою возів. Великою перевагою гетьмана було й те, що він добре розумівся на прийомах, що використовувалися на полі бою поляками і татарами.

Під час попередніх селянсько-козацьких повстань, поєдинок, як правило, починала польська артилерія, яка, до речі, обслуговувалася іноземцями, головним чином німцями. Треба погодитися із зарубіжним дослід-

ником І. Кузичем-Березовським, що в руках іноземців вона била і далі, і прицільніше, аніж козацька, а відтак розбивала повстанський табір. А тоді вже на нього кидалася важка кіннота ворога. Вона, звичайно, громила козацьку піхоту. І хоча її завжди було в кілька разів більше, ніж польської кавалерії, всі повстання до 1648 року саме з цієї причини зазнавали поразки [59].

Проти важкої польської кавалерії могла успішно виступити татарська, хоча й вона була легкою. З огляду на це поляки ніколи не наважувалися вступати у відкритий бій з татарською кіннотою, а при її появі замикалися в таборі з возів, відбиваючись вогнем артилерії та піхоти. В свою чергу татари ніколи не штурмували укріплень, де засідали піхотинці й артилеристи.

Усе це добре знав Хмельницький. Важкі роздуми переконали його в тому, що без союзу з татарами, без їхньої військової підтримки, зокрема кіннотою, він не зможе добитися більше, ніж його попередники. Чому? Та тому, що досвідчених і вправних запорожців не могло бути дуже багато, вони становили лише організуюче ядро повстанської армії, навколо якого гуртувалася головна маса з міщан та селян, погано навчених і недостатньо озброєних [4, с. 23]. Вони здебільшого могли вперто оборонятися в укріплених позиціях, робити відчайдушні партизанські вилазки, були здібними до безладної масової атаки, але не більше. Пересування на полі бою іспанськими чи шведськими прийомами повстанські маси засвоїти не могли. І тому проти масованого натиску першокласно озброєної й закутої в залізні лати польської важкої кінноти був лише один порятунок — міцні окопи. До 1648 року козаки, як правило, ніколи не атакували шляхетське військо, а лише оборонялися. З огляду на це поляки не боялися козацької атаки, завжди мали ініціативу в руках, а відтак кожний бій вигравали далеко меншими силами.

Отже, треба було поламати стратегію і тактику козацького війська, яка донині полягала у відсиджуванні в укріпленому таборі. А стимулом до розвитку нових військових прийомів могла послужити татарська кіннота. Сама тільки її присутність уже впливала б на моральний дух польської шляхти. Завдання полягало в тому, аби поєднати найкращу в Європі козацьку піхоту з сильною татарською кавалерією. Ось чому Богдан Хмельницький будь-що намагався укласти договір з кримським ханом.

Тож десь наприкінці січня запорозькі посли на чолі з досвідченим полковником Яцьком Клишею прибули до перекопського намісника Тугай-бея, котрий виїхав разом з ними до Бахчисарая брати участь у переговорах про укладення козаками та кримським ханом військового союзу проти Речі Посполитої.

Іслам-Гірей пообіцяв продовжити переговори після того, як запорожці умовлять донських козаків припинити напади на татарські улуси.

Події на дніпровських островах стали відомі польському уряду. На Запорожжя прибули посланці великого коронного гетьмана Миколи Потоцького з пропозицією Богдану Хмельницькому добровільно вийти з Січі, гарантуючи йому «помилування й прощення всіх вчинків».

У відповідь на це український гетьман відправив на початку лютого козацьких послів Слейка та Гринця до М. Потоцького, а Карпа Трушенка — до урядового комісара Яцика Шемберга з поясненням причин повстання і відмовою залишити Запорожжя.

Тоді коронний гетьман Микола Потоцький звернувся з універсалом до повсталих козаків: видати Богдана Хмельницького й «розійтися з цього свавільного зборища». У разі непокори погрожував жорстокими репресіями: «звелю відібрати все ваше майно, яке ви маєте на волості, а дружин і дітей ваших вирізати». Незважаючи на це, на Січ продовжували прибувати повстанці з усієї України: наприкінці лютого їх там уже налічувалося близько п'яти тисяч.

Тим часом нова козацька депутація з'явилася до Потоцького з повідомленням про те, що вислані проти повстанців чигиринський і черкаський полковники відігнані від Запорожжя; шляхетські воєначальники застерігаються від продовження каральних акцій у майбутньому: поставлено вимогу відпустити козацьких послів Слейка, Гринця, Карпа Трушенка та інших.

Відповідь була досить дивною: в березні на острові Томаківка з'явився ротмістр Адам Хмелецький, посланець М. Потоцького, з пропозицією залишити Запорожжя, запевняючи, що за такої умови «волосина не спаде з голови» Богдана Хмельницького. Роздратований цією «милістю» великого гетьмана коронного, запорозький гетьман відіслав А. Хмелецького назад з такими вимогами: по-перше, щоб Потоцький залишив з військом

Україну; по-друге, щоб шляхетських полковників змінив із старшинства; по-третє, щоб ліквідував управління Речі Посполитої на Україні, а козаки залишилися при своїх давніх правах. «А без цього,— заявив Хмельницький,— я на волость не вийду».

Наприкінці березня Микола Потоцький доносив Владиславу IV: «Досі не пролито ще жодної краплі крові козацької військом королівським, і не буде пролито, аби тільки покорилися, відклавши свою легкодушність на аронгацію і здушили завзяття» [37, т. 8, с. 496].

Зважаючи на попередню умову хана, а також на потребу в допомозі, запорозькі посланці приїхали в березні на Дон. Кількома місяцями пізніше донський козак Т. Іванов розповідав у Москві: «А с весны де черкасы Запорожские как збиралися на ляхов, присылали на Дон в войско для людей».

Про участь донців у визвольній війні українського народу російський уряд одержував регулярно повідомлення вже з літа 1648 року. Зокрема, 24 червня вяземський воєвода Прозоровський писав до Москви: «государевы русские люди казаки» перебувають в армії Богдана Хмельницького. В штурмі Львова, наприклад, брав участь окремий загін донських козаків.

Наприкінці березня до Бахчисарая приїхало друге козацьке посольство в складі Богдана Хмельницького, його сина Тимоша та Кіндрата Бурляя. Талант природженого дипломата, вмілого воєначальника проявився в Богдана Хмельницького одразу ж після обрання його старшим. Своїх людей він розіслав до реєстровців, а сам разом з старшим сином Тимошем та найближчими соратниками попрямував до Криму. Маючи офіційне визнання Січі, він відтепер міг, спираючись навіть і на 2500 запорожців, вести переговори з правителем Бахчисарая про участь у воєнних діях проти Польщі.

Справді, сила на боці Богдана Хмельницького поки що була невеликою. Однак він розраховував на успіх, оскільки становище, яке склалося в Криму, змушувало хана пристати на пропозицію старшого дніпровської вольниці. По-перше, останнього до цього підштовхували його ж мурзи, котрі не бачили іншого виходу поліпшити життєві умови татарського населення, як поживитися у війні проти Речі Посполитої. По-друге, згода Хмельницького залишити свого сина в заклад також давала Ісдам-Гірею сподівання на хоч якусь здобич.

За таких обставин і був укладений договір у Бахчисараї. Водночас Іслам-Гірей дивився на кілька ходів уперед: сам він спочатку не пішов на Україну, а доручив 4000 татар перекопському наміснику Тугай-беєві, котрого запідозрював у змові проти себе. Розрахунок з цього виходив такий: якщо польська шляхта розіб'є повстанців Хмельницького і татарський відділ Тугай-бея, то буде як і на кого звалити відповідальність за подання допомоги козакам — на самоправність мурзи. Крім цього, правитель Бахчисарая не жалкував і за Тугай-беєм, коли б той не повернувся до Криму з війни.

За свідченням Самовидця, військо Б. Хмельницького налічувало під час виступу із Запорожжя 5000 чоловік. Коронний гетьман Потоцький мав у Корсуні 6920 вояків — 3510 кварцяного * війська, 1040 гусарів, 1170 реєстрових козаків, 900 драгунів, 300 піхотинців [46, с. 9]. Природно, це мав враховувати гетьман, вирушаючи на волость. Але він розраховував і на підтримку народних мас, оскільки після поширення на Україні звістки про повстання на Січі, в пониззя Дніпра на допомогу козакам вибиралися стихійно створені селянські загони. У багатьох місцях селяни палили шляхетські садиби, забирали хліб і реманент, убивали своїх поневолювачів. На весну полум'я повстання, по суті, перекинулося на всю Україну, і вихід січовиків на волость мав остаточно його розпалити.

Розуміючи, яку загрозу шляхті несе вихід Хмельницького в райони селянських виступів, польське командування вирішило не допустити з'єднання запорожців і повстанців на волості. З цією метою в квітні 1648 року армія Потоцького вирушила на Запорожжя, аби розгромити низовців. Через Дике поле просувався кількатисячний загін на чолі з Стефаном Потоцьким — сином коронного гетьмана і бувалим воякою шляхтичем Шембергом. Водночас униз по Дніпру спускалися реєстрові козаки на чолі з комісарами-шляхтичами; біля Кам'яного Затону це військо мало приєднатися до С. Потоцького. За цими двома з'єднаннями рухалася головна армія М. Потоцького.

Б. Хмельницький не міг чекати на Січі противника. Його завдання полягало в тому, щоб роз'єднати і розбити

---

* Наймане військо Речі Посполитої, яке утримувалося на кварту, четверту частину з доходів.

по частинах шляхетські загони. З огляду на це і слід було розраховувати тактику.

Першою на шляху козацького війська на волость була фортеця Кодак, що вважалася того часу найсильнішою. Споруджена з граніту наприкінці 30-х років під наглядом гетьмана Конецпольського (на цих роботах протягом семи місяців були зайняті 4000 мулярів, каменярів, теслярів тощо) вона й справді здавалася неприступною. Це був величезний, у формі зірки, замок з наріжними вежами та артилерійськими бастіонами, обнесений високими валами і глибокими ровами. На його озброєнні було 28 гармат.

Щоб здобути цю фортецю, насамперед необхідно було мати власну сильну артилерію. Її, однак, Богдан Хмельницький ще не мав. Не міг у цей час український гетьман розраховувати і на тривалу облогу Кодака — не було ще достатніх сил і піхоти. А тому змушений був залишити його в тилу.

У ті дні гетьман вирішував інші важливі завдання: змусити шляхетське військо зайняти невигідні позиції (що й вдалося, затиснувши його в урочищі Княжі Байраки на Жовтих Водах на нинішній Дніпропетровщині) і не допустити, аби реєстрові козаки залишилися вірними Речі Посполитій і воювали проти повстанців. Посланий ним старий козак Іван Ганжа перехопив біля Кам'яного Затону реєстровиків, котрі пливли Дніпром на з'єднання з коронним військом, і зумів схилити їх до переходу в ряди повстанців, розправившись з прошляхетськи настроєною старшиною. 2 травня реєстровики на очах уже оточених на цей час на Жовтих Водах поляків, прибули в козацький табір.

Одержавши таке підкріплення, наступного дня до шляхетських воєначальників приїхали з пропозицією припинити кровопролиття й здатися козацькі полковники Максим Кривоніс та Михайло Криса. У відповідь 4 травня до Б. Хмельницького приїхав на переговори польський шляхтич Стефан Чарнецький. Природно, для нього важливим було зволікати час, поки не підійдуть основні сили польської шляхти на чолі з М. Потоцьким.

Якби на Жовтих Водах Богдан Хмельницький пішов слідами своїх попередників і став чекати наступу шляхетського війська, то воно, озброєне артилерією, маючи в розпорядженні півтори тисячі закутих у панцирі гуса-

рів, змело б невелику на той час кількість козацької піхоти одним ударом. Стояло завдання — будь-що спішити польську кавалерію, змусити її зайняти невигідні для неї позиції, а тоді вже скористатися з переваги козацької піхоти.

Ось тут і проявилася справжня майстерність полководця українського війська. Свій шанс Богдан Хмельницький на Жовтих Водах не упустив. Він вирішив атакувати замкнений табір поляків і 5—6 травня домігся повного розгрому польського війська в урочищі Княжі Байраки на Жовтих Водах.

Побачивши такий поворот справи, 11 травня Іслам-Гірей надіслав листа до Богдана Хмельницького й Тугай-бея, щоб чекали його на річці Інгул, поки він сам не прибуде з «військами ісламу». Зважаючи на те, що хан тільки 13 травня почав переправлятися через Дніпро, українська старшина вирішила скористатися важким становищем М. Потоцького під Корсунем, що особливо ускладнилося після розгрому авангардного війська на Жовтих Водах, а також фактором раптовості і дати генеральний бій шляхетським з'єднанням.

Але як його виграти?

...Під Корсунем до польського табору привели спійманого запорожця Микиту Галагана, який, незважаючи на тортури, стійко тримався, не виказував жодних таємниць. Але, коли його стали пекти вогнем, почав говорити. Польські гетьмани, гадаючи, що полоненого уже зломлено, уважно слухали його розповідь. А запорожець, зрозумівши, що гетьмани впіймалися на його хитрість, здобуту нелюдськими стражданнями на перших допитах, розповідав: «Нашим лічби я не знаю, та й знати неможливо, бо з кожною годиною їх стає все більше, а татар з Тугай-беєм тисяч п'ятдесят, крім того, хан стоїть неподалік з ордою і скоро буде тут».

Як почули про це пани — почалася паніка. Але яку дорогу обрати для відступу?

Тим часом Богдан Хмельницький, сподіваючись на здійснення задуманого ним плану, послав козаків Корсунського полку на чолі зі своїм першим полковником Максимом Кривоносом в урочище Горохова Діброва. Завчасна інформація від інших розвідників дала можливість козацьким ватажкам добре підготуватися і змусити шляхту прийняти бій на невигідних для неї позиціях.

Як тільки польські загони розтягнулися на шляху, що вів до Богуслава, козаки почали оточувати відступаючих. А коли ті ввійшли в Горохову Діброву, то потрапили до справжньої пастки. Попереду в глибокому яру вузька дорога була перекопана і завалена зрубаними деревами, з двох боків у заздалегідь приготовлених шанцях засіли козаки з артилерією, насідали вони і ззаду. За якихось кілька годин польсько-шляхетське військо було розбите.

На другий день з-під Корсуня до білоцерківського шляхетського урядовця Чорного відправлено козацького посланця, сотника білоцерківського Скорохота з пропозицією приготуватися до зустрічі повстанських загонів. Переможці підрахували багаті трофеї, а «емісари Хмельницького», як називали тогочасні хроністи його розвідників, вже розійшлися за сотні і сотні кілометрів від Корсуня на всі боки, готуючи прихід козаків. Водночас 20 травня, наприклад, за дорученням Хмельницького козацький полковник Ярема Хмеленко надіслав з Білої Церкви гінця з листом до київського воєводи Тишкевича, попереджаючи і про прихід татар: «будьте обережні, і маєтності свої найліпше пильнуйте, і люд сповістіть».

З-під Корсуня, за свідченням козацького літописця Самійла Величка, Богдан Хмельницький відправив до кошового отамана Січі «нарочно посланних наших, значних товаришов Войска Запорожского», повідомляючи про розгром шляхетського війська, дякуючи за допомогу і «на знак вдячності» посилаючи «всему войску, на пиво гостинця тисячу талярей битих, а на церков божественную січовую і служащих в ней триста талярей; особно за клейноти войскові, нам от вас Войска Запорожского данії, то ест за єдну корогов, за єден бунчук, за єдну булаву, за єдну пару котлов і за три гармати, посилаєм вам взаємне корогвей 4, бунчуков 2, булав 2, котлов 3 пари, армат 6» [19, с. 52].

Поставивши листовно до відома кримського хана Іслам-Гірея про те, що Тугай-бей відправив тисячу татар з трофеями додому (всього прийшло 4 тисячі), Богдан Хмельницький просив «ханской ясности прислати наскорі ко мні орди єще тисяч зколко», бо «поневаж получилем відомост, же поляки около Висли знову збираються і великі войска свої на мене приготовляют».

У пошуках допомоги козаки зверталися і до росій-

Гетьман
Богдан Хмельницький

Bohdan Chmielnicki
Hetman Woy Zap

Власноручний підпис Б. Хмельницького

ського царя. На козацькій раді під Корсунем наприкінці травня, де, за свідченням російських гінців, «придумали де, государь, казаки на том, будет де, государь, они ляхов не собьют, и они де, государь, казаки, хотят просить у тебя государя, ратных людей на помощь на ляхов» [30, т. 2, с. 59].

Вирішено було продовжувати боротьбу. І на початку червня, прибувши під Білу Церкву, за твердженням Величка, Богдан Хмельницький «розіслав всім українським, по обоїх сторонах ріки Дніпра, в городах і селах обитаючим малоросіянам духовним і мирським, шляхетним і посполитим болшого і меншого всякого чина людем, а особливе шляхетне урожоним козакам і святой братті нашой» лист, сповіщаючи про перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем й запрошуючи: «о поспіх ваш к нам в обоз под Білую Церков прилежно пилно жадаєм».

Не випадково Б. Хмельницький і старшина приділяли в цей час таку пильну увагу мобілізації збройних сил українського народу; козацькі розвідники повідомляли з Польщі, що уряд Речі Посполитої звернувся за військовою допомогою до французького короля і бранденбурзького курфюрста.

Це змусило гетьмана вжити відповідних дипломатичних заходів, у зв'язку з чим з-під Білої Церкви до польського уряду виїхало козацьке посольство в складі чигиринського полковника Федора Якубовича Вешняка, полковників Григорія Болдара-Бута і Лук'яна Мозирі та військового писаря Івана Петрушенка з такими вимогами:

— виплатити реєстровому козацтву затриману платню за п'ять років;

— збільшити кількість реєстровиків з шести до дванадцяти тисяч;

— не порушувати вільностей старогрецької віри, а церкви православні, силоміць переведені в уніатство, зокрема в Любліні, Красноставі, Сокалю та в інших містах, залишити при давніх правах;

— аби козаки могли зоставатися при вільностях військових, даних і підтверджених польськими королями.

Водночас козацькі посли везли приватні листи свого старшого до великого коронного маршалка Адама Казановського і до князя Владислава Домініка Заславського з проханням клопотатися перед королем (не знаючи ще про його смерть) про збереження давніх прав Війська

Запорозького. Того ж дня відбуло посольство і до Литви, щоб «литовці були в миру з черкасами (козаками.— *В. С.*), а вони, черкаси, Литву тіснити нічим не стануть, а якщо почне їх зачіпати, їм у домах своїх не всидіти».

Необхідно зазначити, що багато істориків закидали українському гетьманові, що після перемоги під Корсунем у травні 1648 року він не скористався деморалізацією шляхетського війська і не пішов одразу ж у Західну Україну для остаточного розгрому збройних сил Речі Посполитої, а, відійшовши в Чигирин, два місяці очікував. Однак така поведінка гетьмана мала підстави. По-перше, слід було організувати військо, в яке тоді стікалися повстанці з усієї України, дізнавшись про перші видатні перемоги Богдана Хмельницького. По-друге, не хотів він одразу виводити козацькі полки з Придніпров'я, оскільки не вірив своїм тимчасовим союзникам — татарам, боявся небезпідставно, що вони після залишення українською народною армією цієї місцевості кинуться грабувати мирне населення, брати ясир.

Далі. Проти найманих, головним чином німецьких солдатів, учорашніх учасників Тридцятилітньої війни, які становили ударну силу коронного війська, треба було виставити боєздатну армію. Та ж армія, що зупинилася біля Білої Церкви, хоч і зросла в кілька разів у порівнянні з Жовтими Водами, мала небагато навченого контингенту. До нього можна було віднести лише запорожців і старих реєстровиків, котрі перейшли на бік народних мас. Інші ж повстанці ще були неорганізованими, з них ще належало організувати дисципліновану й добре озброєну армію.

Хмельницький поставив за мету підірвати військову могутність Речі Посполитої. І не втрачав для цього часу навесні та влітку 1648 року, розсилаючи скрізь окремі повстанські загони, що громили розрізнені шляхетські з'єднання. Не помилкою, а далекоглядністю Хмельницького виявилося те, що він дав можливість зібратися коронному війську під Пилявцями, де згодом наголову розгромив його, відкривши собі шлях у Галичину і далі на захід. Крім того, Богдану Хмельницькому важливо було знати наприкінці травня — в червні, який міжнародний резонанс викличуть перемоги українського народу на Жовтих Водах і під Корсунем, якою буде реакція сусідніх держав, хто з союзників Польщі подасть

їй військову допомогу, в якому обсязі. Зовсім не випадково він на початку червня звернувся по допомогу до московського царя Олексія Михайловича.

Така тактика Б. Хмельницького свідчила про всебічну оцінку ситуації, тверезе осмислення реальностей, вдумливе прийняття рішень, за якими стояли не просто успіх на короткий час, а й доля народу.

З початком червня Б. Хмельницький дізнався від польського гінця Колонтая про смерть короля Владислава IV. Шляхта запросила перемир'я. Очевидно, це якоюсь мірою прискорило налагодження зв'язків з Москвою. 8 червня 1648 року в Черкасах Хмельницький вручив жителю Стародуба Григорію Климову, затриманому козаками біля Києва, листа до російського царя Олексія Михайловича з повідомленням про здобуті перемоги над шляхтою, проханням допомогти та про бажання українського народу та Війська Запорозького, як писав Б. Хмельницький, «услужить вашой царской велможности».

Водночас Г. Климов мав доручення передати листа севському воєводі Замятні Леонтьєву. Ці дати окреслили початок дипломатичних зносин українського гетьмана з Російською державою.

Наприкінці червня до Чигирина приїхав монах Петроній Ласко, посланець брацлавського воєводи А. Киселя, уповноважений польським урядом підтримувати офіційні відносини з козаками. Він був присутній на козацькій раді. Крім того, тут також були представник хотмизького воєводи (на кордоні з Україною) Семена Болховського Тимофій Милков та постійний ханський резидент у Чигирині Султан-Мурза. Останній передав запрошення Іслам-Гірея: вийти на море, хоч і сто тисяч, і воювати проти Венеції на боці турків. Проект цей радою було відхилено. «Вся чернь,— писав П. Ласко,— бунтує, аби Хмельницький ішов на волость».

Повноваження Ласка радою не визнано, і він був змушений повернутися назад з листом до А. Киселя, в якому йшлося про те, щоб брацлавський воєвода сам приїздив на переговори, а також щоб польські сенатори швидше відпустили козацьких послів з Варшави.

Розуміючи велике значення допомоги з боку Росії, козацька старшина намагалася використати всі канали для налагодження з нею зв'язків. 11 липня з російським гінцем Іваном Трифоновим, який повертався від Яреми

Вишневецького, було передано листа до путивльського воєводи Никифора Плещеєва з проханням, аби Росія подала допомогу в боротьбі з шляхтою: «штобы он (цар Олексій Михайлович.— *В. С.*) на ляхи ішов воєвати».

Прочитавши звернення Б. Хмельницького, Олексій Михайлович доручив Н. Плещеєву запевнити українського гетьмана, що Росія не виступить на боці Польщі.

Маючи на меті посіяти чвари між претендентами на булаву великого коронного гетьмана (М. Потоцький, захоплений повстанцями під Корсунем, перебував у полоні в Криму) — заклятим ворогом українського народу Яремою Вишневецьким і польськими регіментарями *, Б. Хмельницький звернувся до коронного стражника Речі Посполитої Самійла Лаща з пропозицією зайняти маєтки Вишневецького на Задніпров'ї. Тим більше, що Я. Вишневецький знову розпочав бойові дії на Правобережжі проти загонів Хмельницького, в зв'язку з чим повстанські полки змушені були виступити в похід.

Щоб запобігти удару з флангу, з Паволочі було відправлено козацьке посольство до Литви. Українська старшина, ставлячи перед Великим князівством Литовським вимогу не допомагати польській шляхті, обіцяла не зачіпати маєтностей тамтешніх панів: «аби від козаків не діялася ніяка кривда — під страхом кари військової на своєвільного».

Обговорення вимог Війська Запорозького, що відбулося на засіданні польського сейму у Варшаві 21—22 липня, не дало результатів. Козацьким послам вручили листа («старшому отаманові, осавулові, полковникам, сотникам і всьому Війську Запорозькому»), в якому була обіцянка прислати урядових комісарів до Чигирина.

Таким чином (затягуванням переговорів з українськими козаками) польська шляхта хотіла виграти час для організації нових сил для придушення народного повстання.

Тільки 29 липня Варшавський сейм ухвалив рішення відправити депутацію до українських козаків. Комісарами для переговорів були призначені брацлавський воєвода Адам Кисіль, перемишлянський підкоморій Фран-

---

* Старшими війська.

цишек Добровський, познанський підстолій Адам Сельський і мозирський підкоморій Федір Обухович.

А в цей час козацьке військо рухалося на захід, приймаючи в дорозі послів. 29 липня Б. Хмельницький вручив листа до хотмизького воєводи С. Болховського його посланцю Т. Милкову, котрий напередодні прибув у похідний табір під Янушполем як перший офіційний представник російського уряду із запевненням миролюбного ставлення до українського народу. Звертаючись до С. Болховського, гетьман просив допомоги в боротьбі проти шляхти.

Услід за представниками Москви до козацького табору під Паплинцями прибули з Ясс посланці молдавського воєводи Василя Лупула. Вони, зокрема, повідомили, що єрусалимський патріарх Паісій хоче їхати до Москви через Україну. Для зустрічі та супроводження Паісія в подорожі по Україні, а також для встановлення контактів з В. Лупулом до Ясс тоді ж було виряджено полковників Силуяна Мужиловського і Михайла Крису.

І козацьке, і польське військо поволі сходилося. Щоб відвернути кровопролиття, дипломати Хмельницького запропонували польським комісарам приїхати для переговорів під Костянтинів. Коли відповіді не надійшло, 18 серпня з Куманівців до польських комісарів було відправлено канівського полковника Семена Савича разом з їхнім гінцем Копистинським. Вони передали повторну пропозицію прибути на зустріч під Костянтинів, а також припинити розправи над повстанцями в околицях Острога.

Однак, як свідчать документи, польські пани не бажали вести мирні переговори з козацькою старшиною. Всіляко зволікаючи час, вони збирали сили для повного розгрому українського війська, жорстоко розправлялися з повстанцями.

Битва під Пилявцями, яка тривалий час готувалася обома сторонами, відбулася грандіозна. Шляхетська армія зазнала нищівної поразки від селянсько-козацького війська. Вона була такою, що залишки польських вояків через три дні опинилися вже у Львові.

26 вересня в Старокостянтинові відбулася козацька рада, на якій за участю Тугай-бея було ухвалено рішення продовжувати похід у Західну Україну.

Через чотири дні, оточивши Львів, Б. Хмельниць-

кий, аби не допустити руйнування міста, відправив свого посланця до його жителів, вимагаючи видати «головних провинників» — Ярему Вишневецького та Олександра Конецпольського, а також припинити опір. Члени міського магістрату спочатку відбулися неконкретною відповіддю, аби затягнути час. А коли український гетьман прислав ще одного листа, львівський магістрат прислав до Б. Хмельницького ксьондза Андрія Гонцель-Мокрського, колишнього професора єзуїтської колегії, що особисто знав українського гетьмана. Хмельницький відправив його з такою відповіддю: «Нехай львів'яни не дають себе дурити даремною надією, що матимуть поміч від Речі Посполитої чи Вишневецького. Одинокий лік на недолю міста лежить у їх власних руках — як схочуть викупитися» [43, т. 4, с. 101]. Воно мало заплатити 200 тисяч злотих для Тугай-бея.

Не дочекавшись відповіді після від'їзду Мокрського, Хмельницький 2 жовтня через свого родича священика Федора Радкевича послав магістрату ультиматум: хай місто заплатить 200 тисяч золотих.

Коли знов приїхав А. Мокрський з депутацією львівського магістрату, почалися переговори з козацькою старшиною за участю Тугай-бея, на яких було вирішено відрядити козацького полковника Петра Головацького та татарського мурзу Пиріс-агу для опису цінностей, якими мало відкупитися місто.

Ведучи активні бойові дії, Б. Хмельницький не залишався осторонь європейської політики, підтримуючи постійні дипломатичні зв'язки. Так, 3 жовтня в таборі в Лисеничах (під Львовом) Б. Хмельницький прийняв послів угорського князя Юрія Ракоція I, котрий просив підтримати кандидатуру його сина Жигимонта на польський трон. 14 жовтня до столиці Порти з метою встановлення добрих відносин з новим турецьким султаном, котрий мав великий вплив на кримського хана та сусідів-повстанців — молдавських господарів — було направлено полковника Філона Джеджалія.

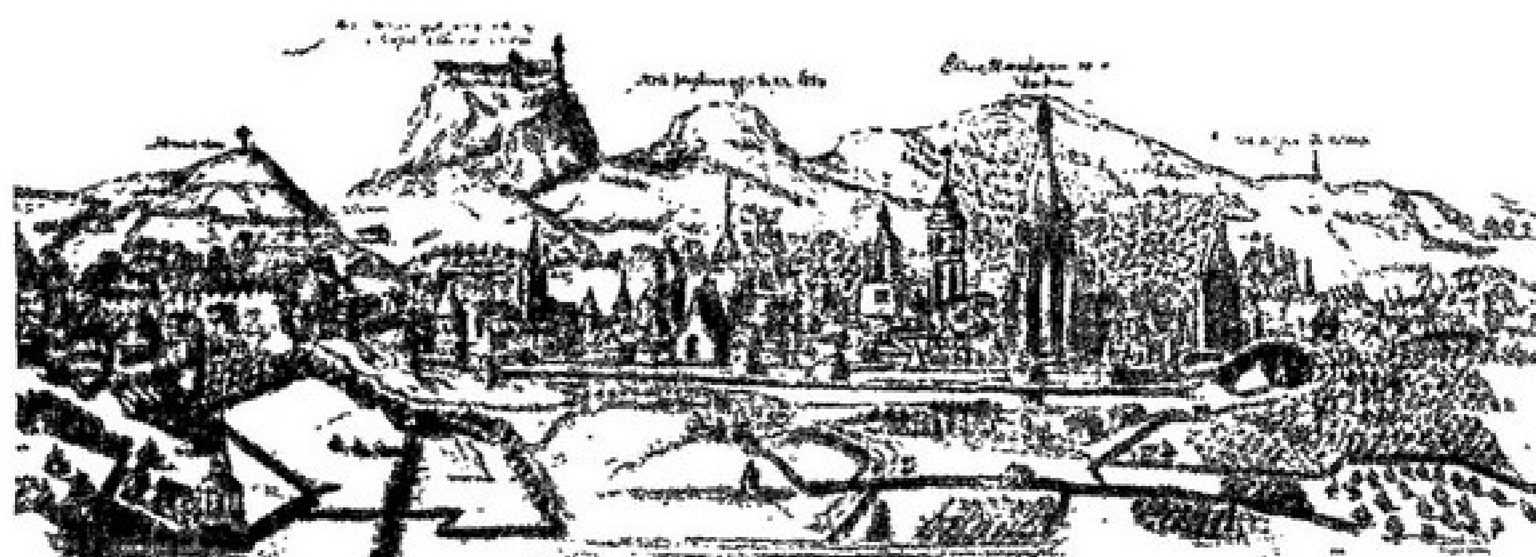
Наприкінці жовтня до Б. Хмельницького прибули угорські посли Григорій Моша та Юрій Рац у товаристві молдавського боярина (ім'я його джерела не вказують); мали вони доручення схилити українського гетьмана до планів Ракоція.

Угорських послів Б. Хмельницький не відпустив одразу, а взяв в похід під Замостє, яке збирався взяти

Козаки під Львовом

Львів

Запорозький прапор (зворотній бік)

штурмом: чекав, очевидно, як розвиватимуться події далі, щоб винести рішення залежно від цього.

27 жовтня, підходячи до Замостя, Б. Хмельницький послав гінця Петра Німця до полковника німецьких найманців у замку Людвіга Вейгера із закликом приєднатися до Війська Запорозького: «Під присягою всемогутнього бога клянемося не тільки ніякої кривди, але й найменшої образи вашій милості не заподіяти. Якщо котрі з вас є тепер полковниками, і в нас кожен з пошаною у своєму полку залишиться... Не будете ані голодні, ані голі, ані піші, і без сумніву будете задоволені ними і нашим взаємним товариством» [41, с. 70].

Тоді ж до козацького похідного табору прибув шляхтич Юрій Немирич, довірена особа кандидата на польську корону королевича Яна-Казимира. Бажаючи знайти підтримку українського козацтва, Ян-Казимир засвідчував свою прихильність до нього і повідомляв водночас, що інший претендент — його брат Кароль — непримиренний ворог повстанців.

Юрій Немирич вирішив не повертатися до шляхти, а назавжди залишитися в козацькому війську, тому Б. Хмельницький послав до Львова за А. Мокрським і своїм родичем — козацьким старшиною Хмельницьким (окремі дореволюційні історики називали його Захарієм, хоча в документах імені не згадується, а пишеться «Хмельницький молодший»), котрих уповноважив їхати представниками на Варшавський сейм.

Чому український гетьман вдався до цього дипломатичного прийому? Та тому, що знав: нелегким буде штурм Замостя, яке тільки самим своїм розташуванням було підготовлене до оборони. Побудоване при злитті річок Топірниці та Лабуньки, місто було із заходу й частково з півночі оточене болотами, з півдня розкинулося велике озеро, лише зі сходу не було природного захисту. Однак саме з цього боку було зведено найміцніші укріплення. Передусім доступ до міста перепиняв глибокий і широкий рів, обкладений камінням. За ним довкола всього міста піднімався у вигляді правильного п'ятикутника височенний мур. Приблизно посередині його був завбачливо влаштований широкий виступ, що перешкоджав приставляти драбини під час штурму. Крім того, для зміцнення твердині по довжині оборонної стіни було вбудовано в неї сім крутих бастіонів приблизно на однаковій відстані один від одного.

Між ними та оборонною стіною влаштовано важку артилерію; надійно захищена, вона могла обстрілювати весь простір перед фортецею, не даючи можливості ворогу підійти під стіни. Могутні стіни підкріплювала й значна кількість вогнепальної зброї, в першу чергу гармати. Крім тих, що стояли в стрільницях, на мурах виставлялися й запасні. Вдосталь було також куль і пороху для 10—12 тисяч озброєних оборонців, що засіли в Замості. Була передбачена й велика кількість продовольства: за тутешнім правилом кожна міщанська родина повина була перед комісією показати запаси харчів на півроку, інакше вона виселялася з міста [53, с. 17—18].

Маючи цю інформацію, Богдан Хмельницький вирішив вести тривалу облогу, аби запобігти великих жертв. Зважав, звичайно, й на те, що в козацькому війську не було важкої артилерії, за допомогою якої можна було б пробити кріпосні стіни.

За свідченням російських дипломатів, у польській столиці козацькі посли заявили на сеймі: «Только де Яна Казимира на королевство не оберут... и они де, Войско Запорожское, с Короною Польскою... учнут войну весть вечными часы» [32, с. 138].

Крім цього, посли Війська Запорозького передали королевичу Яну-Казимиру свої умови, якими ставилися вимоги зберегти козацькі вільності.

Коли 7 листопада на польський престол обрали Яна-Казимира, прибічники Кароля, невдоволені цим, розповідали російському гінцю В. Старово пізніше: «Сей Ян-Казимир король обран... теми изменниками их запорожскими казаки Богданом Хмельницким с товарещи» [32, с. 138].

А 9 листопада в Лабунки (під Замостям) прибуло офіційне посольство польського уряду на чолі з Якубом Смяровським. Хмельницький, описує тогочасний хроніст, «був у шкарлатнім жупані з срібними петлицями, в ферезії, підшитій найкращими соболями; перед ним на столі лежала булава... Коли почав відповідати Хмельницький, насамперед вітаючи короля на королівстві, пущено густу стрільбу, яка тривала півгодини. Коли перестали стріляти, ведучи далі свою мову заявив, що якби став королем не королевич Казимир, котрому він хоче служити і кров за достоєнство його проливати, то пішов би просто на Краків і, взявши

корону, дав би тому, кому б знав. Тепер же, признаючи своє підданство, з усім утихає — вертає на Запорожжя, щоб спокійно чекати комісарів...» [37, т. 8, с. 117].

Однак розуміючи, що сподівання на міцний тривалий мир із шляхтою марні, гетьман вирішив розвивати добрі зв'язки з навколишніми державами, зокрема противниками Речі Посполитої. Тому й виряджено з-під Замостя посольство на чолі з генеральним писарем Іваном Остаповичем Виговським до Юрія Ракоція з метою зближення й укладення військового союзу. Тисяча озброєних козаків супроводжували посольство аж до Мукачевого. Там дізналися про смерть старого князя Юрія Ракоція.

Армія Хмельницького не взяла Замостя, хоч до його штурму готувалася ретельно. Було виготовлено величезні драбини, витесані з цілих дерев довжиною 20 ліктів і такі широкі, що троє людей одночасно могли стояти на одному щаблі. Тільки для того, аби зрушити з місця таку драбину, необхідно було 50 чоловік. Крім того, застосовувалися й гуляй-городи, якими атакуючі могли прикриватися від вогню обложених.

Однак затятість козацтва взяти Замостя не дала результату. Наступила глибока осінь. Військо, стомлене багатомісячними походами, відірване від України, почало ремствувати, особливо з настанням холодів, дощів. 14 листопада українські повстанці зняли облогу Замостя й вирушили до Києва. Вже в похідний табір Б. Хмельницького прибув навздогін посланий Яном-Казимиром А. Мокрський з листом, у якому король жадав, аби козаки вислали до Варшави посольство на елекційний сейм *. До Варшави відбули козацькі посли Іван Гиря, Богдан Сокольський, Дмитро Черкаський і Микита Гладкий (можливо, Матвій, миргородський полковник. — *В. С.*).

А шляхтич Станіслав Олдаковський, котрий приїхав кількома днями раніше, залишився супроводжувати Б. Хмельницького до Паволочі, домовившись про тимчасову лінію перемир'я — по Вінницю і Брацлав.

23 грудня Б. Хмельницький прибув до Києва, де його урочисто зустріли. Тут у нього відбулися розмови з патріархом Паісієм, котрого гетьман вирішив уповноважити просити підтримки в російського царя. «И гет-

---

* Сейм Речі Посполитої, на якому обирався король.

ман де Богдан Хмельницкий,— розповідав у Москві полковник Силуян Мужиловський,— о том с патриархом говорил, чтоб он, еросалимской патриарх, будучи у царского величества, посоветовал с московским патриархом і с иными духовными людьми о том, можно ли царскому величеству за вечным ускончаньем за них, Войско Запорожское, для православные веры вступится и стояти и полякам их не выдавати» [37, т. 8, ч. 3, с. 136].

У перших днях нового 1649 року козацькі дипломати, схоже, мали перепочинок. Згадується в документах лише про одне посольство. 1 січня з Чигирина Богдан Хмельницький відправив свого посла до трансільванського князя Юрія Ракоція з пропозицією про підтримання постійних дипломатичних зв'язків.

У наступному місяці ситуація різко змінилася. 8 лютого царському гінцю піддячому Василю Михайлову гетьман вручив у Переяславі лист до Олексія Михайловича, в якому, зокрема, писав про віроломство польських шляхтичів, що «с миром ныне присылают, а там войско собирают на нас, несколько городов християн высекли, попов и чернцов имаючи, рубят и розные муки, яко Ирод, чинят» [41, с. 95]. Український гетьман просив Олексія Михайловича підтримки у боротьбі проти польської шляхти.

9 лютого з Переяслава виїхало на чолі з полковником Максимом Нестеренком козацьке посольство до великого гетьмана литовського Януша Радзивілла, котрий жорстоко розправлявся з повстанцями. Запорозькі дипломати, засвідчують документи, в Слуцьку «и на посольстве у гетмана были, и выговаривали ему, что он Запорожского Войска подданых побивает и на паля взбивает за посмех без всякіе причины».

10 лютого з Переяслава вирушили запорозькі посли до трансільванських князів Юрія та Сигізмунда Ракоціїв з планом одночасних бойових дій проти польської шляхти.

А 19 лютого до Переяслава прибули польські урядові комісари на чолі з Адамом Кисілем для переговорів. Наступного дня на Шевській вулиці, перед резиденцією Богдана Хмельницького, відбулася церемонія передачі від нового короля гетьманської булави і червоної корогви з білим орлом. Хмельницький, одягнутий у парчеву червону соболину шубу, стояв під бунчуком у колі полковників та інших старшин.

На переговорах, які тривали тиждень, було, зокрема, досягнуто угоди відкласти закінчення комісії й складання реєстрів Війська Запорозького до весни, «коли зазеленіє перша трава по річці Росаві». Протягом цього часу коронні і литовські війська не повинні були вступати в Київське воєводство (по ріках Горинь і Прип'ять), а з боку Подільського і Брацлавського воєводств запорозькі війська також не мали переходити зазначених рік.

Під час переговорів у Переяславі Богдан Хмельницький недвозначно заявив польським комісарам про його прагнення звільнити український народ від гніту шляхетської Речі Посполитої: «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Поможет мі то чернь всяя по Люблин і Краков, котрой я не одступлюсь, бо то правая рука нашая» [30, т. 2, с. 118].

Зовсім не випадково козацький гетьман висловив намір аж по Віслу визволити руський народ з-під шляхетської неволі. Жорстокої католицької експансії правобережжя Вісли зазнало тільки наприкінці XV — на початку XVI століття, і тому до середини XVII століття римська віра так і не змогла тут витіснити повністю руський дух, який підтримувався навіть згадками про зруйновані в недалекому минулому православні храми у Любліні та інших населених пунктах краю. Ось чому в прагненнях найрадикальнішої частини козацтва Вісла визначалася кордоном між Річчю Посполитою і Руссю, що знайшло відображення в кобзарських думах і в народних піснях:

«Нуте, козацтво, у скоки!
Візьмемося, браття, у боки:
Загнали ляхів за річку Віслу —
Що не вернуцця й в три роки!»

[Правда (Львів). 1868. № 1. С. 5].

Такі настрої в середовищі українського козацтва зберігалися тривалий час.

Підтримуваний старшиною гетьман Війська Запорозького заявив: «За границю на війну не піду! Шаблі на турків і татар не підніму! Досить маю на Україні, Поділлі і Волині тепер у землі й князівстві моїм — по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи! І дуків, і князів туди зажену, як будуть і за Віслою брикати, знайду я їх там певно. Не залишиться у мене й нога жодного

князя й шляхти в тій країні, а схоче котрий з нами хліба їсти — нехай Війську Запорозькому буде послушний, а на короля не брикає!» [30, т. 2, с. 118].

Богдан Хмельницький, до речі, в багатьох своїх висловлюваннях, особливо в перший період визвольної війни, часто-густо підтримував позицію польського короля в його стосунках зі шляхтою. Це пов'язувалося передусім з тим, що розгул сваволля останньої блокував навіть і ті незначні поступки, які Річ Посполита погоджувалася дати українському народові.

У щоденнику шляхетських комісарів зазначено: приймаючи їх зневажливо, Богдан Хмельницький прихильно ставився до московського та угорського послів, котрі в цей час прибули до Переяслава. Крім них, за свідченням козацького літописця Самовидця, в цей час у Переяславі перебували посли волоські, валаські, турецькі, татарські.

Саме тоді, на думку багатьох дослідників, і був підписаний договір між Військом Запорозьким і Туреччиною. Текст його гласив:

«Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі, яким він має бути.

1. Цісар й. м. турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими мають вести торгівлю; товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти; за своєю волею зупинятись у портах, в'їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів.

2. Для підтримки нової торгівлі Запорозького Війська та його держави цісар й. м. турецький звільняє їхніх купців від всяких мит, оплат і податків, а також їхні товари, які вони схочуть вивозити до його держави, на сто років (якщо не може бути на сто років, то хоч на 50 або принаймні на 30), чого всі уряди мають додержуватися: як пройде, дай боже, сто років, мають бути обтяжені не більше податками, як самі турки.

3. Цісар й. м. дозволяє козацькому війську встановлювати і купувати будинки під склади на містах і портах цісаря й. м. турецького, що знаходяться як над Чор-

ним, так і над Білим морем, та їхнім купцям проживати з усякою вільністю, без будь-яких податків до ста згаданих років.

4. Резидент Війська Запорозького і землі його буде проживати в Стамбулі у належній пошані і безпеці. Цей резидент має добиватися справедливості скривдженим козацьким купцям. Військо Запорозьке також приймає резидента цісаря й. м. у своєму портовому місті, який має давати паспорти галерам або козацьким кораблям, що захочуть куди-небудь пливти, а за паспорт не повинен брати більше одного червоного золотого. Перед ним старший господар галери або корабля має присягати, що не замишляє зради проти держави цісаря й. м. Резидент цісаря й. м. також повинен дати кожному це право на письмі, кому воно потрібне буде, яке тепер пишеться турецькою мовою, з підписом своєї руки і печаткою.

5. Щоб затримати свавільних людей, які схочуть на море вибігати, Військо Запорозьке з відома цісаря й. м. заснує кілька портових міст нижче порогів, аж до злиття ріки Бугу з Дніпром: звідти і торгівля має іти, і безпека на морі від свавільників має бути зміцнена.

6. Якщо якийсь свавільний з Війська Запорозького вибіг би на море, Військо Запорозьке повинно виконати по відношенню до нього справедливу кару при резиденті й. м.; а з цієї причини козацької торгівлі та його купецтва в державі цісаря й. м. ніхто ніде не буде затримувати ані затруднювати.

7. Якщо на Дону яке свавілля сталося б і звідти вийшли на море для розбою, козацькі галери разом з турецькими мають свавільників ловити та карати і взаємно один одному допомагати, щоб море було чисте і вільне.

8. Якщо козацька галера або корабель загинув при березі цісаря й. м., щоб речі, які на ній залишилися, було збережено і передано спадкоємцям.

9. Якщо козацька галера, боронь боже, порушила б у цьому право цісаря й. м., щоб був покараний старший тієї галери, а вона сама з товарами і робітниками має бути вільною, як і інші галери, що є в товаристві з нею, мають бути вільними, щоб і невинні не страждали, і мир не був нічим порушений.

10. За турецькі борги козацьким купцям має бути таке право, як туркам у всій турецькій державі, та негайна справедливість.

11. Козацьких галер або кораблів цісар й. м. турецький не дозволить обертати ні на послугу, ані їх людей, ані товарів, ані зброї, але обіцяє їм і забезпечує вільний перехід і відхід з усім, коли вони захочуть.

12. Якщо якийсь купець помер би в державі цісаря й. м. чи на морі, чи на суходолі, все його майно буде належати його спадкоємцям і не може бути ніким затримане, а коли ж що кому переказав або записав перед смертю, то це не має ніякого значення.

13. Християнських в'язнів у турків, так і турецьких у християн козацьким купцям можна буде вільно викуповувати. А якщо християнський в'язень в державі цісаря й. м. утік би до козацької галери або корабля, старший над галерою не буде його затаювати або переховувати, але повинен його видати; але за те не зазнає ніякої шкоди або кривди ані він, ані галера його, ані люди, ані товар його, а якщо також який челядник вільний або невільник утік би з козацької галери, турки повинні видати його козакам» [41, с. 621—622].

Підписання цього документа мало надзвичайно велике значення для зміцнення міжнародного авторитету українського козацтва. Адже вперше в своїй історії воно визнавалося як рівний партнер могутньої сусідньої держави, з правом відкривати в столиці Порти постійне представництво. Це спричинилося до того, що процес створення рівноправних відносин з козацькою державою швидко почав поширюватися.

16 березня 1649 року в супроводі полковника Силуяна Мужиловського з Москви на Україну вирушило перше офіційне російське посольство. Коли воно в'їхало на козацьку територію, то, «не доезжая до Конотопа на 5 верст, встретили Григорья (керівника посольства Унковського.— *В. С.*) конотопской сотник Иван Рыбалченков да атаман, да писарь, а с ними под знаменем конных человек со 100 и, встретя, говорили: мы великого государя его царского величества милости обрадовались, что великий государь нас пожаловал, прислал к гетману и к Войску Запороскому тебя, Григорья, в нашем разоренье навестить, а мы всем Запороским Войском государеве милость жадни.

А после того спрашивали Григорья о здоровье и ехали с ним до города, а у города стояли пешие люди по обе стороны с ружьем, а как вошли в город, и в городе стреляли ис пушек» [30, т. 2, с. 145—146].

З 17 по 22 квітня в Чигирині відбулися переговори між Г. Унковським і Богданом Хмельницьким із старшиною. Після їх закінчення з російським посольством до Москви було виряджено чигиринського полковника Федора Якубовича Вешняка, котрий мав продовжити українсько-російські контакти.

А перед цим посланці Богдана Хмельницького побували на Дону. Вони просили допомоги в боротьбі з польською шляхтою. І хоч царя донські козаки запевняли, що вони «де в том отказали, что они без государева указу помочи дать не смеют», російський посол на Україну весною 1649 року повідомив свій уряд у зовсім протилежному: «которые люди Запороского Войска и Белой Руси были на Дону и те з Дону к гетману пришли».

Григорій Унковський, котрий, очевидно, мав цю інформацію від самих козацьких послів на Дон, зазначає, що «донские казаки к Запороскому Войску на помочь быти хотели».

Про активну участь представників донської вольниці у спільних походах разом із українськими повстанцями проти польської шляхти свідчить і «Реєстра Войска Запорожского после Зборовского договора», куди вписано велику кількість донських побратимів запорожців.

27 березня з Варшави виїхав на Україну посол польського короля шляхтич Смяровський з листом, підписаним Яном-Казимиром, де йшлося про згоду піти на поступки. Сам Смяровський у той же час мав завдання вмовити козацьку старшину розпустити повстанців, для чого королівському послу вручили кілька десятків універсалів за підписом Яна-Казимира на маєтки з вільним місцем для вписання прізвищ тих, хто вступить у зговір проти Богдана Хмельницького. Та серед повстанських ватажків не знайшлося зрадників. Незабаром після прибуття Смяровського в Чигирин (15 квітня) його віроломні замисли організувати серед найближчого оточення українського гетьмана заговір з метою вбивства останнього були розкриті, після чого польського посла козаки скарали на смерть.

Богдан Хмельницький був змушений 10 квітня звернутися до кам'янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського з вимогою не посилати шляхетських загонів для відновлення старих порядків на територію Війська

Запорозького, окреслену мирною угодою після закінчення бойових дій під Замостям.

Враховуючи те, що польські пани, однак, готувалися до війни з українськими повстанцями, Богдан Хмельницький цього ж дня послав своїх гінців з листами до кримських старшин Антимира та Салтан-калги з проханням подати військову допомогу.

Наступного дня Богдан Хмельницький звернувся з подібним проханням до перекопського старшини Періс-аги: «Ляхи, наші вороги, хочуть знову з нами війну почати і, як тільки відкриється поле, з усім військом своїм на нас наступатимуть, а тому покірно просимо, зволь поклопотатися, щоб Тогай-бей, а також інші наказали своїм військам переправитися на цей бік Дніпра і біля Інгульця кочувати» [41, с. 114].

І знову звернення до царя Олексія Михайловича: 3 травня Богдан Хмельницький уповноважив їхати послом від українських козаків до Москви чигиринського полковника Федора Якубовича Вешняка, «чтоб с вашим царским величеством изустно розговорил и всю истину исповел..., а мы бога о том молим, чтоб ваше царское величество, яко правдивый и православный государь, над нами царем и самодержцею был. И за таким совокупленьем всего православія надежд в Бозе, что всякой непріятель на главу погибнет. Посланца нашего, ваше царское величество, с миром отпусти, и нас под милость и оборону свою и всю Русь, ныне по милости Божій против ляхов совокуплячую возми. А мы вси единостайне, сиречь единодушно, готовы умирать за ваше царское величество, и с нанижайшими послугами нашими рыцерскими вашему царскому величеству покорно ся отдаем» [41, с. 118].

Крім полковника Вешняка до складу козацького посольства входили Степан Мостепенко, Іван Скоробаченко, Жадан Якименко і конюх гетьманський Островський, «да людей с ними пять человек». Цікаво познайомитися з умовами перебування в дорозі членів українського посольства. У Путивлі, прикордонному тоді місті Російської держави, місцевий воєвода Никифор Плещеєв виділив «на корм... послу с товарищи и с людми в Путивле и в дорогу до Москвы на две недели майя с 12 числа: чигиринскому полковнику Федору Вешняку — по 3 алтына по 2 деньги на день; товарыщем ево трем человеком — по десяти денег на день человеку,

конюху гетманскому — по шти денег на день, людем их 5-ти человеком — по 4 деньге на 1 день человеку... Да им же государь, дано от Путивля до Севска 10 подвод, да приставу их Василью Бурого подвода» [30, т. 2, с. 196—197].

Полковник Вешняк мав аудієнцію в російського царя 5 червня. Прийнявши подарунки від Богдана Хмельницького — «лошадь да лук турской», Олексій Михайлович вислухав лист українського гетьмана і промову посла. В документах того часу зазначено, що «был полковник у государя в Золотой палате; а государь был в царском платье. А рынды были при государе: князь Иван да князь Офанасей Репнины, да князь Ондрей да князь Лаврентий княж Михайловы дети Мещерскіе. А чин был большой, для того были у государя и иные иноземцы. Стрельцы были с пищалями» [30, т. 2, с. 206].

Такий дипломатичний церемоніал свідчив про те велике значення, якого надавали в Москві прийому посольства з України. По суті, посольство козаків, підданих на той час польського короля, приймалося на рівні дипломатів європейських держав.

Крім того, в день представлення царю боярину і дворецькому князю Львову було наказано «...дати государева жалованья в стола место Запорожскому полковнику Федору Вешняку: колач смесной в полторы лопатки, блюдо икры чорные, лещь или стерлядь паровые, звено белые рыбицы, блюдо вухи рыбы свежие, звено белужины, звено семьжины, щуку колодку; питья: 2 кружки вина двойного, 2 кружки вина романеи, 2 кружки ренского, 2 кружки меду вишневого или малинового, полведра меду паточного, ведро меду цеженого, 2 ведра пива доброго. Питье велеть послать в готовых судех» [30, т. 2, с. 205).

На відпускній аудієнції 13 червня Олексій Михайлович вручив полковнику Вешняку царську грамоту, в якій засвідчувалася готовність прийняти Військо Запорозьке під своє покровительство. А після того думний дяк Михайло Волошенінов оголосив Вешняку: «Жалует (Олексій Михайлович.— *В. С.*) тебя своим царским жалованьем: отлас, камка, сукно багрец, 2 сорока соболей, денег 30 рублев... А казаков Запорожских и людей твоих царское величество жалует государским жалованьем от казны» [30, т. 2, с. 207].

Цікаво вказати й на такі деталі московського дипломатичного протоколу: «И того дни полковник у государя был в столовой избе. А государь был в опашенке в червчатой с круживом да в горлатной шапке, а бояре и думные люди в чистом платье. А стрельцы стояли бес пищалей, для того что был полковник с крымскими послы в один день» [30, т. 2, с. 207—208].

Водночас з Вешняком з Чигирина відбули посли трансільванських князів Юрія та Сигізмунда Ракоціїв, які приїжджали просити допомогу військовою силою. Допомогу було подано: «Хмельницкий послал од себе трех полковников с Черкасы и с татари к Венгерскому королю на помощ, а з ними Черкас и Татар шестдесят тысяч» [30, т. 2, с. 211].

У той же час польський король Ян-Казимир звернувся до Богдана Хмельницького з пропозицією відкласти раніше намічену в Переяславі комісію до 21 червня, посилаючись на те, що «особи, яких ми задумали туди послати, не можуть у ній засідати, частково через погане здоров'я окремих, найвидатніших, що потребують лікування, частково через велику віддаленість місця». Ця відстрочка мирних переговорів на півтора місяця була потрібна польському урядові, аби виграти час для організації великої армії з метою придушення повстання українського народу.

Так воно і сталося.

28 липня, вирушивши в похід проти українських повстанців, Ян-Казимир видав під Топоровом універсал «до полковників, осавулів, сотників, отаманів і всіх молодців Війська Запорізького», яким позбавляв Богдана Хмельницького гетьманства, а на його місце призначав зрадника Семена Забуського, котрий перейшов на бік поляків. Хмельницький оголошувався поза законом, за його голову визначено було винагороду в сумі 10 тисяч злотих.

У листі до короля від 5 серпня український гетьман, глузуючи з цього приводу, писав: «Якщо зволив гетьманство козацьке призначити Забуському, зволь негайно його сюди до Війська Запорозького прислати, а я зараз же булаву і корогву, яку тепер тримаю з ласки вашої королівської милості, йому віддам» [41, с. 124].

Наприкінці липня козацькі частини обложили військо Яреми Вишневецького в Збаражі, а потім швидким

маршем і вдалим маневром оточили і головні польські сили під Зборовом.

За цих обставин Ян-Казимир пізно вночі 5 серпня відправив листи про перемир'я до українського гетьмана та кримського хана. Король писав, щоб козаки «понехавши всяких ворожих загонів, відступили від нашого війська на десять миль, а до нас вислали своїх послів з виявленням, чого потребуєте від нас і від Речи Посполитої, а ми даємо в тім нашу королівську обітницю, що ми, затримавши всі коронні і Великого князівства війська, радо пошлемо комісарів, поважних сенаторів від нашого боку, та обіцяємо все те, що належить до вільностей і свобід Запорожського війська, зробити, заспокоїти й у всім наше Запорожське військо задоволити...» [37, т. 8, ч. 3, с. 200].

Про те, що польський король перший писав до Хмельницького, свідчить і розповідь у Путивлі лікаря Лукашки Литвина, котрий перебував у козацькому війську під Зборовом: «Стало де было королю польскому в осаде большая теснота; и он де король писал к черкаскому гетману Богдану Хмельницкому, чтоб он от кровопролитія, престал, учинил с ним мир» [2, т. 3, с. 345].

Однак Іслам-Гірей за спиною Богдана Хмельницького домовився про вигідний для себе мир з Яном-Казимиром, і український гетьман змушений був піти на переговори із шляхтою, випускаючи з рук, по суті, повну перемогу над ворогом.

На переговорах, що розпочалися 7 серпня під Зборовом, козацька старшина домагалася підтвердження 18 вимог, головними з яких були:

1. Зберегти всі давні вільності, зокрема «де б не знаходились наші козаки і хоч би їх було лише три, два повинні судити одного».

2. Визнати козацьку територію в таких межах: «почавши від Дністра, Берлинців, Бара по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким, в усіх цих названих містах ми самі зробимо перепис... По цих містах,— вимагала старшина,— серед нашого війська, щоб корогви, як іноземні, так і польські, не мали ніяких прав і не наважувалися брати жодних стацій. Настійно вимагаємо, щоб тим, які з реєстру будуть виписані і потраплять під панську юрисдикцію, все, що сталося

під час цього воєнного походу, чи то пограбування майна, чи то вбивство, було вибачено і повністю скасовано без ніяких вимог надалі».

3. Унія, «як постійна причина пригноблення руського народу, має бути скасована і в Короні, і у Великому князівстві Литовському» (тобто на Україні.— *В. С.*). Руське духовенство повинно користуватися всіма вільностями так само, як духовенство римської віри. Руська церква повинна бути в Кракові, Варшаві, Любліні та інших містах, не виключаючи тих, у яких була і раніше.

4. Всі посади земські, гродські і міські по всіх воєводствах у королівських, світських і духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву, по татарську границю, на Задніпров'ї, у воєводстві Чернігівському повинні бути надані особам не римської, а грецької віри.

5. Всі сеймові ухвали, що урізують права і вільності Війська Запорозького як несправедливо видані, також мають бути скасовані.

6. Щоб духовенства римської віри в Києві не було, а звідси випливає, щоб не було й київського єпископа.

7. Король мусить заприсягти на сеймі як на цілість прав грецької віри, так і на всі ті пункти разом з шістьма сенаторами різних вір і шістьма послами Речі Посполитої... [41, с. 130—131].

Король прийняв козацьких послів прихильно, і, відправляючи їх, Ян-Казимир запевнив усно, що «військові жадання будуть сповнені, аби тільки й військо козацьке, й орда уступилися зараз же».

8 серпня переговори тривали за участю з польської сторони — канцлера коронного, канцлера Великого князівства Литовського, каштеляна сандомирського, воєводи белзького і воєводи київського, а з козацької — Богдана Хмельницького та генеральної старшини.

Цього дня була обнародувана так звана «Декларація його королівської милості війську Запорозькому на пункти супліки даної», яка дістала назву Зборівського договору. Цим документом межу козацької території польський уряд визнав по лінії: Дністер — Ямпіль — Брацлав — Вінниця — Погребище — Паволоч — Коростишів — Горностайпіль — Димер — Дніпро — Остер — Чернігів — Ніжин — Ромни — «и всюды аж до границе московской и Днепра», чим у порівнянні з вимогами української старшини відходило під повну залежність шляхти Київське Полісся, частина Сіверщини, По-

ділля і Волині. До реєстру Війська Запорозького вписувалося 40 тисяч чоловік, йому підтверджувалися всі попередні вільності. На його території не мали права з'являтися коронні війська.

Таким чином, Зборівський договір де-юре узаконив існування української держави — Гетьманщини.

На Україні урядові посади повинні були займати лише особи православного віросповідання. Питання про унію та про церковне майно виносилося для розв'язання на найближчий сейм, а Київському митрополиту надавалося місце в сенаті. Не мали права проживати в Києві та інших містах єзуїти. Всім повстанцям гарантувалася повна амністія. На гетьманську булаву (тобто на утримання гетьмана.— *В. С.)* віддавався Чигирин з округою.

Зборівський договір частково забезпечував права і привілеї козацтву, українській шляхті, православному духовенству в межах трьох воєводств. Що стосується трудових мас, передусім селян, то цей акт не дав їм визволення з-під соціально-політичного і економічного гніту: хто не вписувався до реєстру, мав знову потрапити у підданство своїх панів, що поверталися на Україну.

Умови Зборівського договору, урочисто підписані 10 серпня, підлягали ратифікації на сеймі.

Однак одразу ж після підписання Зборівського миру Україною прокотилася хвиля невдоволенням тим, що король дозволив брати татарам ясир. Не знаючи справжнього перебігу подій під Зборовом, український народ переклав вину за це на свого гетьмана:

«Бодай Хмеля Хмельницького перва куля не минула,
Що велів брати дівки й парубки й молодії молодиці!
Парубки йдуть гукаючи, а дівчата співаючи,
А молодії молодиці старого Хмеля проклинаючи:
Бодай того Хмельницького перва куля не минула,
А другая устрілила — у серденько уцілила!»

[37, т. 8, ч. 3, с. 224].

У середовищі народних мас протягом 1648—1649 років час від часу також проривалося невдоволення тим, що Російська держава не подала військової допомоги в боротьбі проти Речі Посполитої. Інколи це переходило в конфлікти в прикордонних місцевостях. У зв'язку з цим путивльські воєводи Семен Прозоровський та Іван Ляпунов звернулися 21 серпня до Богдана

Хмельницького із скаргою на прикордонних козацьких урядників, котрі не присікали окремих свавільників, а також на конотопського городового отамана Василя Горбина, який робив пропуски в титулі царя Олексія Михайловича.

У цей час кримський хан звернувся до козаків, пропонуючи їм вдарити спільно на Москву. Російські посли звернулися до Богдана Хмельницького з проханням, аби той відмовив Іслам-Гірея від цього походу. Українському гетьманові це вдалося.

Цар Олексій Михайлович 3 вересня написав листа до Богдана Хмельницького з подякою за те, що український гетьман відмовив татар від походу на російські землі. «И мы, великий государь наше царское величество, тебя, гетмана, за ту твою к нам, великому государю, службу и раденье жалуем милостиво, похваляем, и послали к тебе наше государское жалованье с нашим царского величества дворянином с Григорием Нероновым. И ты б гетман Богдан Хмельницкой, и все Войско Запорожское и вперед нам, великому государю, служили, и крымских татар от всякого дурна уговаривали, и нам, великому государю, про их умышленье ведомо чинили... и служба ваша у нас, великого государя, в забвенье николи не будет» [30, т. 2, с. 257].

У другій половині серпня до Литви прибуло посольство козаків на чолі з полковником Силуяном Мужиловським з метою укласти перемир'я з Янушом Радзивіллом. Останній затримав посольство, з'ясовуючи зі своїм тестем — молдавським господарем Василем Лупулом, чи «ему с ним заодно итти войною на них, черкас». Лупул відхилив проект зятя, пропонуючи підтримувати мир з Україною, і Януш Радзивілл у середині вересня відпустив Мужиловського, відправивши разом з ним своїх послів до Богдана Хмельницького, котрим доручив продовжувати переговори в цьому напрямку.

А Богдан Хмельницький 29 вересня надіслав ще й лист вольновському воєводі Федору Арсеньєву, в якому повідомив, що з татарами укладено спеціальний договір про ненапад на російські землі: «Того не маш і не будет, штоб они міли, царики татарские, побратавшися з нами, православную Рус і віру нашу воєват, тоє не мошно» [41, с. 143].

На кінці вересня до Чигирина приїхали польські посли Гарницький та Сосницький. Вони повідомили про

призначення королем комісії для остаточного затвердження умов Зборівського договору.

У цей же час російський уряд одержав інформацію своїх прикордонних воєвод, що польське посольство Добеслава Чеклінського, виряджене з Москви без переговорів, готує напад на послів Війська Запорозького до Олексія Михайловича. Воєводи писали, що Чеклінський одержав завдання «...тех послов, как пойдут к тебе государю к Москве или от тебя государя с Москвы, и их бы на дороге перенять и побить, и грамоты, каковы с ними будут, у них взяв, привезти к ним послом».

Такий інтерес Речі Посполитої до українсько-російських відносин був не випадковим. Московський гонець у Варшаві Григорій Кунаков повідомляв у своїй записці про занепокоєння шляхти посиленням цих взаємин: «А есть ли де с войском царского величества с едночитца Богдана Хмельнитцкой, и то де крайняя Речи Посполитой погибель» [30, т. 2, с. 313].

Польський король Ян-Казимир водночас поставив на початку жовтня перед Богданом Хмельницьким вимогу швидше скласти 40-тисячний реєстр і розпустити «натовпи свавільних людей». Відповідаючи на лист короля, український гетьман пообіцяв до дня відкриття сейму закінчити складання реєстру. З цією метою 6—13 листопада гетьман перебував у Києві, де вів переговори з Адамом Кисілем про виконання умов Зборівського договору, затвердження сеймом козацького реєстру.

Зборівський договір, як зазначалося, не влаштовував широкі народні маси. Вони не могли змиритися з його важкими умовами, що передбачали встановлення козацької юрисдикції лише в трьох воєводствах, і продовжували чинити опір шляхті. Це змусило Яна-Казимира 12 листопада знову звернутися до Богдана Хмельницького з вимогою забрати козацькі загони з «деяких місць Князівства Литовського, як Любеча, Лоєва і Стародуба». Б. Хмельницький у заспокоєння на Україні не вірив, знав, що народ знову підніметься. Тому й хотів підтримки від Росії.

Приймаючи в Чигирині російського посла Григорія Неронова 22 листопада, Богдан Хмельницький заявив йому, що Олексію Михайловичу готовий «служить со всем Войском Запорожским рад всею своею душою, непоколебимо, как ево мочь скажет».

Повертаючись до Москви, Григорій Неронов не раз мав можливість почути підтвердження гетьмановим словам про бажання українського народу возз'єднатися з Росією: «в запорожских городах» йому доповідали «всяких чинов люди, что они от войны и разоренья погибают... и за войною хлеба пахать... неколи, и ныне помирают они голодною смертью. И молят о том все бога, чтоб великий государь... был над ними... государем...» [30, т. 2, с. 278].

Кінець 1649 року був характерний напруженими переговорами. Так, в останніх числах листопада до Чигирина прибуло посольство від кримського хана з проханням допомогти військовою силою проти п'ятигорських черкесів. І Богдан Хмельницький, виконуючи дане ним слово про союз, розпорядився послати 6 тисяч козаків з Чигиринського, Канівського та Корсунського полків.

Водночас він прагнув, аби це не відбилося на відносинах з донцями. Посилаючи козака Івана Бондаря до Бахчисарая, Богдан Хмельницький писав до кримського хана 2 грудня, що він хоче жити з донськими козаками в мирі. Таке роз'яснення дав український гетьман і послам донських козаків, котрі, повіривши слухам, ніби запорожці збираються допомагати «кримському цареві приходити на їх городки», приїхали «з дарунками, говорили про згоду». Богдан Хмельницький відправив донців з честю «для їх дарунків і для того, що на Дону в козацьких городках живе разом з козаками багато запорозьких козаків».

А 1 грудня до столиці Речі Посполитої виїхала козацька депутація на чолі з полковником Максимом Нестеренком, яка разом з київським митрополитом Сильвестром Косівим взяла участь у роботі польського сейму по затвердженню умов Зборівської угоди.

Після закінчення роботи комісії, що ухвалила рішення сейму, Богдан Хмельницький відправив до Варшави козацьких послів Богдана Пешту да Грицька, котрі, доставивши затверджені реєстри Війська Запорозького, мали домагатися збереження його права і вільностей та скасування унії. Крім того, представники Війська Запорозького мали ввійти в контакти з послами російського царя. 14 квітня 1650 року царський посол у Варшаві піддячий Василь Михайлов «на святой неделе в понедельник виделся на торгу» з козацькими послами

Богданом Пештою і Грицьком, які розповідали, що «Богдан Хмельнитцкой ныне живет в Чигирине, и их, запорожских казаков ведает и судити расправу меж ими чинит; и розни де меж запорожскими казаки никакие нет».

А 22 квітня у Варшаві відбулася зустріч козацьких послів на чолі з Самійлом Богдановичем Зарудним з дипломатами російського царя братами Пушкіними. «А присланы де они о том, чтоб королевское величество в коруне Польской і в великом княжестве Литовском униатскую веру всю велел снести и церкви сломать, чтоб уния нигде не была и искоренить бы до конца...

Да они же говорили, чтоб царского величества великие послы о чем присланы — за то стояли, и чего учали просить сперва, и с того ничего не уступали, для того, чтоб де православным християном все было учинено на обе стороны, что надобно... И гетман де Богдан Хмельнитцкиі і все войско Запорожское того добре желают, чтоб им быть с православными христианами в соединенье...

Да они ж говорили: были де у гетмана Хмельнитцкого от волоского и от мутьянского послы владетелей, для того чтоб гетман Хмельнитцкой і все войско Запорожское как учиныт и в совершенье приведут с королевским величеством мирной свой договор, на турского царя им б де гетман і войско Запорожское помочи подали...» [37, т. 9, с. 41—42].

Через тиждень — нова зустріч: «...Приезжал на посольский двор запорожской казак Богдан Пешто, который прислан от гетмана Богдана Хмельнитцкого...» Богдан Пешта запевняв, що як тільки він повернеться до Чигирина, Богдан Хмельницький одразу ж пошле своїх послів до Москви, щоб цар російський «ево гетмана і войско Запорожское под свою государскую руку принял».

Зносини українських і російських послів у Варшаві викликали тривогу в шляхти. Особливо був занепокоєний київський воєвода Адам Кисіль, вимагаючи від уряду якнайшвидше відправити запорозьких послів із столиці Речі Посполитої, «і не пускати їх до розмов з Москвою».

Нетривкість миру з шляхетською Польщею змушувала українського гетьмана вдаватися до запобіжних заходів, аби мати військову допомогу на випадок нового наступу. З цією метою Богдан Хмельницький 30 березня

звернувся до Війська Донського із заявою про дружбу і з проханням припинити напади на кримських татар, які допомагають Війську Запорозькому в боротьбі проти польської шляхти.

З свого боку і гетьман розраховував на допомогу хана. Так, 15 квітня до Бахчисарая прибули козацькі посли з проханням до хана, «чтоб он шол опять в литовскую землю к ним на помочь». А 21 квітня в кримського хана були «из Запорог 2 человека черкас, чтоб царь шол к ним на помочь, а король де на них идет со многими людьми».

2 травня Ян-Казимир, прийнявши реєстр Війська Запорозького, нагадав Богдану Хмельницькому про те, що козаки мають повернути Речі Посполитій артилерію, захоплену повстанцями. Водночас польський король висловив невдоволення тим, що в реєстр Війська Запорозького вписано дуже багато козаків з шляхетських маєтностей Брацлавського воєводства. В зв'язку з цим Ян-Казимир поставив вимогу: цих козаків або викреслити із списків, вписавши на їхнє місце «городових» *, або переселити їх у міста. Цього ж дня окремим листом король вимагав від Богдана Хмельницького видати російським послам самозванця Тимошку Анкудинова, котрий у цей час перебував на Україні.

Наприкінці травня до Чигирина прибув Альберто Віміна, посланець венеційського посла при дворі австрійського імператора Миколи Сагредо з пропозицією взяти участь у війні проти Туреччини. З червня Богдан Хмельницький написав йому листа, в якому, не відхиляючи проекту спільної боротьби проти турків, висловив побажання, аби Венеційська республіка направила своїх послів з приводу цього до кримського хана.

Гетьман залишив Чигирин і рушив на Лівобережжя, підтримуючи з дороги дипломатичні контакти. Так, у першій половині червня він знову звернувся до отамана Війська Донського з проханням не нападати на татар, які подають допомогу українським козакам.

Через грека Івана Петровича Тафралія 1 липня Хмельницький передав листа царю Олексію Михайловичу, в якому сповіщав, що похід козацького корпусу проти п'ятигірських черкесів на прохання Іслам-Гірея організовується виключно «для потреби хана его милости та-

* Тих, хто проживав у містах.

тарського, а не на інший який замисл», тобто не проти Росії.

17 липня написав з Миргорода до путивльського воєводи Семена Прозоровського про врегулювання різних українсько-російських прикордонних питань. Цей лист було передано через путивльців Марка Антонова та Бориса Салтанова, з котрими гетьман мав три бесіди, в тому числі і про Лжешуйського, тобто Тимофія Анкудинова.

Тож природно, що 19 липня, при урочисто обставленому в'їзді Богдана Хмельницького до Чигирина на нього вже чекало кілька іноземних послів; зустрічала його місцева сотня; в замку вистрілено з п'яти гармат, грали в труби, били в бубни, над гетьманом несли бунчук, за ним корогву.

Першу аудієнцію 20 липня дано турецькому послу Осман-азі, котрий прибув до Чигирина ще 1 липня в супроводі татарина Ойтеша Одаваша, представника очаківського намісника Шенкула Ромазан-бея. Осман-ага передав українському гетьманові лист від Бекташ-аги («названого отця цісарського» малолітнього султана Махмета. — *В. С.*), в якому рекомендувалося підтримувати добрі стосунки із султаном і ханом, а також вручив подарунки від візира: «зо три фунти шафрану, по мішку фіг, родзинок і мигдалю».

Відпускаючи через три дні Осман-агу, Богдан Хмельницький відправив з ним до Константинополя з особистим листом київського полковника Антона Ждановича, свого «братанка Павла Яненка-Хмельницького» і білоцерківського сотника, «щоб вони його іменем відправили посольство перед Портою».

21 липня на прийом було запрошено польського посла, який чекав гетьмана з 16 липня. Йому Богдан Хмельницький заявив на обіді: «Мене ні король, ні Річ Посполита до жодних справ не може силувати. Я собі вільний, і кому схочу, буду служити... А панам усім маєтностей не попущу. Коли ляхи обоз точать, то і я зараз пущусь, а ті, що на козацькій території мешкають, зараз горлами своїми заплатять» [37, т. 9, с. 63].

22 липня з листом приїхав бунчужний Іслам-Гірея Байзаклин-баша. В таємному посланні хан вимагав подати йому допомогу в поході на російські землі, погрожуючи в разі відмови розірванням союзу. Оскільки

воювати проти Москви ні гетьман, ні старшина не збиралися, то Богдан Хмельницький відповів кримському правителю, що строк збору — 15 серпня — визначено занадто заскорий, тому немає можливості встигнути на цей день мобілізувати військо.

Наступного дня прибув черкаський староста Микола Кисіль з дорученням короля добитися виписки козаків з шляхетських маєтностей у Брацлавському воєводстві. Богдан Хмельницький з ним не зустрівся, мотивуючи тим, що він поспішає до Ірклієва на зустріч з київським воєводою Адамом Кисілем і київським митрополитом Сильвестром Косовим.

До Ірклієва гетьман забирав і російського посланця, стрілецького голову Василя Струкова, який приїхав з різними дорученнями від путивльського воєводи. 3 серпня з Переяслава Богдан Хмельницький звернувся через Василя Струкова з листом до бєлгородського воєводи Бориса Репніна-Оболенського з висловленням дружніх почуттів та пропозицією створити комісію для врегулювання торговельних відносин.

Тим часом продовжували непокоїтися донці. В серпні на річку Міус в похідний табір козацького корпусу, який під проводом генерального осавула Дем'яна Лисовця й Тимофія Хмельницького збирався разом з кримськими татарами йти проти черкесів, приїхали посланці Війська Донського на чолі з отаманом Кирилом Білогородцем. Занепокоєні чутками, ніби «запорожские черкасы, сождався с крымскими людьми, и хотят приходить на них, донских казаков», вони просили, щоб «запорожские черкасы потому ж на них, одноверных православных християн, з бусурманы не складывались и дурно им никакова не чинили».

Дізнавшись про справжню мету перебування українських козаків у приазовських степах, донці заспокоїлися і, незважаючи на те, що мали досить невеликі запаси продуктів, «для почести послали к гетьманову сыну да к атаману по осмине проса толченого, да сухарей пшеничных по осьмине ж, да по 2 подставки вина. И гетманов сын и атаман то приняли с честью и посыльщиков их отпустили назад в целе...» [30, т. 2, с. 410].

Василь Унковський — російський посол до Богдана Хмельницького восени 1650 року відписував до Москви, що донці привезли запорозьким побратимам «40 мехов

муки, да 4 бочки вина. А из Озова де также привозили запас и рыбу и питье» [30, т. 2, с. 444].

Досить цікаво повів себе щодо Богдана Хмельницького молдавський господар Василь Лупул. Він, не дотримавши слова про віддання своєї дочки за Тимоша Хмельницького, ввійшов у союз з поляками, підбурюючи їх до виступу проти козацтва. Український гетьман вирішив своєрідно застерегти Лупула, продемонструвавши військову силу кількох козацьких полків. Після чого в першій половині вересня в похідний табір Богдана Хмельницького над Прутом молдавський господар прислав своїх послів з проханням, «щоб він його не воював».

У відповідь український гетьман направив до Лупула полковника Філона Джеджалія, звелів переказати господарю, що «він сам на себе накликав ту війну: забувши Бога і православну віру, зложився з поляками, і всяке лихо замишляв на нього, гетьмана, і Запорозьке військо, коли він далі так чинитиме, то гетьман із Запорозьким військом його вижене геть з Волоської землі, і він там більше господарем не буде» [30, т. 2, с. 458].

Це, звичайно, збило пиху з молдавського господаря, і 16 вересня Богдану Хмельницькому посли Василя Лупула привели «коня, гарно убраного і дородного». Крім того, господар передав 40 тисяч талерів і доньку свою обіцяв віддати за сина його Тимоша.

Того ж дня український гетьман вирядив посольство до угорського князя Юрія Ракоція, повідомляючи про перемир'я з Лупулом, а також з проханням подати допомогу, якщо «який-небудь ворог, а особливо поляки захоче напасти на нас».

Таке ж посольство було виряджено тоді й до валаського господаря. 23 вересня «посла Івана та осавула Григорія» бачив у валаського воєводи Матвія посланець Олексія Михайловича Арсеній Суханов.

Такі заходи вживалися не випадково: польська шляхта не хотіла змиритися з умовами Зборівського договору. Збираючи військову силу, вона тим часом хотіла приспати пильність козацької старшини, висилаючи час від часу посольства, що мали засвідчити миролюбні наміри Речі Посполитої, домогтися поступок на користь шляхти. Так, 17 вересня з подібною місією приїхали посланці від коронного великого гетьмана Миколи Потоцького — Ловчицький і Трица. Проте вже наступного дня Богдан Хмельницький відправив до нього сотника

Івана Кравченка з листом, у якому вимагав розпустити коронне військо, яке загрожувало вторгнутися на козацьку територію. Через кілька днів було відправлено й самих посланців Потоцького — Ловчицького й Трицу. В переданому через них листі до коронного гетьмана Богдан Хмельницький знову наполягав розпустити польське військо.

Після цього 4 жовтня Микола Потоцький вислав до українського гетьмана свого посла Загоровського, якому доручив присягнути про відсутність ворожих намірів з його боку, при цьому Богдану Хмельницькому було вручено «в дарунку оправну шаблю».

Але 7 жовтня в Севастянівці (під Кальником) Богдан Хмельницький, запросивши російських посланців Протасьєва і Богданова на обід, заявив їм про неминучість розриву з Польщею і необхідність російсько-українського об'єднання. Як і кілька днів тому, в Брацлаві, він говорив їм, що на Волощину (історична область на території нинішньої Румунії.— *В. С.*) ходив походом, аби відвернути похід татар на Москву. Дорікав представникам Російської держави на Олексія Михайловича, який не прийняв його під свою протекцію, хоча посольства з України з цим до Москви добивалися.

Цього разу російські посланці добилися від гетьмана універсалу на видачу Анкудинова, хоча 28 вересня у похідному таборі він їм відмовив, посилаючись на те, що вже видав Анкудинову універсал — «вільно жити в Запорозькому війську, де хоче і куди хоче їхати». Російські посланці одержали тільки універсал, бо коли трохи пізніше, 15 жовтня, в Чигирині Богдан Хмельницький приймав російського посла Василя Унковського і той наприкінці розмови про різні поточні справи попросив видати Анкудинова, гетьман категорично відмовив: «Тут козаки, вільність усяка: вільно чоловікові звідки-небудь приїхати і жити безпечно, і віддати його без відома війська... Тільки й річи мені від них буде: хто тобі звелів віддавати з війська людей вільних у неволю? У нас тут як на Дону: хто звідки прийде — видачі немає» [30, т. 2, с. 419].

Важливі розмови відбувалися в цей же час у Чигирині з послом Лупула. Попередньо домовлено було про весілля Тимофія Хмельницького з дочкою Василя Лупула в прикордонних містах — Ямполі чи Могильові (на Дністрі) «на третю неділю після різдва Христового».

У жовтні ж гетьмана відвідав польський шляхтич Воронич, котрий їхав послом від Речі Посполитої до Криму. В переданому ним листі король запевняв Богдана Хмельницького в миролюбних намірах, просив придушувати виступи селян проти шляхти, що поверталася до своїх маєтків. Невдовзі було з'ясовано, що Воронич заїжджав до української столиці з розвідувальною метою, і козацька старшина вжила відповідних заходів.

Водночас, дізнавшись про те, що на київському Поліссі збираються шляхетські полки, Богдан Хмельницький послав до литовського підканцлера Льва Сапеги послів з вимогою відійти від української території й припинити знущання над козаками в прикордонних містах. Тоді ж Богдан Хмельницький звернувся до Януша Радзивілла з проханням сприяти в підтриманні дружніх відносин — «щоб кров християнська не проливалася і справжній мир наступив», а в листопаді Богдан Хмельницький звернувся письмово до короля та сенату польського з проханням не робити утисків православній вірі.

На сеймі Речі Посполитої, який відбувався у Варшаві 25 листопада — 14 грудня 1650 року, козацькі посли Дмитро Маргевич, Войтех Гурський та Іван Дорошенко висунули ряд вимог, зокрема щодо виведення шляхетських військ з території України, ліквідації церковної унії тощо. Однак сейм, не погодившись на це, ухвалив готуватися до війни проти українського народу, для чого затвердив зібрати величезний податок — 48 мільйонів злотих, за рахунок яких виставити 36 тисяч польського і 18 тисяч литовського війська.

З метою приспати пильність козацької сторони було вирішено виділити комісарів для затягування мирних переговорів. А козацькі посли були вислані з Варшави до закінчення сейму.

Наприкінці 1650 року до хроніки козацьких дипломатичних зносин внесено такі події.

30 жовтня угорський князь Юрій Ракоцій відправив до Богдана Хмельницького свого посла Ладислава Уйлакі, котрий мав запевнити козацьку старшину в добросусідських відносинах, а крім того, нагадати українському гетьману про його обіцянку прислати Ракоцієві сотню добрих козаків з двома старшинами — старшим і молодшим — для служби. Рядовим козакам плата визначалася від 4 до 5 угорських золотих, старшому офіцерові вдвоє, а молодшому — в півтора раза більше від названої суми.

висловлювалося побажання, аби Ладислав Уйлакі привів з собою козаків, повертаючись з України.

6 листопада. До Чигирина повернулися з Туреччини козацькі посли. Разом з ними прибув представник султана Осман-ага.

8—9 листопада. Богдан Хмельницький мав зустріч з послом російського царя Арсенієм Сухановим і назаретським митрополитом Гавриїлом. Під час розмов український гетьман висловлював жаль, що російський цар і досі не прийняв Військо Запорозьке в підданство.

Через обох співбесідників український гетьман передав листа Олексію Михайловичу, зокрема про заборону самозванцю Тимофію Анкудинову жити на Україні, що було прийнято на догоду царю.

1 грудня. Український гетьман написав до путивльського воєводи Семена Прозоровського про врегулювання відносин між київськими і путивльськими купцями. Цього ж дня Богдан Хмельницький відправив з Чигирина турецького посла Осман-агу, якому вручив лист до султана, котрого просив, щоб той наказав кримському ханові вирушити в поміч козакам.

25 грудня. Перед Яном-Казимиром Богдан Хмельницький поставив вимогу, щоб польські комісари прибули без будь-якої охорони та щоб православне духовенство було зрівняно у правах з католицьким.

Кінець грудня. Відправляючи з Константинополя козацьких послів, турецький султан вирядив на Україну разом з ними Осман-чауша, через якого вручив «найвидатнішому з монархів релігії Ісусової гетьману козацькому Богдану Хмельницькому» грамоту. В ній, зокрема, повідомлялося, що кримському хану дано настанову допомагати козакам.

Передаючи Богдану Хмельницькому багаті подарунки, султан просив направити в столицю османської Порти постійних представників, людей гідних на резиденцію.

Кінець грудня. До Москви відправлено козацьке посольство на чолі з Михайлом Суличичем. Передбачаючи неминучість війни із шляхтою, українська старшина доручила Суличичу домовитись з російським урядом про перехід козацьких полків через Брянський повіт у район Рославля, де вони мали вдарити в тил польським частинам. Такий дозвіл було одержано.

Новорічна козацька рада, зважаючи на рішення польського сейму про придушення повстання українського народу, ухвалила готуватися до війни зі шляхтою. Одразу ж по закінченні ради до Бахчисарая було відправлено козацьких послів з проханням надати військову допомогу. 4 січня 1651 року з Чигирина Богдан Хмельницький написав до польського короля Яна-Казимира про те, що військо козацьке ніякої війни не замишляє. Водночас застерігав від того, що в разі агресії шляхті буде дано рішучу відсіч; натякав на те, що з кримським ханом козаки уклали «нерозривну приязнь», тож хай польське військо не наближується до прикордонної лінії і не розквартировується на Україні. 9 січня було виряджено до Очакова козацьке посольство з проханням допомогти татарською війською силою. Це було не єдине посольство.

Український гетьман серйозно готувався до кампанії 1651 року, розраховуючи при цьому на підтримку Іслам-Гірея. Про це свідчить той факт, що 15 лютого в Бахчисараї бачили «черкас дву человек, которые присланы от гетмана Богдана Хмельницкого в Крым в гонцех в четвертые... прислал де их гетман Богдан Хмельницкий к царю просить воинских людей для того, что идут на них, на черкас, польские и литовские воинские многие люди, гетман Радивил, да паны большие Потоцкий, да Кисель, да с ними ж де идут на них шведские немцы...» [37, т. 9, с. 205].

Татарський намісник Очакова Велі-ага повідомив у лютому Богдана Хмельницького листовно, що допоміжні сили орди готуються виступити на допомогу, просив українського гетьмана замовити добре слово за нього перед кримським ханом.

Однак турецький начальник в Очакові Арамадан-бей писав до Чигирина про те, що саме Велі-ага стримує збір орди для походу проти шляхти. Намагаючись, очевидно, бути в очах українського гетьмана його добрим приятелем, Арамадан-бей зазначав, що він уже вирушив на допомогу козакам. Як доказ тому — в його загоні перебувають посли Війська Запорозького Білошапка й Бутько.

В цей час з Очакова надійшов третій лист від Бек-Мурзи, в якому висловлювалося побажання, аби Богдан Хмельницький надіслав письмове прохання про допомогу.

Тоді ж візир великий турецький Мелех Ахмет-паша повідомив Богдана Хмельницького, що, окрім татарського хана, українському війську в боротьбі зі шляхтою за наказом султана має допомагати молдавський господар.

Через посла Осман-агу гетьману було знову передано від султана багатий кафтан, а від візира — дорогий перський корал.

Водночас гетьман хотів заручитися підтримкою Угорщини. 1 березня з Корсуня Богдан Хмельницький відправив послів до Юрія Ракоція з проханням підтвердити, чи підтримає він козацький наступ? Якщо Угорщина виступить проти шляхти, Б. Хмельницький обіцяв посадити в Польщі королем меншого брата Ю. Ракоція і що той королівський брат охреститься в православну віру грецького закону.

Водночас козацькі посли повезли й лист до Сигізмунда Ракоція з подякою за дружні почуття до українського народу.

Успішно попрацювали українські дипломати і в Москві. Після закінчення переговорів з козацьким послом Михайлом Суличичем російський уряд наприкінці січня відправив до Богдана Хмельницького думного дяка Ларіона Лопухіна, котрому доручалося зібрати інформацію про становище на Україні та її зносини з сусідніми державами. Крім того, 19 лютого Олексій Михайлович «указал о литовском диле учинити собор, а на соборе быти: патриарху, и митрополитом, и архиепископом, и епископу, и черным властем, и бояром, и окольничим, и думным людем, и стольником, и стряпчим, и дворяном московским, и диаком, и дворяном из городом, и гостем, и торговым, и всяких чинов людем... и запорожского гетмана Богдана Хмельницкого просылки объявити, что они бьют челом под государеву высокую руку в подданство».

Крім того, з Москви відправлено з царською грамотою до Богдана Хмельницького піддячого Василя Степанова. Його місія полягала, зокрема, в одержанні відомостей про зносини кримського хана з польським королем. Український гетьман запевнив царя Олексія Михайловича в тому, що «хан крымский, будучи з нами в приязні і раді, військам своїм заборонить в твою царської величності державу ходити».

У той же час гетьман шукав шляхів впливу на царя. З Білої Церкви 11 березня Богдан Хмельницький

звернувся до боярина Бориса Івановича Морозова з проханням, щоб той «заступити за нас до его царского величества изволил, чтобы его царское величество нас из жалованья своего царского не выпущал, понеже мы становимся завсегда слугами его царскому величеству».

Через тиждень у листі з Білої Церкви Богдан Хмельницький знову висловив Олексію Михайловичу побажання про возз'єднання України з Росією.

З початком березня 1651 року вкрай загострилася обстановка на Поділлі, викликана віроломством польської шляхти, котра напала на козацький гарнізон у Красному, де загинув і прославлений полковник Данило Нечай. З огляду на воєнні дії, що насувалися, багато значило, яку позицію займе Януш Радзивілл. І коли 21 березня до Білої Церкви приїхав посол Великого князівства Литовського шляхтич Мисловський, гетьман під час аудієнції висловив своє невдоволення тим, що Януш Радзивілл два роки «не чинив до мене ніякого посольства». На закінчення розмови просив: «Скажи пану гетьману: нехай на нас не наступає! Ми мир з Литвою маємо, нехай нас не зачіпає, бо лихо буде!».

Складною ситуацією, в якій опинилася Україна, вирішили скористатися в Туреччині. 28 березня в похідний табір Богдана Хмельницького під Животовом прибули посли турецького султана з пропозицією військової допомоги: «скільки гетьманові буде треба війська, він його пришле: від мунтянського князя Матвія десять тисяч і від молдавського господаря, воєводи Василя (Лупула.— *В. С.*) десять тисяч, і з ними трьох башів». Ця допомога могла поставити Б. Хмельницького в залежність від іноземного війська. Подякувавши султану, Богдан Хмельницький відмовився, враховуючи те, що «край і так знищений», тобто не буде можливості утримувати чужоземних вояків.

З цією відповіддю відбув до Стамбула козацький сотник з Білої Церкви Павло Колодницький. Разом з ним поїхав до валаського господаря відомий дипломат Хмельницького грек Іван Петрович Тафралій, аби на місці вияснити: чи й справді той Матвій Бесараб може виставити, як заявляв, значну військову допомогу.

Якщо ця допомога була поки ще ілюзорна, то угорський посол у квітні повідомив Богдана Хмельницького, що Юрій Ракоцій виставить 60 000 війська на краківському напрямку. Таким чином, готувався широкий похід

на Річ Посполиту, який мав би її поставити на коліна.

Як і від турецької, гетьман відмовився від допомоги молдавського господаря Лупула і з його послом Богдан Хмельницький навіть не зустрічався: «ево принять велел неприятно, потому что всю ево неправду проведал».

На Україні все більше й більше переконувалися в тому, що найкращий вихід — звернення до Москви. І в квітні Богдан Хмельницький «от себя ко государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии посылал быть челом, чтоб государь, ево, пана Хмелинсково, с черкасы и з городы, чем Хмелинский владеет, принел под свою государеву державу» [2, т. 10, с. 16].

За дорученням гетьмана з похідного козацького табору 16 травня коринфський митрополит Йоасаф написав листа до Олексія Михайловича, в якому, зокрема, повідомляв: якщо «пришлет помощь, и мы будем ево имати своим царем и учинимся ему рабы ево».

З-під Зборова було відправлено до Москви козацьких посланців — грека Іллю Мануйлова та серба Василя Даниловича, котрі, за попередньою домовленістю з дяком Ларіоном Лопухіним, мали одержати в Москві різну інформацію для українського гетьмана.

19 травня монах Павло, котрий перебував при Богдані Хмельницькому, написав до царя Олексія Михайловича листа з проханням подати військову допомогу українському народу: «И великое б ваше царствие послал вскоре небольшую помочь ратных людей. И так у него (українського гетьмана.— *В. С.*) войска много, только б славилось имя великого вашего царствия, что он имеет помочь от великого вашего царствия» [30, т. 3, с. 66].

Ці постійні звернення дещо похитнули нейтралітет, якого, по суті, тримався Олексій Михайлович з початку визвольної війни.

Через деякий час думні дяки Посольського приказу Російської держави доручили назаретському митрополиту Гавриїлу, який їхав на Україну, передати Богдану Хмельницькому, що під час переговорів у Москві з польськими послами цар відмовився допомагати Речі Посполитій в її боротьбі проти Війська Запорозького.

Це, звичайно, набагато полегшувало важку ситуацію, що склалася на Україні. Водночас ще раз підтвердив свою непослідовність молдавський господар. Наприкінці травня до Богдана Хмельницького приїхав посол Василя Лупула Сербул Статраш. У привезеному ним листі

молдавський господар виправдовувався, що не зможе прийти з військом на допомогу. З подібними заявами їхали і посли турецького султана.

Враховуючи це, гетьман намагався будь-що зв'язати антипольським союзом Угорщину. 2 червня до Юрія Ракоція прибули козацькі посли із запевненнями, що Військо Запорозьке підтримає кандидатуру його молодшого брата Сигізмунда на польський престол. Ця позиція Богдана Хмельницького мала підшовхнути Угорщину на активніші дії проти Речі Посполитої.

Потреба в цьому викликалася й тим, що Україні загрожувала небезпека й з півночі, тобто з боку Литви. Аби зменшити її, 13 червня до литовського гетьмана Януша Радзивілла прибуло козацьке посольство на чолі з наказним чернігівським полковником Степаном Пободайлом, яке добивалося нейтралітету Великого князівства Литовського під час бойових дій 1651 року. На словах пристаючи на пропозицію Богдана Хмельницького, Радзивілл, затримуючи під виглядом мирних переговорів козацьких послів до 26 червня, тим часом виправлявся на Сіверщину, де стояв на пограниччі чернігівський полковник Мартин Небаба.

А в цей час драматично розвивалися події на Західній Україні. На той час Річ Посполита зібрала велику армію, яка під проводом короля Яна-Казимира зустрілася під Берестечком з українсько-татарським військом. Враховуючи те, що в Південній Польщі в цей момент піднялося народне повстання на чолі з Косткою Наперським, що мало відволікти певну частину шляхетських з'єднань, Богдан Хмельницький мав усі підстави розраховувати на успіх. Однак, проявивши боягузтво, Іслам-Гірей утік з бою, поставивши під загрозу не тільки очікуваний щасливий результат цієї битви, в якому не сумнівалася старшина, а й мабутнє українського народу, бо ця перемога зміцнила б позиції козацької держави в Європі, дала б можливість об'єднати її територію.

Приголомшений зрадою хана, гетьман вирішив спробувати повернути свого союзника на поле бою і кинувся вслід утікачеві. Наздогнав його під Ямполем. Після переговорів Іслам-Гірей і його старшина присягли, що повернуться до козацького війська. З огляду на це український гетьман послав полковника Івана Лукіянова з універсалом до повстанців готуватися через два дні до битви з шляхтою.

Однак хан не додержав слова — він не зумів повернути татарське військо. Навпаки, тікаючи й далі, насильно захопив з собою й Богдана Хмельницького, котрий був з невеликою охороною.

Не дочекавшись обіцяної гетьманом допомоги, після кількаденних боїв у відсутності Богдана Хмельницького, не відаючи нічого про його долю, 26 червня з обложеного табору під Берестечком виряджено послів до польського короля Яна-Казимира — полковників: чигиринського — Крису, миргородського — Гладкого та писаря військового Переяславця. Вони порушили питання про мир.

Двох останніх відпущено до козацького стану з шляхетськими умовами, а Криса залишився заложником. Нове козацьке посольство 27 червня відмовилося прийняти умови шляхти — видати старшину, «бо так ухвалила рада військова і чернецька». Про козаків і чернь просили, «аби вони зіставалися при таких вільностях і свободах, як у Зборівських пактах написано».

Розгніваний король наказав припинити переговори й продовжити обстріл повстанського табору важкою артилерією.

Третє козацьке посольство, яке прибуло 29 червня в польський табір, наполягало на підтвердженні умов Зборівського договору. Однак Потоцький не хотів навіть вести переговори — подер листа до короля на очах послів.

Після такої відповіді військо ухвалило на раді відступати на Україну «оборонною рукою».

Наступного дня, тобто 30 червня, під проводом обраного тимчасово гетьманом вінницького полковника Івана Богуна козацьке військо із значними втратами вийшло з обложеного табору: близько тридцяти тисяч козацтва поклало голови під Берестечком.

Здавалося, Україна опинилася в безвихідній ситуації. Польська шляхта справляла повсюди пишні торжества з приводу перемоги під Берестечком, вважаючи, що тепер український народ поставлений на коліна. Але саме в цій критичній ситуації проявилася тверда воля козацтва продовжувати боротьбу з шляхетським поневоленням.

Рішучість і витримку проявив і Богдан Хмельницький, на що справедливо звернув увагу і такий відомий польський буржуазний історик, як Людвик Кубаля. «Дійсно,— пише він,— треба захоплюватися поведін-

кою Хмельницького під час цього небувалого випадку, що зустрів його під Берестечком. Ця самовпевненість, ця гідна подиву притомність ума, що гальмувала сором, розлуку та обурення в такій ганьбі та нещасті. Здавалося, що мав у руках короля та всю Річ Посполиту, коли нараз зрадив його союзник і забрав полоненим майже з гущі 200-тисячної армії». І за цих обставин він «зумів, не дивлячись на ремені, що зв'язували його руки і ноги, складати плани виходу з ситуації».

Уже 7 липня в Білій Церкві відбулася козацька рада, яку Богдан Хмельницький зібрав після визволення з татарського полону завдяки тому, що зумів відкупитися значною сумою. Було вирішено, «не відкладаючи ні на тиждень, ані на два, зараз же бути готовими і разом збиратися». У різні куточки України було відправлено універсали із закликом «чтоб казаки шли к нему в войске все».

По допомогу відправлено послів до Війська Донського.

Звичайно, за таких умов, коли гетьман знову взяв керівництво військом у свої руки, марними були намагання підканцлера Речі Посполитої Ієроніма Радзейовського розколоти трудящі маси України, який звернувся 9 липня до Війська Запорозького з вимогою не слухати старшину і підкоритись «його королівській милості».

Умови, висунуті шляхтою, були, звичайно, для козацтва неприйнятні. Зокрема, йому пропонувалося «прокласти до ніг його королівської милості всі права, свободи і вольності», старшим війська визнавати того, кого король «зволить призначити». Чисельність козацтва не мала перевищувати 6 чи 8 тисяч. Воно завжди мало перебувати на службі Речі Посполитої.

У цій ситуації, треба сказати, важливою була моральна підтримка Москви. 14 липня в Корсуні Богдан Хмельницький прийняв послів російського царя — назаретського митрополита Гавриїла і піддячого Григорія Богданова. Гавриїл повідомив, що Олексій Михайлович велів передати: «Он, великий государь, его царское величество, его гетмана за то, что его государскіе милости и жалованья, к себе ищет, милостиво похваляет, и впредь он великій государь его царское величество, его гетмана за его службу в своей государской милости и в жалованье держати будет» [30, т.3, с. 121].

Царський посол Григорій Богданов рушив з Корсуня

назад до Москви 18 липня з листами Богдана Хмельницького до царя і бояр. У листах знову ставилося питання про підданство України Росії: «А естьли де великий государь его, гетмана, с Войском Запорожским и всю Малую Русь всяких чинов людей примет, и он бы его великого государя его царского величества имянем был крымскому царю страшен» [30, т. 3, с. 123].

У середині серпня до Москви було відправлено чергове козацьке посольство у складі Семена Савича, Лук'яна Мозирі, Івана Золотаренка та Михайла Гунашевського для переговорів про допомогу Україні.

Поряд з цим йшла напружена дипломатична підготовка нового етапу боротьби з шляхетською Річчю Посполитою. З Угорщини 15 липня повернулися козацькі посли «Семен Серой с товарищи три человека». Вони вели там переговори з Юрієм Ракоцієм про його участь у визвольній війні українського народу проти польської шляхти.

16 липня український гетьман мав зустріч з послами кримського хана. Вони повідомили, що на Україні залишається 30 тисяч татар, які кочують біля Корсуня, а невдовзі з Криму прийде ще 100 тисяч орди.

21 липня до Іслам-Гірея прибули козацькі посли, щоб він послав військову допомогу. Наступного дня, відправляючи їх з Бахчисарая, хан пообіцяв найближчим часом вирядити татар на чолі з ближнім чоловіком калги — Караш-агою.

Враховуючи тяжке становище Війська Запорозького, гетьман вирішив розпочати переговори зі шляхтою. 12 серпня з табору на річці Узинь Богдан Хмельницький звернувся до коронного великого гетьмана Миколи Потоцького з пропозицією укласти перемир'я.

Згодом до польського табору під Білою Церквою приїхали козацькі посли Роман Катіржний та Самара. Вони мали розпочати переговори про перемир'я, маючи нового листа від Богдана Хмельницького до коронного гетьмана Миколи Потоцького, де, зокрема, вказувалося, що «пролиття християнської крові не бажаємо».

Микола Потоцький, прийнявши послів наступного дня, зажадав від Війська Запорозького дати позитивну відповідь щодо шляхетських умов. Роман Катіржний після цього спішно виїхав до козацького війська разом з шляхетським представником Нагорецьким, Самара був затриманий як заложник у польському обозі.

Надвечір 27 серпня до Миколи Потоцького прибуло друге козацьке посольство: Роман Катіржний та Андрій Кулька. Останній як старший передав прохання Богдана Хмельницького вислати до Війська Запорозького якогось «розумного чоловіка», з яким буде обговорено умови замирення.

Разом з Андрієм Кулькою, Романом Катіржним та Самарою (після повернення Нагорецького він був звільнений із заложників) 28 серпня до Богдана Хмельницького виїхав шляхтич Маховський. Він віз такі умови: козаки мусять облишити союз з ханом і вигнати татар. Реєстрове військо обмежується 15 тисячами, козацька територія — Київським воєводством...

Протягом трьох днів тривали переговори. Зійшлися на тому, що Богдан Хмельницький і генеральний писар Іван Виговський, оскільки в козацькому таборі не дійшли згоди, їхатимуть для переговорів до шляхти, поклавшись на польське слово. Однак чернь і полковники не дозволили їм діяти на таких умовах.

І лише пізнім вечером 1 вересня разом з Маховським до польського табору прибули козацькі посли Андрій Кулька та Яків Одинець, суддя Черкаського полку. Протягом двох днів тривали суперечки. Зрештою, шляхта виробила 24 пункти проекту договору, який мали запропонувати Війську Запорозькому.

4 вересня в супроводі 500 драгунів і двох піших полків четверо польських комісарів вирушили до Білої Церкви. Козаки, зустрівши комісарів, провели їх до білоцерківського замку. Коли козацтво дізналося, що його старшині нав'язують невигідні для українського народу пункти договору: розірвання союзу з ордою, зменшення реєстру до 6, 8 і найбільше, 12 тисяч козаків, уступитися з шляхетських маєтностей, а жовніри, щоб мали постій на Україні,— піднявся бунт. Польським комісарам і козацькій старшині загрожувала смертельна небезпека. Шляхетських послів з великими труднощами вдалося допровадити до безпечного місця, цілу ніч їх охороняли від обуреної маси повстанців — черні, яка погрожувала і своїм ватажкам. Лише авторитет Хмельницького вгамував пристрасті.

З козацького табору, де Богдан Хмельницький зумів уже навести порядок, 6 вересня до польських комісарів знову прибули посли. Переговори тривали кілька днів, після чого разом з комісарами до польського обозу поі-

хали козацькі полковники Сава Москаленко та Матвій Гладкий, які мали остаточно погодити невирішені питання. Зокрема, козацька старшина погоджувалася на обмеження реєстру не менше як на 20 тисяч чоловік, заперечувала проти постою польського війська у полкових містах, а з татарами розірвати угоду не обіцяли категорично. На це козацька старшина піти не могла аж ніяк, бо тим самим, незважаючи на віроломство татар, позбавлялася й досить важливої козирної карти.

Однак і в польському таборі повної згоди не дійшли. Шляхетське військо рушило до Білої Церкви назустріч козацькому. 9 вересня Саву Москаленка було відправлено назад, а Матвія Гладкого залишено заложником.

Після кількаденних боїв до польського табору знову прибули козацькі посли, зокрема Роман Катіржний, які продовжували наполягати на своїх умовах договору. Наступного дня від Богдана Хмельницького повернувся шляхетський посол Зацвіліховський, що привіз нові вимоги української старшини: щоб до різдва польське військо не входило в Брацлавське та Чернігівське воєводства — поки не складуть новий козацький реєстр, а також віддати на гетьманську булаву Черкаське староство з Боровицею.

18 вересня під Білою Церквою було підписано мирний договір між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою, яким передбачалося спорядити козацький реєстр у 20 тисяч, що разом «з гетьманом і старшиною мають бути зареєстровані і прибуток свій мати в самих тільки королівських маєтностях воєводства Київського, не займаючи Браславського і Чернігівського; місто Чигирин має зіставатися при гетьману; релігія грецька, котрої тримається Військо Запорозьке, має рахуватися при давніх вільностях тощо» [37, т. 9, с. 365—367].

Договір був важким для українського народу, але за умов, що склалися, означав великий успіх козацької дипломатії.

Слід зазначити: в обозі під Білою Церквою перед укладенням договору з поляками Богдан Хмельницький прийняв посла турецького султана Осман-чауша, який пропонував перейти Війську Запорозькому в підданство Порти і подати допомогу у війні проти Венеції. За свідченням росіянина Івана Юденкова, котрий на той час перебував у козацькому таборі, гетьман відпустив Ос-

ман-чауша «с тем, что он ныне у него (в султана.— *В. С.*) в подданстве быть не хочет и людей ему на помочь не даст. А надеетца де он, гетман, на государеву милость, что государь его пожалует, велит ево со всем войском Запорожским принять под свою государеву высокую руку» [30, т. 3. с. 143].

У листі ж до турецького султана, переданого через Осман-чауша, український гетьман просив дати наказ кримському хану, щоб той був вірний угоді з запорожцями.

З свого боку, відразу ж після підписання Білоцерківського договору Богдан Хмельницький повідомив про це через своїх послів кримського хана, що «залишається при давній приязні, братерстві й союзі з ордою».

На початку жовтня Іслам-Гірей прислав відповідь, у якій сповіщав, що посилає в поміч свого брата Нуреддін-султана, Субангазі-агу та іншу старшину. Проте це військо не брало участі в бойових діях, а покочувало лише трохи під Чорним лісом.

Однак головним для Богдана Хмельницького в цей час було збереження миру між козацькими та шляхетськими військами, оскільки належало залікувати рани, заподіяні поразкою під Берестечком. Тому у відповідь на лист Миколи Потоцького від 4 жовтня, переданий шляхтичем Славковським, Богдан Хмельницький підтвердив, що прагне зберегти Білоцерківський мир, наказуючи приборкувати «свавільників», невдоволених його умовами. Водночас просив, щоб шляхетське військо «не йшло далі в Браславське воєводство, поки ми не заспокоїмо черні, і де зупиниться, щоб надто не докучало простим людям».

Тим-то й приємною була для нього звістка про добрий прийом козацьких послів, які їздили до Москви.

У зв'язку з цим український гетьман 24 листопада видав універсал військовій і міській старшині, який зобов'язував її надавати російським послам харчі, підводи та провідників. Згодом він письмово подякував путивльському воєводі Семену Прозоровському за вирішення прикордонних справ, а також попросив знову порушити перед царем питання про договір України з Росією.

З огляду на добрі стосунки з Москвою, гетьман намагався уникнути виконання угоди, нав'язаної під Білою Церквою, розраховуючи на реванш. Тому наприкінці листопада Богдан Хмельницький звернувся до київсько-

го воєводи Адама Кисіля з проханням, «чтоб он черкас, которым быть по переписке в казаках, за Днепр не высылал и дал бы в том им сроку до весны».

У відповідь на два листи, написані з приводу цього Адамом Кисілем 8 грудня, Богдан Хмельницький висловив невдоволення, що шляхетські хоругви Білоцерківського договору всупереч умов розміщуються на постій у Київському воєводстві, і попередив, що це «може викликати заворушення в народі».

Отакими подіями на дипломатичному фронті закінчився важкий для України 1651 рік.

Тенденція тиску на козацьку старшину з боку Речі Посполитої продовжувалася і в перші дні нового 1652 року, щоправда, все ще у прихованій формі. Так, уже 7 січня прибули посланці польського гетьмана Мартина Калиновського, які намагалися запевнити Богдана Хмельницького, аби «жили, не боячись нічого». Однак у старшинських колах цей хід розцінювався як «оманка на искус» (лукавість і провокація.— *В. С.*), щоб вони, поляки, могли захопити козаків «оплошно» (неприготованими.— *В. С.*) і, несподівано напавши, всіх їх вигубити.

Що це саме так, на Україні переконалися вже буквально через тиждень, коли польський король Ян-Казимир написав Богдану Хмельницькому різкого листа, в якому картав українського гетьмана за те, що козаки порушують домовленості, досягнуті під Білою Церквою. Особливе невдоволення висловлював король у зв'язку з тим, що в Чигирині продовжують приймати «послів з іноземних і ворожих нам сусідів і тим послаблюють нашу владу й авторитет».

Ян-Казимир у цьому зверненні прямо погрожував Богдану Хмельницькому: «Згадай, ваша милість, схожі вчинки твоїх попередників і полководців Запорозького Війська, котрі часто турбували своїх государів і Річ Посполиту, згадай, яку нагороду за це одержали і в що перетворилися».

Український гетьман, поставивши 21 січня до відома Адама Кисіля про погрозливий лист польського короля, заявив: «Коли бачу таку пику й часті погрози, я змушений шукати такі засоби, які могли б мене врятувати... У мене вже все підготовлено; чекаю лише, що далі буде і що покаже нинішній сейм» [41, с. 244].

З свого боку Богдан Хмельницький звернувся з листами до депутатів польського сейму і сенаторів з про-

ханням клопотатися перед королем про затвердження прав Запорозького війська і православної церкви.

З боку шляхти чинилися й усілякі провокації на лінії розмежування. В зв'язку з цим Богдан Хмельницький 15 лютого змушений був попередити польського короля, що коли кварцяне військо надокучатиме не тільки селянам, але й реєстровим козакам по-старому, то «не обійдеться без заколоту, а все це на згубу Русі або на біду полякам». А Запорозьке військо, підкреслював гетьман, кожної хвилини й завжди готове.

Треба мати на увазі, що при цьому Богдан Хмельницький прагнув повсякчас зміцнювати союз з північним сусідом, добитися прихильності Олексія Михайловича. З цією метою 9 січня з Чигирина до Москви відправилося козацьке посольство на чолі з наказним полтавським полковником Іваном Іскрою, яке мало добиватися в царя возз'єднання з Росією. Козацька старшина просила московського купця Порфирія Зеркальникова, який повертався до столиці разом з українськими представниками (крім Іскри до Росії їхали Кузьма Наумович та Дорофій Іванович), щоб він передав Олексію Михайловичу: «Коли він гетьмана і все Військо Запорозьке під свою власну руку прийняти не схоче, то між ними бог розсудить. Козаки вже ніякому государеві в підданство не піддадуться, угорському й кримському більше не вірять, бо вони більше сприяли польському королеві, а з ними, козаками, зносини вели все нещиро» [30, т. 3, с. 199].

Через Порфирія Зеркальникова Богдан Хмельницький передав листа путивльському воєводі Семену Прозоровському, якого просив сприяти посольству Івана Іскри.

Такі заходи давали результати. Призначивши в Путивль нового воєводу — Федора Андрійовича Хилкова, цар доручив йому підтримувати відносини з Богданом Хмельницьким, щоб «гетман, был с тобою в дружбе, и в приятстве, и в ссылке (відносинах.— *В. С.*) так же, как был он в дружбе и в ссылке з бояриным нашим и воеводою со князем Семеном Васильевичем Прозоровским».

Крім того, Хилков мав переслати до Чигирина «по паре соболей добрых... К гетману — пара в 10 рублев, а писарю в 7 рублев с полтиною».

Поздоровляючи Федора Хилкова із вступом на посаду путивльського воєводи, Богдан Хмельницький 21 лю-

того зазначав: «Тішимся с того і жичим абис в добром здоров'ю єго царскому величеству служил і на нас ласкав бил... А якосмо перед тим готови били повелініям єго царского величества повиноватися во всем, і слухати так і тепер просим, штобы єго царское величество нас от служби своєй царской не откидал, і от ласки не отдалял, і под кріпкую руку свою приняти рачил...» [41, с. 252].

Розвивалися відносини і з іншими державами.

Так, наприкінці лютого путивлець Марко Антонов, який у цей час побував у Чигирині, свідчив, що при цьому приходили до Богдана Хмельницького «крымского хана да очаковских и белгородских, и нагайских татар посланцы мурзы 4 человека, а с ними татар по 10 или 12 человек у мурзы»... Польний гетьман Мартин Калиновський, довідавшись про те, що в Чигирині перебували два посли османської Порти, а також про прибуття й від'їзди представників інших країн, запропонував сенаторам вжити заходів до заборони Війську Запорозькому дипломатичних зносин.

Річ Посполита намагалася втягнути Військо Запорозьке в конфлікт, який назрівав між Польщею і Портою. Однак, одержавши 2 березня наказ короля виступити одразу ж у похід проти Туреччини, Богдан Хмельницький, не бажаючи виконувати його, в дипломатичному листі до київського воєводи Адама Кисіля дав зрозуміти, що козаки не збираються пристати на цю пропозицію Яна-Казимира.

Зусилля козацької дипломатії в цей час спрямовувалися, зокрема, й на розв'язання проблеми полонених.

Так, 6 березня російський піддячий Василь Старово зустрівся у Варшаві з українськими послами Герасимом Яцкевичем, Семеном Звягли, Михайлом Табуренком та іншими, які прибули на сейм. Посланці Запорозького війська, які цього дня були в короля на відпуску (прощальна аудієнція.— *В. С.*), розповіли Василю Старово, що їм вдалося визволити з варшавської тюрми 8 козаків, захоплених у полон під Берестечком.

Козацька депутація у Варшаві змогла вплинути на короля. 10 березня Ян-Казимир затвердив Білоцерківський договір. Однак його статті не були схвалені сеймом. Більше того, посольська палата його опротестувала і визнала неправомірним. Відтепер козацька старшина могла

діяти вільно, оскільки присяга, дана під Білою Церквою, анульовувалася і це розв'язувало їй руки в подальшій боротьбі з польською шляхтою.

Тепер, як ніколи, на Україні сподівалися на підтримку московського царя. Ось чому особливо великі надії покладалися на посольство Івана Іскри, котре на початку року відбуло на переговори з російським урядом. Але в зв'язку з відсутністю вістей про посольство Івана Іскри український гетьман 20 березня написав до путивльського воєводи Федора Хилкова і просив повідомити про його долю.

Козацьке посольство на чолі з Іваном Іскрою було прийняте в Москві царем Олексієм Михайловичем лише 22 березня. На запитання думних дяків Михайла Волошенінова та Андрія Немирова перед зустріччю з царем, чи гетьман з військом на випадок «великої тісноти» від шляхти не збирається перейти на кримську територію і піддатися ханові, Іван Іскра сказав: «Коли гетьманові і всьому Війську Запорозькому буде якийсь великий утиск від поляків, їм немає де дітися крім ласки його царської величності. В такому разі цар нехай їх пожалує: велить прийняти їх на свою сторону з їх пограничними порубіжними городами, котрі близькі до путивльської границі. А що у гетьмана був союз з кримським ханом, то цей союз був поневолі. Бо як наступили на них поляки, тоді їм, козакам, ніхто допомоги не вчинив, і вони з біди покликали собі на поміч кримського хана з ордою. Та кримський хан і татари хоч їм, козакам, на поляків допомагали, але й самих козаків зруйнували, доми їх попустошили і в неволю багато людей забрали. Тому він не думає, щоб Військо Запорозьке в такому разі пішло до кримського: вірити їм ні в чім не можна, і до кримського вони не підуть. А нехай в такім разі його царська величність їх пожалує. Звелить їм в царські порубіжні міста йти. А крім царської ласки їм подітися немає де» [30, т. 3, с. 209].

Після повернення посольства Івана Іскри до Чигирина Богдан Хмельницький 12 квітня висловив вдячність: «За милостиве жалованье его царскому величеству ниско челом бью, что милостию своєю царскою с Иваном Искрою меня жаловал» [41, с. 259].

А вручаючи 20 квітня проїзний універсал росіянам Андрію Кузнецову і Костянтину Волкову, котрі через Україну поверталися на батьківщину з турецького полону, Богдан Хмельницький звернувся до Олексія Михай-

ловича: «Чтоб ваше царское величество им милость свою царскую, яко казаком донским оказавши, и нас, слуг своих, от милостивого своего царского жалованья не откидал. При тому вашему царскому величеству вторицею ниско челом бьем и служить прямо и верно будем» [41, с. 260].

Умови Білоцерківського миру, як йшлося вище, вже ніяк не задовольняли населення України. Водночас не хотіла змиритися з втраченим і польська шляхта. В зв'язку з цим у квітні 1652 року в Корсуні відбулася комісія, яка на вимогу польського уряду й у присутності його представників розглядала справи козацтва, що не виконувало умов Білоцерківського договору. За дорученням Богдана Хмельницького справи про непослух козаків розглядав київський полковник Антон Жданович. Рішенням комісії миргородського полковника Матвія Гладкого, колишнього корсунського — Лук'яна Мозирю, паволоцького — Адама Хмелецького та Гуляницького було розстріляно. Такий вирок винесли і прилуцькому полковнику Семену Герасименку, але він відкликався гетьманом від суду під головуванням Ждановича на остаточне рішення справи самим Хмельницьким. Останній не лише виправдав його повністю, а й відзначив за військові заслуги.

Невдовзі, на початку травня, за участю ханських послів у Чигирині відбулася козацька рада. Відзначивши, що сейм Речі Посполитої не підтвердив Білоцерківського договору, вона постановила звільнити Військо Запорозьке від присяги, складеної на основі цього документа. Зважаючи на свавілля, насильства, акти віроломства і помсти з боку шляхти та польських урядників, які повернулися до маєтків, та розквартированих на Україні жовнірів, було визнано за неможливе перебувати в подальшому у нормальних відносинах з польською короною. Козацька сила мала ставати на оборону вільностей своїх і всього українського народу. Вирішено було кликати татар і послати за допомогою до російського царя.

Польський шляхтич Мартин Длуський 4 травня повідомив хорунжого коронного Олександра Конецпольського, що «з Москви повернувся посол Хмельницького, від якого ми ніяк не могли дізнатися хоч що-небудь про посольство і його результати. Гонець Хмельницького майже два рази на тиждень їздить з листами до Путивля, а звідти через інші пункти аж до столиці».

13 травня на річці Тясминь неподалік Чигирина Богдан Хмельницький зустрічався з татарською старшиною. Повернувся до обозу в Тарасівці з мурзами: «чоловік з вісім, а найстарші між ними — рідні брати Тугай-бея».

Тут же, в Тарасівці, Богдан Хмельницький прийняв Максима Плешивого, посланця путивльського воєводи, котрий сподівався дізнатися на Україні про долю російських послів, затриманих у Варшаві до серпня.

Через два дні український гетьман відправив Максима Плешивого. В переданому через нього листі до путивльського воєводи Федора Хилкова повідомляв про вирушення в похід і про готовність служити російському цареві.

Уже з похідного табору Богдан Хмельницький 21 травня надіслав листа до польського гетьмана Мартина Калиновського, попереджаючи, аби той не заступав шлях його сину Тимошу, який в авангарді козацьких сил виправлявся до Молдавії.

До цього шляхтичі не прислухалися. А відтак неподалік села Батіг в травні 1652 року відбулося зіткнення козацьких і польських сил.

На другий день після битви під Батогом, де козацьке військо розгромило польську армію, Богдан Хмельницький повідомив про цю перемогу путивльського воєводу Федора Хилкова й попросив, щоб той «рач причинится до его царского величества, аби нас ратовал, бо відаєм же, на нас знову наступоват схочут».

Наприкінці травня колишній підканцлер Речі Посполитої Ієронім Радзейовський, котрий перебував у вигнанні в Швеції, вислав із Стокгольма до козаків свого посла шляхтича Ясенського. В листах до гетьмана і генерального писаря Виговського він повідомляв, що шведська королева Христина готова увійти в зносини і в союз із Військом Запорозьким. Радзейовський радив вислати козацьким послом до Стокгольма людину, котра знає грецьку мову, бо королева дуже добре говорить і пише по-грецьки.

Як тільки прийдуть посли з України і буде зав'язаний нерозривний союз, запевняв Радзейовський, «огнисте військо» королеви може зараз вирушити; в похід піде сама Христина, і Радзейовський з нею. Згідно з його планом, одна шведська армія пішла б просто на Білу Русь до Могильова і могла б легко зійтися із Військом Запорозьким. Друга б пішла через Пруссію, просто на короля,

і так у короткім часі була б Україна звільнена. Військо козацьке тим часом хай не ризикувало б і з польським не зачіпалося, підтримувало б союз із татарами, шукало порозуміння з Ракоцієм, а господареві волоському не звірялося.

Проте місія Ясенського провалилася. Його захопили в полон шляхтичі, і листи потрапили до рук польського короля.

Перемога під Батогом підняла моральний дух Війська Запорозького, повернула йому втрачену на полях під Берестечком упевненість. І це, зокрема, визначило позицію козацької старшини, яка почала ставити вимоги перед польською короною.

Так, уже 14 червня з похідного табору під Могильовом Богдан Хмельницький передав через звільненого з татарського полону шляхтича Войну листи до коронного канцлера Андрія Лещинського та брацлавського воєводи Станіслава Лянцкоронського. Український гетьман застерігав: якщо король не погодиться на перемир'я, то «з обох сторін буде пролита християнська кров, а земля його королівської милості буде знищена».

А 17 серпня на Варшавський сейм прибули козацькі посли, які домагалися відновлення своїх прав за Зборівським миром. На таємних нарадах король з сенаторами вирішив не вступати з українськими послами в переговори, а вислати з ними до Чигирина своїх комісарів. До речі, прямуючи до польської столиці, козацькі посли писали своєму гетьману з дороги, що ситуація для виступу проти поляків сприятлива, війська готового в Речі Посполитій немає. Після аудієнції козацьких послів у Яна-Казимира 31 серпня з ними було відправлено до Чигирина польських комісарів Миколая Зацвіліховського і Жигмонта Чорного. В колах запорозької старшини були переконані: шляхта пішла на цей крок ніби для згоди, щоб приспати увагу повстанців, а за той час зібрати військо і напасти на них несподівано та знищити.

Польське посольство не мало успіху — Богдан Хмельницький відмовився пристати на умови шляхти, і в другій половині вересня воно повернулося до Варшави. А комісію було відкладено до нового року.

Посередником у перемир'ї спробував виступити литовський гетьман Януш Радзивілл, котрий написав наприкінці вересня Богдану Хмельницькому, щоб він і все Військо Запорозьке піддалися королю на умовах Біло-

церківського договору і щоб костьолів і унії на Україні не забороняли. Коли ж його, Радзивілла, не послухають, то в нього війська готові і він піде на козаків війною. Богдан Хмельницький відповів, що може згодитися лише на умови Зборівського договору. А якщо Ян-Казимир не хоче порозумітися на цьому і церков божих не очистить, то хоч би їм усім і померти, але за віру християнську і святі божі церкви вони стоятимуть і на унію їх не віддадуть.

На такій позиції гетьман продовжував залишатися й надалі.

5 листопада в столиці молдавського князівства Яссах відбулася зустріч козацьких і польських послів, що прибули до Василя Лупула, який виступав і посередником у переговорах козацтва з Янушем Радзивіллом. На зустрічі шляхтичам було ще раз підкреслено, що українська старшина буде добиватися миру на умовах Зборівського договору.

У відповідь на докори короля щодо розгрому польського війська під Батогом Богдан Хмельницький вислав до Варшави козацьке посольство. Воно привезло лист, у якому український гетьман зазначав, що посередництво молдавського господаря ні до чого поки ще не привело. Далі він повідомляв, що «упросили з нашої сторони московського царя, аби приложив до того й свою повагу та ласкаво й милосердно зволив підтримати наші позиції щодо віри, церков і вільностей, належних Війську Запорозькому».

Коронний гетьман Микола Потоцький, який привіз і прочитав цей лист перед Яном-Казимиром і сенаторами, відписав до Хмельницького, вимагаючи, аби він угамував поспільство, щоб пани могли до своїх маєтків повернутися. Цим самим, підкреслював Потоцький, покажете свою покору і одержите милосердя. «Розішли від себе і запевни,— писав Потоцький,— що, схиливши голови свої, дізнають ласки його королівської милости».

Однак старшинська рада в Чигирині ухвалила 10 листопада направити до Москви козацьких дипломатів, які мали б добиватися допомоги для України. І через два дні разом із царським посланцем Андрієм Ардаб'євим виїхали до Москви посли Війська Запорозького на чолі з генеральним суддею Самійлом Богдановичем Зарудним.

Козацьке посольство 17 грудня було в Москві прийнято. Устами генерального судді полковника Самійла Зарудного воно заявило думним дякам і ближнім боярам:

«И для де того гетман Богдан Хмельнитцкой и все Войско Запорожское послали к царскому величеству посланников своих, бити челом, чтоб царское величество над ними умилосердился, велел их принять под свою государеву высокую руку и держал их от неприятелей во обороны. И велел бы их, посланников, отпустить к гетману вскоре, чтобы им, приехав в войско, государскую милость объявить и их тем утешить» [30, т. 30, с. 246].

6 січня 1653 року в Чигирині, куди зібралися «на думу» полковники і сотники «з усіх городів», було вирішено: «з королем і поляками не миритись, а просити милості у царя, щоб прийняв їх під свою сильну державу». Незважаючи на втрати, понесені від морової пошесті, ненадійність союзників-татар, старшина ухвалила готуватися до воєнних дій на випадок агресії шляхти. До Бахчисарая прибули козацькі посли з проханням подати допомогу проти шляхетського війська, яке зібралося в похід на Україну. Хан, порадившись з ближніми людьми, висловив послам Богдана Хмельницького побажання, аби повстанці взяли язики з неприятельського табору. Всі відомості мав привезти до Криму ханський посланець Умельдеш, котрого Іслам-Гірей виправив до Чигирина разом із запорожцями.

Наприкінці лютого з такою ж місією прибуло козацьке посольство до столиці османської Порти. Турецький диван обіцяв вислати 4-5 тисяч війська.

Послідовну позицію щодо підтримки України зайняли в Росії. На початку березня з Москви було виправлено до Чигирина стольника Якова Лихарева та піддячого Івана Фомина. Вони мали повідомити Богдана Хмельницького, що царський уряд ухвалив рішення вжити заходів для замирення козаків з королем. Козацькі дипломати згодом розповідали в Москві, що «гетьман і все військо втішилися тією царською ласкою і набрали твердої надії».

В посольство до Москви виїхали полковник Кіндрат Бурляй і Силуян Мужиловський, які мали просити царя, щоб «совету и помощи дати изволил». Крім того, вони повинні були дістати дозвіл одному з них проїхати через російські землі до шведської королеви.

Чому Хмельницький звернув увагу на Швецію? Очевидно, як тонкий політик він хотів скористатися з того, що Швеція здавна перебувала у ворожих відносинах з Польщею. Прихильність до цієї скандінавської країни

посилювалася й тим, що шведські ландскнехти, яких польський король хотів набрати 1649 року для війни з козаками, до польського війська не з'явилися. І вже в лютому 1649 в Переяславі український гетьман недвозначно натякнув польським комісарам, що сподівається порозумітися з далеким північним сусідом: «Грозите мені шведами — і ці мої будуть». Однак тривалий час дипломатичні зносини Війська Запорозького не давали прикладів зв'язків з далекою і могутньою країною.

У березні гетьман Великого князівства Литовського Януш Радзивілл знову передав через свого тестя Василя Лупула пропозиції Богдану Хмельницькому, якими намагався схилити українських повстанців до покори шляхті. Він висловлював велике невдоволення тим, що Богдан Хмельницький не дозволив литовським жовнірам зайняти Стародуб, Лоїв і Любеч, де продовжували порядкувати козацькі урядники. Радзивілл намагався залякати запорозьку старшину, підкреслюючи усіляко, що коронне військо могло б розбити козацьке ще до зими. З другого боку, манив її солодкими обіцянками надання шляхетства. Особливо розсипався Радзивілл про майбутнє самого гетьмана і його сім'ї. Молодшого сина Юрія пропонував влаштувати «при дворе великом... при боку его королевской милости». Дочки мали б можливість «бути за великими людьми».

У відповідь на цей лист Радзивілла український гетьман, як було записано зі слів козацьких дипломатів у Москві, відповів, «что он Лоева и Любеча ему не уступит, для того что они стали по обе стороны реки Днепра. И только их поступитца, и поляком и Литве будет дорога чиста во всю Украину».

Дещо згодом у похідний табір під Іллінцями до Богдана Хмельницького прибув посол Януша Радзивілла жовнір Ісаєвич. Його місія полягала в тому, щоб переконати українське військо не виступити проти польсько-литовського. Український гетьман поставив умову: якщо литовське військо не перейде Дніпра, то і він не виступить проти Радзивілла.

Перед Богданом Хмельницьким стояло завдання втримати добрі стосунки з усіма сусідами. Відправляючи угорських послів Юрія Раца і Стефана Луца, український гетьман подякував Юрію Ракоцію за посольство: «Ми наполягаємо тільки на тому, щоб і надалі ваша найясніша високість зволила ставитись до нас з такою ж доброзич-

ливою прихильністю, щоб наші вороги не мали втіхи. Ми ж обіцяємо, що при всякій нагоді на знищення будь-яких ворогів ми з усім Військом Запорозьким будемо готові служити вашій найяснішій високості. Більше про нашу прихильність повинні розказати вашій найяснішій високості посли, яким ми дали повну віру і яких зовсім не затримали» [41, с. 285].

Ситуація була складною для гетьмана, оскільки Юрій Ракоцій через кілька днів звернувся до Богдана Хмельницького зі скаргами на Василя Лупула, войовниче настроєного проти нього і валаського господаря Матвія Бесараба. Ракоцій, зважаючи на родинні зв'язки українського гетьмана з Лупулом, просив вплинути на свата.

У той же час у відповідь на слізні прохання Лупула подати допомогу в боротьбі проти об'єднаних угорсько-валаських сил, Богдан Хмельницький написав: «І хоч вороги оточують мене із стількох сторін, але я висилаю в поміч сина мого і вашої милості... з кількома тисячами». Гетьман обіцяв згодом прислати більше військо.

Тоді ж з похідного табору Тимофій Хмельницький написав Лупулу через посла останнього Міхалецького, що вже рушив на допомогу тестеві. З гетьманичем були разом браславський полковник Носач, уманський — Глух, вінницький — Богун та корсунський (очевидно, Максим Нестеренко).

Одночасно дипломати Хмельницького готували грунт для збройного виступу проти Речі Посполитої. На початку квітня козацькі посли привезли до Бахчисарая двох шляхтичів, яких захопили як язиків. Закликаючи хана в похід, просили перед вирушенням орди спішно вислати «муйнацького царевича та перекопського бея, аби поляки не наробили більшої шкоди». Під цим мався на увазі віроломний напад шляхетського війська в березні на Животів, Погребище, Монастирище та інші українські міста й села.

Успішною була й місія до Туреччини. До Чигирина у відповідь прибув турецький посол Магмет-ага з грамотою та великими подарунками для Богдана Хмельницького,— короною, шаблею, булавою, бунчуком і кафтаном. Гетьман їх прийняв, але згодитися на пропозицію султана перейти в підданство відмовився: всіляко зволікаючи з відповіддю, відіслав його до Умані. Адже саме тоді козацькі посли були в Москві, де ставили питання про підданство Росії.

14 травня відпущено посольство Кіндрата Бурляя та Силуяна Мужиловського з Москви. Разом з ними на Україну виїхали російські посли Артемон Матвеєв та Іван Фомин. Козацькі дипломати везли Богдану Хмельницькому лист від патріарха Никона, в якому було запевнення, що він клопотатиметься перед царем про українські справи.

Зважаючи на значні зрушення в російсько-українських відносинах, гетьман намагався їх настійно розвивати по різних каналах. Так, 12 липня Богдан Хмельницький прийняв у Чигирині брянчанина Асана Уривкова, котрий прибув на Україну за завданням свого воєводи Григорія Долгорукова з листом «о управном деле и для проведывания вестей... И гетман де лист воевотцкой у него принял и говорил ему, чтоб великий государь пожаловал ево, гетмана, и все Войско Запорожское, велел приняти под свою государскую высокую руку» [30, т. 3, с. 349].

У відповідь на скаргу Григорія Долгорукова про утиски, які роблять козаки на російськім пограниччі, Богдан Хмельницький написав грізного універсала почепському сотнику. Аби виключити в майбутньому подібні інциденти, гетьман писав: «Для того приказываем вам сурово, чтоб есте тое своей воли чинити перестали и тех, которых в тюрьме детей боярских имеешь чтоб если тотчас повыпущал, и иных и все животины их, которые если был позабирал, чтоб еси тотчас поворочал без всякого переводу, чтоб нас больши жалобы от порубежных не доходили. А будет того не учинишь и всего им не отдашь, а ты ведай о том добре, что и свое потеряешь, и головою своею приплатишь, инако не чинячи» [41, с. 296].

Про це своє послання почепському сотнику Богдан Хмельницький повідомив брянського воєводу Долгорукова.

І 22 червня Олексій Михайлович ухвалив рішення «принять под свою высокую государеву руку» Україну й подати її народу військову допомогу в боротьбі проти польської шляхти. Царську грамоту про це везло до Чигирина російське посольство, очолюване стольником Федором Абрасимовичем Лодиженським.

Ось чому, прибувши до Константинополя, козацькі посли Самійло Зарудний та Жегун просили іменем гетьмана і війська, щоб султан лише вислав до польського короля свого посла із вимогою не зачіпати козаків, інак-

Козацький посол
за часів Б. Хмельницького
Павло Тетеря

Козацький посол
за часів Б. Хмельницького
Іван Брюховецький

Генеральний писар
за часів Б. Хмельницького
Іван Виговський

Козацький полковник
за часів Б. Хмельницького
Петро Дорошенко

ше, мовляв, Туреччина виступить проти Речі Посполитої. Просили також дати суворий наказ кримському ханові, аби він, ідучи на допомогу повстанцям, не дозволяв орді спустошувати українські землі й забирати людей у ясир.

На початку липня на Україну прибув посол турецького султана Осман-чауша. Він привіз пропозицію турецького дивана: передати Порті у володіння Кам'янець і перейти в підданство, за що обіцялося прислати 10 тисяч яничарів на чолі з сілістрійським пашею. Крім того, Порта хотіла одержувати щорічну данину з України: 10 тисяч червоних золотих, тисячу волів і 10 тисяч овець. Українська старшина не прийняла пропозицію султана й відмовилася від допомоги за таких умов.

Вирішено було звернутися за нею до донців. І у відповідь на прохання про допомогу з Дону прибуло посольство на чолі з отаманом Іваном Сергеєвим. 40 козаків, які приїхали з ним, було відіслано в «черкаские городы», очевидно, для досягнення домовленості на місці про конкретні спільні дії в боротьбі проти польської шляхти.

Тим часом до Константинополя рушило ще одне козацьке посольство (16 чоловік). На його прохання допомогти в боротьбі проти шляхти турецький диван відповів: ханові вже дано наказ і від сілістрійського паші дозволено йти охочим, а цілого війська послати не можна, бо це призведе до розриву з Польщею.

Разом з полковником Ілляшем 30 липня до Чигирина виїхав турецький посол Магомет-ага. Він віз Богдану Хмельницькому лист від візира Азем-Магомета, де той звертав увагу гетьмана на вчинок Тимофія Хмельницького, який без дозволу султана пішов з військом до Волощини — васального князівства Порти. Гетьманові радилося «тримати свого сина в міцній дисципліні».

Хан зволікав з виступом на допомогу. Тому 21 липня до Бахчисарая спеціально прибув козацький посол отаман Федір Шелонський з повідомленням, що Ян-Казимир уже вийшов з військом зі Львова, виславши вперед 40 тисяч.

Іслам-Гірей, продовжуючи затягувати з поданням допомоги, зажадав повніших звісток про сили шляхти, для чого відправив на Україну татарина Сефер-аталика.

На початку серпня той приїхав до козацької столиці, маючи завдання повідомити Іслам-Гірея про сили, якими виступила шляхта на Україну.

Для одержання таких відомостей Богдан Хмельницький «велел из войска войсковому есаулу Демку с козаки итти за Белую Церковь, чтоб из ляцкого войска добыть языка. А полковник де Богун с козаки ж пошел с другой стороны от города Виницы для языков же, чтобы про королевский приход ведать подлинно» [30, т. 3, с. 352].

17—19 серпня в Суботові відбулися зустрічі російського посла Івана Фомина з козацькою старшиною. Детально поінформувавши його про обстановку на Україні, Богдан Хмельницький наполягав, щоб у Москві швидше вирішувалося питання про возз'єднання. Про це мав говорити в Москві і козацький посол Герасим Яцкевич, котрий виїхав кількома днями раніше. Після його зустрічей у Москві, звідти 13 вересня було виряджено до Чигирина ближнього стольника Родіона Стрешнєва і дяка Мартем'яна Бредихіна, яким доручалося провести переговори з Богданом Хмельницьким про умови возз'єднання України з Росією.

Крім того, Олексій Михайлович нагадував своїм представникам, аби «им говорить к гетману, чтоб он послал ко государю с ними своих посланцов, добрых и знатных людей».

4 жовтня російський цар прийняв у Золотій палаті нових козацьких послів на чолі з Лавріном Капустою. Їм було повідомлено, що Земський собор ухвалив 1 жовтня рішення про майбутнє підданство України. Для здійснення цієї місії цар відрядив спеціальне посольство на чолі з ближнім боярином Василем Васильовичем Бутурліним.

З козацького табору повідомили, що одержали 8 листопада грамоту царя через Лавріна Капусту, «посланника нашего, от его царского величества принесенную, радостно прочетши, сразумили есмо же его царское величество, яко царь православный... нас со всем Войском Запорожским под крепкую руку примает и милостиво жалует» [41, с. 307].

Висловивши глибоку вдячність російським послам на чолі з Василем Бутурліним, які прибули на Україну, український гетьман просив їх чекати в Переяславі, де відбудеться рада.

На початку грудня, зважаючи на зраду хана, котрий за спиною козаків потай вів переговори з поляками про перемир'я, Богдан Хмельницький змушений був погодитися на припинення бойових дій на умовах Зборівського

договору. З похідного табору під Гусятином він повідомив російських послів про закінчення бойових дій проти шляхти і про спішний виїзд прямо до Переяславля.

Просуваючись з козацьким військом в глиб України, Богдан Хмельницький надіслав аналогічні листи представникам Російської держави з Корсуня та Чигирина.

Тут, у Чигирині, 28 грудня відбулися переговори між українською старшиною та російськими послами Родіоном Стрешнєвим та Мартем'яном Бредихіним. Після їх закінчення Богдан Хмельницький відправив листа Олексію Михайловичу, в якому поділився радістю в зв'язку з рішенням російського уряду прийняти Україну до складу Росії.

Восьмого січня 1654 року за велінням Богдана Хмельницького до Переяслава зібралася козацька старшина з усіх полків. Зранку цього дня гетьман зібрав попередньо старшину, яка повністю підтримувала рішення про те, щоб «под государеву высокую руку поклонитися». Після цього в обід на площі біля храму була скликана генеральна рада, на яку зібралося «великое множество всяких чинов людей».

Вийшовши на середину кола, Богдан Хмельницький став під бунчуком і виголосив промову, в якій вказав на ті наслідки, що могли б чекати Україну, якби вона підпала під владу Туреччини, Криму чи Польщі. Після цього він зазначив, що єдино правильним рішенням буде з'єднання України з Росією, про що її царя Олексія Михайловича «мы уже шесть лет беспрестанными молении нашими себе просим».

Присутні на площі переяславці і представники з інших регіонів України схвально зустріли цю пропозицію. Як зафіксовано у звідомленні російських послів, «а народ по нем вси единогласно возопили: боже, утверди, боже, укрепи, чтоб есми во веки вси едино были».

Але при цьому мусимо зазначити: ніякого договору в Переяславі не підписувалося. Богдан Хмельницький і старшина вважали своїм головним завданням втягнути Московську державу у війну з Польщею, чого добивалися дипломатичними заходами, починаючи з 1648 року, і, крім того, зажадати від Росії гарантій, що вона доти воюватиме з Річчю Посполитою, поки українські землі не будуть визволені з-під шляхетського панування. Козацькій старшині, писав академік А. Кримський, тоді «Україна уявлялася як самостійна держава, але в

злуці з однією з сусідніх держав». Ось чому в Переяславі Богдан Хмельницький і старшина перед тим, як присягати Олексію Михайловичу, зажадали від Бутурліна гарантій, що московський цар не віддасть України полякам, не добиватиметься скорочення козацьких збройних сил, не порушуватиме кордонів і управлінських структур Гетьманщини, тобто не обмежуватиме її суверенних прав. Коли російський посол відмовився дати такі гарантії, посилаючись на те, що московські самодержці ніколи не складали подібних присяг — для цього досить їхнього високого слова, сталося непередбачене: гетьман залишив представників Москви в церкві, а сам кілька годин відбував нараду з старшиною. Під час цієї наради гетьман ще присилав двох полковників, котрі повторили вимогу щодо гарантії присягою суверенних прав України. Зрештою, зійшлися на компромісному рішенні: московські посли від свого імені присягнуться перед Богом, що Олексій Михайлович додержить тих умов, які висувала козацька старшина від імені української людності.

Тоді ж Богдан Хмельницький написав листа Олексію Михайловичу з подякою: «Что ваше царское величество пожаловати под крепкую и высокую руку свою государскую нас, верных слуг своих, приняти изволити».

Відкривалася нова сторінка в історії України.

Поклавшись в усьому «на государеву милость», гетьман у той же час залишив за собою право підтримувати зв'язки із закордоном. Так, на початку січня до нього прибули посли від кримського хана зі скаргою на вінницького полковника Івана Богуна, козаки якого побили багато татар, які поверталися з-під Жванця. Богдан Хмельницький відповів, що татари, проходячи козацькою територією, грабують і шкоди чинять — «хай хан їх стримає, бо він інакше сам також буде мушений за своїх людей постояти».

Водночас на прохання російських послів Василя Бутурліна, Івана Алфер'єва та Ларіона Лопухіна, котрі стурбувалися приїздом представників з Криму, Богдан Хмельницький повідомив їх про суть своїх переговорів з представниками кримського хана. Зокрема, він заспокоїв їх тим, що приїзд послів Іслам-Гірея був викликаний рішучою відсіччю козаків Вінницького полку, які за вказівкою Івана Богуна розправилися з татарами, що грабували українське населення.

П'ятого лютого з Чигирина було відправлено козацьких послів до Криму. Їм доручалося так говорити ханові, беям, агам і всім мурзам: «Коли ви будете в приязні з нами, як раніше, ми й з вами так будемо; коли ж ви будете допомагати ляхам і воювати на нас, то ми за наказом великого государя вдаримо на вас з Дону і Дніпра і будемо воювати як ворогів».

Тоді ж було відправлено козацьких послів до угорського князя Юрія Ракоція з пропозицією підтримувати дружні відносини — «щоб між нами, як і раніше, існував зв'язок найтіснішої дружби». Відновленню цих контактів сприяло те, що 30 січня угорський князь Юрій Ракоцій відпустив затриманого з минулого літа посла Богдана Хмельницького — полковника Михайла Суличича. Останньому було вручено листа від Ракоція та його союзників — воєвод молдавського та мунтянського, в яких вони виправдовувалися перед українським гетьманом за участь у воєнних діях проти козаків, зокрема проти корпусу Тимофія Хмельницького. В посланні висловлювалося побажання відновити давні приязні відносини.

Та найважливіша подія — направлення посольства до Москви, що мало добиватися підтвердження прав і привілеїв для українського народу. Богдан Хмельницький, зокрема, писав: «Для того посланников наших, Самойла Богдановича, судью войскового, и Павла Тетерю, полковника переяславского с товарищи, к пресветлому лицу твоего царского величества с сею грамотою отпускаем и просим, дабы им твое царское величество праведные свои очи показати и милостивое ухо приклонити изволил, и молений наших не презрил» [41, с. 321].

Одночасно з проханням затвердити права і привілеї українського народу Богдан Хмельницький окремо написав Олексію Михайловичу про задоволення просьб переяславських і чернігівських міщан.

Олексій Михайлович прийняв посольство Війська Запорозького на чолі з Самійлом Зарудним 13 березня. Царю було передано листи Богдана Хмельницького.

Задовольняючи просьбу гетьмана, висловлену в одному з них, Олексій Михайлович повідомив Донське військо грамотою, що «учинился в подданстве под нашего царского величества рукою гетман Богдан Хмельницкий и все Войско Запорожское и вся Малая Русь со всеми городами и землями» [81, т. 29, с. 787].

Крім того, на прохання української старшини цар наказував донцям: якщо татари допомагатимуть запорозьким козакам проти Польщі і Литви, «и вы б на Крымские улусы степью и Черным морем не посылали и задоров с ними ни в чем не чинили. А будет, крымский хан вправде своей не устоит, а учнет посылать на наши Черкаские или на иным украинные городы войною, и вы б, атаманы и казаки, прося у Бога милости, также над Крымским юртом промышляли, сколько вам милосердный бог помочи подаст» [81, т. 29, с. 788].

У той час, коли козацьке посольство перебувало в Москві, Богдан Хмельницький написав ще одного листа до Олексія Михайловича з проханням підтвердити права і привілеї українського народу, швидше відпустити його представників. Крім того, царя було поставлено до відома, що польський король Ян-Казимир і литовський гетьман Януш Радзивілл поширюють серед українського населення підбурювальні універсали.

Малися на увазі і листи Яна-Казимира та Януша Радзивілла до козаків із закликом відмовитися від присяги російському цареві, «а щоб вірності й прихильності королеві й Речі Посполитій дотримати, і хоч цілими полками, хоч одинцем переходили чи то до коронного війська, чи до Великого князівства Литовського».

Олексію Михайловичу пересилалися також листи великого гетьмана Станіслава Потоцького та шляхтича Павла Олекшича до вінницького полковника Івана Богуна, в яких останнього обіцянками різних привілеїв намагалися привернути на службу Польщі.

Гетьманський посланець Філон Горкуша, котрий виїздив до столиці Російської держави, мав також лист до козацьких послів Самійла Зарудного і Павла Тетері з наказом добиватися від російського уряду підтвердження прав Війська Запорозького, викладених у 23 пунктах. А саме:

1. «... Потвердити права й вольности наши войсковые, как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживалися, и вольности свои имели в добрах и в судах...».

2. «Войско Запорожское в числе 60 000 чтоб всегда полно было».

3. Зберегти права православної шляхти.

4. Міське самоуправління «чтоб из наших людей обираны...».

5. На булаву гетьманську віддати староство Чигиринське.

6. Надати право обрання гетьмана з наступним затвердженням його царем.

7. Зберегти давні права козацтва.

8. Генеральному писареві щоб «было 1000 золотых для подписков, также и мельница для прожитку потому, что великие расходы имеет».

9. «На всякого полковника чтоб мельница была б...»

10. «... На судьи войсковые по 300 золотых да по мельнице, а на писаря судейского по 100 золотых».

11. «Также ясаулом войсковым и полковым... иметь по мельнице».

12. «На поделку снаряду войскового и на пушкарей... також на обозного 400 золотых».

13. Не порушувати предковічні права духовні та світські.

14. Щоб за прийом чужоземних послів «гетьману и Войску Запорожскому... во гнев не было».

15. Аби доходи на Україні збирали місцеві урядники.

16. Воєводи царські не можуть місцевих звичаїв і законів ламати.

17. Окремо видати грамоти на права козацькі та шляхетські.

18. Про митрополита мають посли усно говорити.

19. Цар має послати своє військо, не гаючись, до Смоленська, аби випередити шляхту.

20. На кордоні з Польщею «3000 поставить или как его царское величество изволит».

21. За звичаєм виплачувати гроші полковникам, осавулам і сотникам.

22. Аби донські козаки були готові допомогти в боротьбі з татарами.

23. У Кодаку, прикордонній фортеці, має завжди бути 400 чоловік. «Також и на тех, которые за порогами Коша берегут, чтоб его царское величество милость свою изволил показать» [41, с. 323—325].

Необхідно уточнити, що наведені пункти «Статей Богдана Хмельницького» в оригіналі не збереглися. Маємо їх у копії — «Список с белорусского письма», який підготували дяки Посольського приказу в Москві. Можемо лише твердити, що пропозиції гетьмана повністю відповідали тій його позиції, яку він викладав перед своїми послами до Москви в березні 1654 року: «Од-

нако помните, ваша милость, и сами, как Василей Васильевич Бутурлин словом ево царского величества нас утвердил что ево царское величество не только нам права и привилегии от века данные подтвердити и при вольностях наших стародавних сохранити, но и паче еще особные свои всякого чину людям показовати имеет милость» [41, с. 333].

Олексій Михайлович і боярська дума 21 березня затвердили одинадцять (з 23, що були викладені) «Статей Богдана Хмельницького», які визначали становище України в складі Російської держави. Ними, зокрема, передбачалося право як на вибори місцевої влади в населених пунктах, так і гетьмана, витрачання коштів на утримання козацького війська, оплату старшини. Спеціальною статтею окреслювалися зовнішньополітичні функції Війська Запорозького,— «послов о добрых приходили и с чем отпущены будут, о том писать к царскому величеству подлинно и вскоре. А которые послы присланы от кого будут царскому величеству с противным делом, и тех послов и посланников задерживать в Войске и писать об них о указе к царскому величеству вскоре ж, а без указу царского величества назад их не отпускать. А с турским салтаном и с польским королем без указу царского не ссылатца» [30, т. 3, с. 562].

По суті справи, це був документ, яким обидві сторони взяли на себе відповідні зобов'язання, дотримання яких на майбутнє було скріплене урочистими актами: Олексій Михайлович — своїм царським словом «и нашими государскими грамотами укрепити велели», а Військо Запорозьке — присягою своїх представників на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким. У ньому, як видно, Україні гарантувалася певна державна самостійність, як зовнішня, так і внутрішня. Інша справа, що Богдан Хмельницький і старшина розуміли зміст цих статей як військовий союз, а російський цар обертав їх у «пожалування».

Відправляючи з Москви козацьке посольство Самійла Зарудного і Павла Тетері 27 березня, російський цар вручив їм для передачі Богдану Хмельницькому «жалованную» грамоту про збереження прав і вольностей Війська Запорозького. Гетьману було послано нову військову печатку.

Крім того, Олексій Михайлович передав грамоту, якою «пожаловали: староству Чигиринскому со всеми

приналежностями велели быти Войска Запорожского при гетманской булаве, по прежним правам и привилиям».

З Філоном Горкушею 12 квітня Олексій Михайлович надіслав грамоту Богдану Хмельницькому, в якій запевнив, що «... от нас, великого государя, опричь нашей государской милости и вольностей их (українців.— *В. С.*), тяготи им никакие ни в чем отнюдь не будет, и они б в том на нашу государскую милость были надежны безо всякого сумнения» [30, т. 3, с. 572].

Серед багатьох документів російського царя, переданих через Філона Горкушу на Україну,— похвала гетьманові за вірність, за те, що прислав підбурювальний універсал Радзивілла, відомості про похід під Смоленськ, про платню Війську Запорозькому, настанови донцям, аби погоджували свої дії з українськими козаками, про надіслану грамоту Івану Богуну, котрий не спокусився на обіцянки польського короля. «И мы великій государь, тебя, полковника, за ту твою службу и постоятельство, что ты на их прелесть не уклонился и за благочестивую веру стоишь твердо и непоколебимо, жалуем милостиво... А мы, великій государь, учнем вас (українців.— *В. С.*) держати в нашем царскаго величества милостивом жалованье и в признанье во всем по прежним правам и вольностям, и те ваши прежніе права и вольности подкрепили и на то на все наши государскіе жалованные грамоты дать вам велели, чтоб на нашему государскому жалованью быть вам в вольностях своих и в покоях безо всякіе неволи, и вам бы на нашу государскую милость быти надежным» [2, т. 10, с. 577—580].

Незважаючи на те, що Олексій Михайлович відмовляв Війську Запорозькому входити без його відома в зносини з двома своїми противниками — Річчю Посполитою і Туреччиною, до столиці османської Порти в квітні прибуло козацьке посольство. Очолював його «служебник» з канцелярії Виговського сербин Микола Маркевич. Мав він завдання від старшини повідомити султана про зрадливу політику кримського хана, про те, що запорозькі козаки «з Москвою ввійшли в приязнь».

Крім того, представники Війська Запорозького вимагали від султана повернути Молдавське князівство Василю Лупулу і дати наказ Іслам-Гірею, аби не допомагав Яну-Казимиру проти козаків.

У цей же час до Криму було відправлено полковника

Семена Савича. Він мав доповісти ханові докладно про обстановку на Україні, зокрема про вторгнення поляків під Умань, про похід Радзивілла до Любеча і Лоєва.

Повідомляючи в листі до Сефер-аги, зокрема, про те, що за порадою хана і татарської старшини «ми... склали братерство і приязнь з Москвою», Богдан Хмельницький просив Іслам-Гірея не порушувати договір про допомогу в боротьбі проти шляхти.

Водночас український гетьман вимагав у хана дати роз'яснення: чи й справді татари збираються вирушити в поміч Речі Посполитій проти козаків.

Козацький полковник Семен Савич, прийнятий у Бахчисараї наприкінці квітня ханом, заявив останньому, що коли той з ордою підніметься на московського царя, то порушить приязнь з гетьманом і Військом Запорозьким: Богдан Хмельницький з полками зустріне Іслам-Гірея за Перекопом, пошле своїх людей Дніпром і морем. З іншого боку донські козаки підуть на Крим Азовським морем. Чи ж вдасться тоді ханові себе вберегти, не те щоб Москву опанувати?

Після цих слів хан підбіг до козацького посла й ударив того в обличчя. Та полковник Семен Савич повторив: «Ми тепер у вічнім підданстві Московського царства, під високою царською рукою».

Того ж дня на повторній аудієнції Іслам-Гірей пробував відмовити козаків від союзу з Росією, докоряючи: «Як же це ваш (гетьман.— *В. С.*) і всі ви, козаки, забули мою приязнь і раду». Семен Савич на те сказав: «Яка, царю, приязнь і рада? Приходив ти до нас в поміч на польського короля, а тільки покористувався ясиром — польським та козацьким. Набрав собі зі своїми людьми полону, збагатився, а нам, козакам, ніякої помочі не вчинив» [2, т. 10, с 589—590].

До речі, коли в Бахчисараї Іслам-Гірей ще 19 березня дав аудієнцію козацьким представникам Опанасу і Лукіяну і вони повідомили хана, що «гетьман з усім військом піддався під царську руку і хрест йому цілував», то хан, за словами російського посла в Криму Лодиженського, дуже розсердився і хотів убити запорозьких послів. Однак вони не злякалися, заявивши, що прийшли в посольстві і вбивати їх немає за що. Більше того, Опанас і Лукіян попередили Іслам-Гірея: цим він не прихилить до себе Війська Запорозького, а коли й справді задумає йти на Московське царство, то козаки його за

Перекопом стрінуть і «зовсім нечесно завернуть». Почувши це, хан скасував свій смертний наказ і звелів відправити цих послів, а замість них просив прислати нових.

Однак, враховуючи загрозу війни з Польщею, гетьман мусив змовчати в даний момент, оскільки хотів одержати татарську допомогу. І невдовзі, 1 травня, до Бахчисарая прибув козацький гінець Кіндрат Сидоренко, котрий передав ханові листа від Богдана Хмельницького. В ньому, зокрема, повідомлялося про польський наступ великими силами, в зв'язку з чим український гетьман просив підмоги. А 9 травня в Чигирині відбулася зустріч Богдана Хмельницького з татарським послом Алкасом Когітою. На його заяву, що хан тільки тоді буде допомагати козакам, коли вони розірвуть союз з Москвою, Богдан Хмельницький відповів: «Коли хан задля грошей, що ляхи дають і хана спокушують, хоче від нас — Війська Запорозького відступити і присягу зламати — ми покладаємо нашу надію на Бога, а від царя не відступимо, поки душа в тілі. А як хан на нас з ляхами прийде або людей пришле,— ми як з неприятелем боротися будемо, на землі і на водах, скільки бог дасть помочі і розуму» [37, т. 9, ч. 2, с. 897].

На початку червня із ставки у Вязьмі на кордоні з Литвою Олексій Михайлович закликав Богдана Хмельницького виступити проти польського короля разом з князем Олексієм Трубецьким. Останній мав прийти до Києва з великим військом, після чого спільно з українськими козаками розпочати бойові операції. Водночас Богдан Хмельницький повідомив Олексія Михайловича, що «с ратными людьми Ивана Никифоровича (Золотаренка.—*В. С.*) полковника нежинского, посылаем до боку твоего царского величества». 18-тисячний козацький корпус — Ніжинський і Чернігівський полки — під командуванням Івана Золотаренка на прохання царя мав допомагати російським військам у воєнних діях проти Януша Радзивілла.

Тоді ж Богдан Хмельницький відправив назад посла молдавського воєводи Стефана Георгіци, затриманого в Чигирині в зв'язку з участю його війська в наступі польської шляхти на Україну навесні. Вісті, привезені цим послом до Молдавії, свідчили про «велику силу московську» і намір українського гетьмана частину війська обернути на Кам'янець-Подільський, а частину — на Костянтинів.

Одночасно Хмельницький повідомляв царю про становище в Польщі. Зокрема, з табору під Богуславом Богдан Хмельницький відправив до Олексія Михайловича посланника Михайла Махаринського. Він мав особисто представити царю інформацію про те, «што ся у короля и Речи Посполитые и в войсках их чинитца».

До російського царя було направлено і могильовського (на Дніпрі.— *В. С.*) шляхтича Костянтина Поклонського, котрий перейшов на бік українських козаків і представив себе поборником возз'єднання Білорусії з Росією. В супровідному листі, врученому Поклонському, він просив Олексія Михайловича «всем пожаловать его».

Весь час після звернення Радзейовського ще в 1652 році Хмельницький пробував зав'язати дружні відносини зі Швецією. Двох послів, що йшли на Україну, було перехоплено. І лише влітку 1654 року на Україну прибув перший офіційний представник шведської корони, якому довелося добиратися аж через Царгород.

Згадка про нього міститься в описі подорожі через Україну Павла Алепського. Останній тоді бачив у Києві священика Іллю Грека, котрий жив у Парижі, а прибув тоді з дорученням від шведської королеви Христини до Хмельницького. Через нього вона підтвердила згоду подати козацькому війську збройну допомогу.

Цей Ілля Грек не хто інший, як Данило Грек, котрий потім згадувався в історичних джерелах також під іменем Данила Калугера, Данила Олівеберга [89, с. 447].

Є підстави вважати, що Данило Грек був на той час досить досвідченим і перевіреним дипломатом, оскільки йому було доручено таку відповідальну місію, як посередництво в укладанні українсько-шведського військового союзу. Разом з Данилом Греком до Стокгольма вирушав ще один грек — Іван Тафралій, котрий також був уже відомий своїми здібностями в налагодженні зносин України з сусідніми державами. Він, крім того, виявив уже певну вірність гетьману: визволившись з полону, до якого потрапив під Берестечком, Іван Тафралій через Угорщину і Молдавію повернувся до Богдана Хмельницького.

В листі до королеви гетьман висловлював задоволення, що нарешті вдалося зав'язати відносини, просив не затримувати в Швеції козацьких послів. Колишньому підканцлеру Речі Посполитої Ієроніму Радзейовському

гетьман писав, що на Україні підтримують проект спільного виступу шведських і козацьких сил проти Польщі.

А усно посли мали в Стокгольмі подякувати за те, що Швеція не допомагала Польщі у війні проти козаків; запевнити, що вони ніколи не помиряться із шляхтою, а з Швецією підтримуватимуть добрі відносини; на Україні хотіли б бачити добросусідськими відносини між Швецією та Росією.

Воєнні дії проти Польщі змусили гетьмана розширювати контакти з Росією, частіше зв'язуватися з Олексієм Михайловичем, координуючи спільні дії. Він попереджає російського царя про наміри польського короля ввійти в порозуміння з кримським ханом і турецьким султаном й висловлює думку, що зараз слід скористатися пропозицією Швеції взяти участь у війні проти поляків. У зв'язку з цим український гетьман просив, аби цар козацьких послів до Швеції «не задержуючи, яко найпрудшей одпустити веліл, щоб рати шведскиї, яко найпрудшей поспешалис».

Водночас посли Війська Запорозького Лук'ян Сухиня та Герасим Лобачевський з товаришами прибули на Дон. Український гетьман повідомив через них донських побратимів, що одержав наказ від царя вести бойові дії проти кримського хана і закликав до того ж Донське військо.

Запорозьких послів було повідомлено: донці обіцяють зараз же йти морем — човнами й степом — іньми, як тільки надійде звістка, що орда піднімається з Криму.

14 липня 1654 року до Фастова приїхали царські посланці Петро Протасьєв та Іван Амиров. Вони доставили царське золото для козацького війська, а також подарунки гетьманові і генеральній старшині. У спеціальній грамоті Олексій Михайлович сповіщав: «А впредь наше царского величества на войско Запорожское будет по нашему разсмотрению, как окам ведано учинитца, сколько в Малой России всяких доходов будет».

Треба зазначити, що питання про надіслання почесного «жалування» виникло ще в ході переговорів у Москві в березні — квітні 1654 року. Саме тоді посли Війська Запорозького добивалися від російського царя негайного зарахування на жалування, тобто твердо встановлене річне грошове утримання, 60-тисячного реєстрового козацького війська. Відкладаючи розгляд цього питання до

часу, поки будуть вивчені можливості місцевих доходів України, представники царя послідовно зводили переговори до почесного пожалування золотими. Це й було обіцяно українським послам. Однак обидві сторони мали на увазі різне: козацтво — реальну плату за службу, а російський цар — військові відзнаки, які дістали поширення ще з часів утворення Московської держави.

У Москві помилилися щодо підрахунку реальної кількості козаків у війську Богдана Хмельницького — там підготували золоті саме на 60 тисяч чоловік. У той же час у козацьких полках перебувала величезна кількість людей понад встановлений реєстр. Після тривалих дебатів козацька старшина ухвалила рішення не видавати золото на руки козакам.

Велику діяльність розгорнув Богдан Хмельницький у цей час, аби привернути сусідів до союзу з Російською державою. Так, у серпні він брався бути посередником у прийнятті в підданство Москви ногайців. А з України виїхало козацьке посольство до Волощини. У ті ж дні відбули українські представники до Угорщини і Валахії. Мета їх, за словами Богдана Хмельницького з листа до Олексія Михайловича, «чтобы под крепкую руку твоего царского величества приклонилися, а с нами в приятстве жили».

Цар, крім того, регулярно одержував усі останні новини з України. Так, 15 вересня 1654 року переяславського сотника Якима Сомченка, брата першої дружини Богдана Хмельницького, було відправлено до Олексія Михайловича з інформацією про воєнні дії. В листі до царя, зокрема, вказувалося, що татарські загони вичікують, аби напасти на українські землі, коли козаки вирушать на захід, «о чем нам невольники, которые в их неволе лет до девяти и десяти были, выходя подлинно сказывают».

Гетьман повідомляв про спроби противників відірвати його від Росії. Так, коли в козацькому таборі прийняли посла очаківського бея, що мав за мету «відлучити» українське козацтво від Росії, то Богдан Хмельницький писав цареві: «Однако мы ищущи у тебя великого государя нашего твоего царского величества всякого добра прелестям их не верим и о том тщатися будем, чтоб они радости не восприяли».

Подібну спробу вчинив і Тохтамиш-ага, представник нового хана Магмет-Гірея, котрий вимагав від Богдана

Хмельницького розірвати союз з Москвою, погрожуючи в разі незгоди наступом на Україну. У ці дні козацький гетьман приймав і посла сілістрійського паші Сіяруша з подібною ж місією — відректися від акту Переяславської ради.

Козацька старшина, врахувавши обстановку, приготувалася до можливої агресії ординців. Богдан Хмельницький писав у зв'язку з цим цареві: «Также послали есьмя посланцев наших и на Дон с неприязни татарской, дая знать, чтоб и они струги готовили и на Крым шли, о чем и твое царское величество грамоту свою пошли к донским козакам, чтоб на Крым шли».

Посольство на Дон знову очолив Лук'ян Сухиня, котрий просив російських побратимів, аби готували новий морський похід на Крим «далеко більше як 30 човнів». А через Тохтамиш-агу гетьман передавав новому правителю Бахчисарая, що неможливо Україні відступитися від московського царя, водночас попереджуючи Магмет-Гірея: «...на нашому боці правда, а тому ми молитимемо бога і, стоячи на кордонах наших, готові вмерти, даючи відсіч кожному нашому ворогові».

Дипломатичні зносини гетьмана з Росією наприкінці 1654 — на початку 1655 року характеризуються в основному повідомленнями про бойові дії. Так, 22 лютого з Богуслава гетьман написав до Олексія Михайловича про бій з польсько-татарськими військами під Маньківкою і про наступ татар на Торговицю та Умань.

Богдан Хмельницький звернувся тоді листовно до патріарха Никона з проханням, аби той просив Олексія Михайловича, «дабы нам воинством своим помощи изволил».

З такою ж місією на початку березня канівський сотник Осип Томиленко виїхав з листом до царя, в якому повідомлялися польські і татарські плани: «...всю Украину сего лета мислят извоевать».

З огляду на це в середині березня в Чигирині приймали послів Війська Донського. Обговорювався план спільного походу на Крим, про що потім писав гетьман до воєводи Василя Шереметєва: «Те ж посланники нам сказывали, что калмыки на Крым пошли б тотчас, только указу от его царского величества ожидают, а от нас вестей. Добро бы, чтобы калмыки полем, а донские казаки судами морем на Крым пошли: тогда б татарове своих городов оберегали, а не к ляхам на помочь шли».

Цікаво, що саме тоді до Чигирина прибув «от цесаря турецкого посол великий, Шагин-ага, с прелестными своими поганскими, выговаривая, что татаровя без ведомости их ляхом на помочь приходили и нас воевали». Богдан Хмельницький у зв'язку з цим писав Олексію Михайловичу, що про піддання турецькому султану не може бути й мови, бо «понеже мы одинова, отдав крестное целованье вашему царскому величеству единому православному царю подсолнечному и наследником вашего царского величества, вечне работати присягли есмя и за ваше царское величество и за веру православную всякого времени есмя готовы умирать, а неприятели все посторонние на изменных умыслах и лестях своих никогда не утешатся» [41, с. 419].

З пропозиціями розірвати союз з Росією звернувся до українського козацтва і перекопський намісник Карач-бей, котрий обіцяв у такому випадку подати допомогу проти ляхів. Його лист Богдан Хмельницький також переслав цареві.

Після цього до столиці османської Порти виїхало козацьке посольство «скаржитися на кримських і ногайських татар за те, що вони, забувши їх приязнь і любов, і все добро, зложилися з поляками і їх, черкасів, побивають, городи і міста палять, пустошать і руйнують, — аби султан велів їх стримати, бо коли не стримає, то нехай на черкасів не жалує: вони за свої кривди кримцям і ногайцям віддячать» [37, т. 9, ч. 2, с. 1098].

У відповідь султан прислав до Бахчисарая свого чауша з наказом, аби хан на запорозьких козаків «не ходив, полякам не допомагав, а жив би в згоді й приязні з черкасами по-давньому». Угорський же посол Стефан Луц, котрий наприкінці квітня прибув до Чигирина, привіз і листа від поляків, які намагалися замиритися з козацтвом, настроїти його проти Москви. Однак безнадійність таких намірів змушені були невдовзі визнати й самі шляхтичі.

Тоді польський король зробив ще одну спробу звернутися до Війська Запорозького, намагаючись привернути його на свій бік. Проте обіцянки різних привілеїв не подіяли. Шляхетський хроніст Мартин Голінський змушений був зазначити, що козаки погордили ласкою і не прислали на сейм послів з покорою.

Старшина справді не думала в цей час про відправлення послів до Речі Посполитої. У середині травня до

Чигирина приїхав посол шведської королеви Данило Калугер. Українська старшина ухвалила рішення відправити разом з ним до Стокгольма сотника Кіндрата Бурляя. Це для того, підкреслював Богдан Хмельницький у листі до Олексія Михайловича, аби «больши приятелей было, нежели неприятелей, к тому же, когда там наши посланцы будут, то никаких посилков шведы ляхом не дадут и ни в чем верити не будут, и о всем на них же воевати имут» [41, с. 427].

10 липня з Туреччини виїхали козацькі посли Роман і Якуб. Від гетьмана султан жадав, аби той не пускав своїх козаків на турецькі землі і стримував від морських походів козаків донських. За це Порта обіцяла боронити його від усіх неприятелів, складала йому на те присягу, Хмельницький разом з військом також мав присягти Туреччині на вірність, обіцяючи жити в злагоді з усіма васалами султана: Кримом, Молдавією, Мунтенією і Угорщиною.

На знак своєї ласки посилалося із Шагин-агою шість каптанів для гетьмана, аби їх щасливо носив і султана пам'ятав.

Відносини гетьмана з Швецією стали регулярними. Так, у середині серпня до шведського короля Карла Густава, котрий вів бойові дії на території Польщі, було відправлено козацького посла Івана Тафралія. 24 серпня з-під Кам'янця-Подільського Богдан Хмельницький відпустив Олександра Юлія Торквата, посла шведського короля Карла Густава. У свою чергу той 18 вересня з-під Кракова повідомив Богдана Хмельницького про свої успіхи у війні проти Польщі, просив тримати зв'язок з його генералами. У відповідь гетьман вислав у розпорядження Карла Густава тритисячний полк.

Уже відомий Данило Калугер мав викласти шведам козацький план проти турків: Військо Запорозьке з Венецією й Англією (очевидно, була вже домовленість з Кромвелем) мало вести проти Порти морські операції, а Росія і Швеція за участю козаків — сухопутні.

Доводиться дивуватися здатності Данила Грека обминати різні перешкоди, які виникали в дипломатичних зносинах України зі Швецією в умовах воєнних дій. Відомий полякам як зв'язковий між Карлом X і Богданом Хмельницьким, він постійно наражався на велику небезпеку. Так, Радзейовський повідомляв 21 жовтня 1655 року Карла X, що він тричі посилав листи до українського

гетьмана, але двох його посланців шляхтичі вбили по дорозі й листи пропали.

Є дані, що було видано спеціальний наказ короля Яна-Казимира в березні 1655 року піймати і вбити Данила Грека.

Очевидно, з огляду на це Богдан Хмельницький послав наприкінці жовтня 1655 року Данила Грека до Карла X під охороною 3000 козаків. Спорядження посольства під такою сильною охороною пояснюється бажанням українського гетьмана якнайшвидше укласти союзний договір зі Швецією.

Треба сказати, що Данило Грек нічого не добився від шведів, хоч і пробув у таборі Карла X майже два місяці. Марно просидівши там листопад і грудень, він в ультимативній формі зажадав від короля, аби той висилав посольство на Україну або ж підтвердив, що ніякого посольства до гетьмана не буде. Після 29 грудня він змушений був виїхати на Україну, щоб, за словами короля, «не нудьгувати у Варшаві» (захопленій шведами).

З собою він віз листи Радзейовського. Звертаючись до Богдана Хмельницького, той ще раз підтверджував рішення Карла X про відмову від допомоги українського козацького війська, повідомляв, що сам збирається прибути послом від шведського короля. Очевидно, він розраховував водночас вирішити справу із своїми колишніми маєтностями на Україні.

Слід звернути увагу й на такий факт. 27 вересня з Варшави колишній підканцлер Речі Посполитої Ієронім Радзейовський передав листа до наказного гетьмана Івана Золотаренка через його посла — сотника Івана Петровича. Останній приїздив на переговори про козацьку допомогу.

Водночас Радзейовський почав вимагати від українського гетьмана, аби козаки не йшли в глиб Польщі. Він відправив листа до Богдана Хмельницького, в якому, зокрема, писав: король шведський більше не потребує козацької допомоги, тож хай він уже повертається назад. Коли гетьман прочитав цього листа, то «так сильно загнівався, що тут же подер його, приказуючи, що він живе не за наказами і волею Радзейовського».

З того часу намітилися розходження й з шведським королем, котрий, здобувши Краків і вважаючи себе вже господарем Польщі, став розпоряджатися й тими землями, що й на схід від Львова, хоч і не володів ними. Тим

більше, що саме тоді там перебував зі своїм військом гетьман.

З табору під Львовом 23 вересня Богдан Хмельницький повідомив магістрат Львова про розгром біля Городка коронного війська і поставив вимогу здати місто. Переговори, які тривали до 12 жовтня, закінчилися перемир'ям. Згідно з ним місто мало відкупитися. Умови український гетьман ставив такі: «на присутнє тут військо мешканці міста повинні дати викуп чотириста тисяч золотих. На наших військових слуг повинні дати сто сувоїв сукна фалендишу (англійського чи голландського виробництва.— *В. С.*) та двісті сувоїв шиптуху (тканина для корабельних вітрил.— *В. С.*), а також тисячу кожухів, дві тисячі чобіт. А зокрема на полковників і на різних військових старшин п'ятдесят сувоїв кармазину, двісті сувоїв півгранату (темно-синього кольору.— *В. С.*), десять сувоїв півшкарлату (темно-червоного кольору.— *В. С.*), п'ять штук оксамиту, десять штук атласу, десять штук адамашку (вироби з шовкової тканини.— *В. С.*), п'ятдесят центнерів свинцю для піхоти. Щоб було звільнено як наших, так і московських в'язнів» [41, с. 452].

Після того, через місяць, відбулася зустріч Богдана Хмельницького з послом Яна-Казимира Станіславом Любовіцьким. Останній, передавши лист короля, спробував умовити гетьмана, аби рятував того від шведського наступу. Проте Богдан Хмельницький мав свій план: користуючись моментом, з'єднати українські землі під «козацьким рейментом», тобто управлінням.

5 листопада в Семигороді козацькі посли вже підписали договір.

До речі, французький дипломат Шевальє де Терлон зазначав, що поляки всіляко намагалися перешкодити союзу Хмельницького з Ракоцієм. При цьому шляхетський представник Станіславський доводив останньому, що той може втратити багато чого сам. Ракоцій відповів, що він, звичайно, може обернути зброю проти козаків, однак саме зараз вони йому потрібні, аби здобути польську корону, яку йому запропонували самі поляки. А взагалі, додав Ракоцій, козаки є найбільші і найнебезпечніші вороги Речі Посполитої.

Повертаючись до діяльності дипломатів Війська Запорозького в цей час, слід зазначити, що 11 листопада під Озірною з'їхалися татарські й козацькі посли для

укладення перемир'я. На заяву, буцімто запорожці зламали присягу, дану ханові, генеральний суддя Самійло Зарудний відповів: «Гетьман, писар і він, суддя, і полковники присяги своєї не ламали і хочуть бути з татарами в приязні, а царському величеству піддалися в вічне підданство тому, що вони з ним одної благочестивої віри. Київ же й інші городи віддали тому, що ті городи були предків його — великих благочестивих царів російських, і про те нема що й згадувати» [37, т. 9, ч. 2, с. 1143].

На вимогу Сефер-казі відступити від російського царя татари почули: козаки цареві присягли навіки невідступно і царських воєвод не видадуть і готові за них голови положити.

Новий, 1656 рік почався дипломатичними зносинами зі шведами. Богдан Хмельницький запросив на Україну колишнього коронного підканцлера Речі Посполитої Ієроніма Радзейовського для переговорів. А 2 січня Богдан Хмельницький одержав листа від Карла Густава. Той погоджувався на пропозицію гетьмана, щоб козацьку територію окреслити по Віслу.

Карл X змінив свою політику щодо України, як тільки його становище в Польщі стало непевним у зв'язку з повстанням проти шведської окупації. Вплинув на короля, очевидно, й зміст перехопленого людьми Карла X листа Виговського від 7 березня 1656 року до польського короля Яна-Казимира. У листі короля запевняли в тому, що козаки не допустять переходу шведів за Віслу. Відтак Карл X знову почав готуватися до серйозних зносин з українським гетьманом. Він доручив Данилу Греку провести нові переговори з Богданом Хмельницьким. Очевидно, відбувалося це не без участі Радзейовського, котрий згодом у листі до Карла X від 3 травня 1656 року переконував останнього в тому, що саме Данило Грек якнайкраще зможе залагодити шведсько-козацьку справу.

Передусім Карл X непокоївся тим, чи не виступлять проти Швеції українські козаки, котрі були найближчими союзниками Російської держави, що саме в цей час заявила про бойові дії із заморським сусідом.

Становище Карла Густава було таким, що він просив Богдана Хмельницького особисто зустрітися для переговорів.

12 березня Хмельницький обіцяв письмово Карлу Густаву допомогу козаками. Однак незабаром гетьману стало відомо про нові плани шведського короля: Поділ-

ля й Сянiччину — Ракоцiєвi, а собi — пiвнiчну частину України, Белзчину, Холмщину. На це Богдан Хмельницький згоди не дав i в листi до шведського короля 22 березня пообiцяв вiдновити переговори лише з настанням лiта.

У цей час наполегливо добивався розширення контактiв з козаками Юрiй Ракоцiй, розраховуючи на їхню вiйськову силу. Богдан Хмельницький 4 квiтня запевнив його про вiдправлення в найближчий час посольства до Угорщини.

Лише 10 квiтня українська старшина призначила посла до Угорщини — Iвана Брюховецького, «воїна нашого вiйська». Цього ж дня гетьман повiдомив кримського старшину Пириш-агу про вирядження козацьких послiв до хана.

Козацьке посольство на чолi з полковником Лаврiном Капустою прибуло до Константинополя 19 квiтня. Воно повiдомило вiзира, що запорожцi в союзi з Ракоцiєм вирушили проти Польщi.

Багато клопотався гетьман у цей час про звiльнення бранцiв з татарського полону. Так, коли 16 травня до Чигирина приїхав татарський посол Субан-ага, не доставивши з собою українських полонених, Богдан Хмельницький звелiв йому повертатися назад.

Козацькi посли, якi одразу ж пiсля цього прибули до Криму, зажадали в хана негайної видачi полонених i ясиру, iнакше грозили розiрванням миру. Хан виправдовувався тим, що його наказ про звiльнення українського населення ще не встигли виконати «меншi начальники».

Улiтку 1656 року Богдан Хмельницький велику увагу придiлив налагодженню тiсних зв'язкiв з Угорщиною. При цьому, очевидно, враховувалося те, що поляки просили в Ракоцiя допомоги вiйськами i грошей в позичку, обiцяючи «його самого або сина його за короля собi мати», про що повiдомив угорський посол Шебешi. Богдан Хмельницький з приводу цього написав Олексiю Михайловичу: «Мы, видя дело непристойное к тому напрасно и все земли на себя гневить, велим приятелей себе, нежели неприятелей, пребывать, в приятстве жить позволили, и того посла с приятством отпустили, прося о том короля венгерского, чтоб ляхам никакие помочи не давал и ни в чем не верил».

Богдан Хмельницький заявив угорському послу Францу Шебешi 20 липня, що Вiйсько Запорозьке пере-

буватиме в дружніх стосунках з Трансільванією, Молдавією та Валахією. Зокрема, гетьман сказав: «Ні на чиє доручення чи вимогу ми не піднімемо зброї і не дамо допомоги проти них — ні ради плати, ані з будь-якого іншого приводу, безпосередньо чи посередньо: Ми не дозволимо набирати нас або записувати воїнів... і не дамо ворогам, що йдуть на них (якщо такі знайшлися б), переходити через наші володіння. Ми ніколи не складемо на їх шкоду договору, трактату чи угоди; навпаки, якщо такі договори дійдуть до нашого відома, ми своєчасно дамо їм знати і свято шануватимемо в усіх справах щиру доброзичливість, приязнь і довір'я угод з їх високістю і з його спадкоємцями та підданими і союзниками їх держави, ми накажемо також нашим підданим шанувати їх» [41, с. 58].

Великі сподівання щодо зміцнення міжнародного становища гетьман покладав на переговори, що мали відбутися між Росією і Польщею. Богдан Хмельницький заздалегідь повідомив Олексія Михайловича, що послом Війська Запорозького на переговорах з Річчю Посполитою у Вільно призначено сотника Романа Гапоненка, який одержав від гетьмана вичерпну інструкцію, як себе поводити на них.

Однак переговори, на яких вирішувалася доля України, відбувалися без участі її посольства, його просто не допустили туди, бо, мовляв, козаки — піддані царя. У зв'язку з цим 2—12 жовтня 1656 року в Чигирині відбулася загальна козацька рада Війська Запорозького, спеціально скликана для обговорення результатів Віленської комісії. Посли, що повернулися з Вільно, пише академік І. Крип'якевич, «вхопили за ноги гетьмана, обливаючись слізьми», говорили: «Погибло тепер запорозьке військо, помочі не маємо нізвідки, нема куди прихилити голову. Москва хоче віддати Україну назад ляхам – козацьких послів не допустили до посольського табору, як псів не пускають до церкви» [2, т. 3, с. 555].

За опублікованими свідченнями очевидців, розповідь послів справила велике враження на Хмельницького, кинувся він, «як божевільний, як такий, що зійшов з ума...» Батько тодішнього генерального писаря І. Виговського підтверджував клятвено й такі слова гетьмана: «Діти, ви тим не журіться! Я знаю, що з тим зробити! Треба відступити від царя! Підемо туди, куди нам вкаже

Всевишній,— не тільки під християнського царя, але й під бусурманського» [2, т. 3, с. 556]. Правда, слід додати, що подібного з уст українського гетьмана ми більше ніколи не зустрічаємо, навпаки, він, перебуваючи вже на смертному одрі, заявляв російському послові Бутурліну: «Трактую певне, иже я и ин нихто живущий в Малой России его царского величества от высокие руки неотступны, и просим вас, чтобы вы наше моление и просьбу до царского величества донесли, абы его царское величество, кто нас пред его царским величеством удасть невинне, тому верити не велел» [2, т. 3, с. 575].

Однак ускладнення у відносинах з Росією все-таки залишилися. Вони пояснювалися передусім тим, що Олексій Михайлович, за допомогою козацьких полків добившись визволення російських земель від шляхетського поневолення, а також зайнявши майже всю Білорусію і Литву, відмовився від дальших воєнних дій, які мали б завершити повне вигнання польських загарбників з історичних українських земель, і пішов на переговори з Польщею, сподіваючись стати і королем Речі Посполитої. При цьому російський цар не прислухався до попереджень Богдана Хмельницького про віроломство шляхти, яка багато разів ламала своє слово.

Гіркоти від того, що опісля сталося у Вільно, козацькій старшині додавало й те, що в липні 1656 року до Чигирина прибув царський посол Василь Кікін з тим, щоб гетьман подав свої пропозиції на Віленський з'їзд — «чтоб мы, Богдан Хмельницкий, гетман с Войском вашего царского величества Запорожским... объявили межи какими б городами и местами черкаскими и польскими рубеж учинить» [41, с. 501]. Враховуючи це, Хмельницький поставив вимогу, аби кордон з Польщею встановлювався, «як за давніх князів руських». При цьому царському послу роз'яснювалося, що «від початку кордон у великих князів руських з польськими королями був по саму Віслу і угорський кордон» [41, с. 502].

Звичайно, польська делегація, впевнившись у тому, що тепер з російським посольством можна не рахуватися, оскільки воєнні дії проти Речі Посполитої припинилися, відмовилася приймати такі пропозиції і почала вимагати повернення України. Оскільки козацькі посли не тільки не брали участі в переговорах, а й не одержували про їх хід жодної інформації від російських представників, вони змушені були передавати до Чигирина лише ті чутки,

що кружляли навколо переговорів, окремі уривчасті повідомлення, зокрема про вимогу Польщі щодо повернення України. Звичайно, така інформація справляла гнітюче враження. Сумніви посилювалися відомостями про те, що польська делегація перервала переговори, мотивуючи, що має подати на розгляд сейму пропозицію про обрання Олексія Михайловича на польський престол. Тобто, бажаючи й далі продовжити перемир'я, шляхта вирішила затягнути час, аж поки ця проблема не втратить актуальності. Підтвердилася далекоглядність Богдана Хмельницького, котрий застерігав Олексія Михайловича від безперспективного союзу з Річчю Посполитою: «...вони цього договору ніколи не додержать... Тому ще раз тебе, єдиного під сонцем православного царя, благаємо: не давай православного народу в наругу, яку облудно готовлять йому ляхи» [41, с. 519].

На початку 1657 року полковник П. Тетеря навіть заявив від імені Хмельницького в Москві: «Он гетман Виленской комиссии не принял и был о том сумнителен, не для тово, чтоб покою не хотеть, а вести войну... а для того, что поляки на съезде хотели делать оманою». І коли цар повідомив на Україну, що шляхта не дотрималася віленських умов і не скликала сейму для обрання його польським королем, то Богдан Хмельницький мав усі підстави дорікнути Олексію Михайловичу: «Ми вас, великого государя, в минулих листах повідомляли про ці лядські хитрощі, що вони цього договору ніколи не приведуть у здійснення,— це в. ц. величності нині вже самим ділом стало ясно» [41, с. 566].

Події на Віленських переговорах висвітили справжнє ставлення Олексія Михайловича не тільки до козацької старшини, але й до всієї України, до її народу. Український гетьман побачив, що російський царизм не дотримає слова, коли доля України покличе стати на герць з тими, хто зазіхає на її землі. Тож стають зрозумілими подальші кроки гетьмана, що залишався патріотом України.

Хід подій на переговорах у Вільно прискорив нове зближення Карла X і Богдана Хмельницького. Саме з цією метою український гетьман відправив до шведського короля Данила Грека в серпні 1656 року після того, як Карл Густав запропонував союз. Козацький посол мав пропонувати від імені Богдана Хмельницького військову допомогу, а також ставити в ультимативній формі ви-

могу про вислання посольства для укладення українсько-шведського договору протягом десяти тижнів.

Аналіз історичних документів засвідчує, що в цей час Богдан Хмельницький стає активним будівничим нового союзу держав у Східній Європі, до якого мали ввійти Україна, Швеція, Пруссія, Угорщина, Молдавія, Волощина і Литва. Здавалося б, які спільні інтереси можуть єднати Україну і Швецію? Однак результати Віленського договору дали можливість Польщі відновити своє становище, а це, звичайно, не влаштовувало Карла X, котрий мав намір заволодіти Балтійським узбережжям останньої. Ось чому він шукав собі такого союзника, який готовий був би до кінця воювати з Річчю Посполитою. Хіба в цей час можна було знайти кращого противника її, аніж козацька держава, що одчайдушно змагалася за повне визволення з-під шляхетського гніту?

Свої інтереси, що об'єднували їх проти польської експансії, мали Угорщина, Литва, Молдавія, Волощина, а також і Пруссія. У зв'язку з позицією останньої, зокрема, то можна погодитися з думкою про те, що саме завдяки успішному ходу визвольної війни українського народу Фрідріх Вільгельм — князь прусський і курфюрст бранденбурзький — зміг визволитися з-під впливу Речі Посполитої, оскільки вже в жовтні 1648 року він звільнився від обов'язку складати особистий жолд королеві Польщі і платити щорічну данину.

Слід додати, що в створенні цієї коаліції був заінтересований і такий визначний діяч, як Кромвель, сподіваючись, природно, відповідних вигід і для Англії.

Досить влучну характеристику українському гетьманові як видатному дипломату, що повністю відповідає і зусиллям Хмельницького по створенню коаліції європейських держав, починаючи з 1656 року, дав відомий французький письменник Проспер Меріме: «Вождь нації, оточеної могутніми сусідами, він присвятив своє життя боротьбі за її (України.— *В. С.*) самостійність. Здібний роз'єднувати своїх ворогів, як і зберегти єднання поміж вільними угрупованнями, якими сам заправляв, хоробрий, войовничий, багатий засобами політик, обережний в успіху, незламної твердості в невдачах».

Карл X, природно, зацікавився пропозицією військової допомоги з України. У зв'язку з цим він відправив до гетьмана разом з Данилом Греком свого посла Якоба Тернешельда. Однак їм, з огляду на бойові дії, не пощас-

тило перейти через Підляшшя. Ось чому й 25 жовтня 1656 року український посол перебував ще при шведському королі в Фравенбурзі (Пруссія). Є свідчення, що Данило Грек продовжував вести переговори зі шведами. Зокрема, він домагався, аби шведи пристали на те, щоб Краків відійшов до України. Мотиви козацького дипломата були досить-таки цікавими: мовляв, з цього міста козакам буде легше зноситися зі шведами, але породили сумнів у шведського короля: чи й справді має козацький посол від Богдана Хмельницького такі повноваження, оскільки ніколи чогось подібного йому не доводилося чути.

Треба зазначити, що Богдан Хмельницький та Іван Виговський відверто висловлювали своє невдоволення поведінкою Данила Грека, якщо він переступав межі інструкції, зокрема тоді, коли він з власної ініціативи переконував шведського короля в тому, що Україна відступиться від Москви. Почувши про це від шведського посла, гетьман і генеральний писар заявили йому, що Данило «обіцяв від їх імені вашій королівській величності більше, ніж йому було доручено».

Більше того, навіть уже після смерті Богдана Хмельницького (1657 р.) в українсько-шведському договорі від 6 жовтня 1657 року зазначалося: «Козаки допомагати зобов'язуються королю проти спільних ворогів, за винятком московського царя, оскільки з ним Військо Запорозьке пов'язане договором, якого не порушить».

Особливо ж енергійно відстоював Данило Грек право козацької держави на Руське та Белзьке воєводства (західноукраїнські землі.— *В. С.*), категорично протестуючи, щоб вони були віддані Ракоцієві при розділі Польщі. Гетьманський посол попереджував, що передача території з українським населенням Трансільванії призведе до війни між останньою й козаками.

До речі, козацькі посли і на аудієнції в Юрія Ракоція поставили умови: українська територія має бути по Віслу. Розміркувавши, Ракоцій дав відповідь: він згоден, якщо шведський король після розгрому Польщі віддасть йому Підляшшя і право на Краків.

Не могли задовольнити козацьку старшину й ті пропозиції, з якими приїхав до Чигирина на початку грудня інший шведський посол — Веллінг. Карл X хотів, аби під його руку відійшли не тільки Польща, а й українські землі зі Львовом, Кам'янцем і Баром. Звичайно, про згоду

з українською стороною за таких умов не могло бути й мови. Веллінг, не маючи інших інструкцій, мусив виконувати волю свого монарха, наполягаючи не тільки на цьому. За дорученням Карла X, котрий вимагав для себе право на володіння населеними маєтностями на Україні з тим, щоб посполиті з тих маєтностей не сміли виселятися в інші землі, і хотів тримати під контролем усе політичне і економічне життя козацької держави, він уперто гнув своє, чим викликав великий гнів Богдана Хмельницького. Останній у лютому 1657 року перервав переговори й відмовився розмовляти з Веллінгом. Той одержав вичерпне роз'яснення з приводу цього від генерального писаря Івана Виговського: козацька держава бажає поширити свої кордони «на всю старовинну Україну, або Роксолянію *, де була грецька віра й де ще й тепер живе мова (українська.— *В. С.*), аж до Вісли».

Водночас з домаганням відновлення прав України на території по Віслу, що входили до складу Давньоруської держави, гетьман поширював свій вплив і на землі Великого князівства Литовського, які населяють православні. Так, 17 листопада Богдан Хмельницький повідомив коменданта Слуцька Яна Гроса про взяття міста під захист Війська Запорозького.

1657 рік, останній у житті Богдана Хмельницького, залишив таку хроніку дипломатичних зносин українського козацтва:

7 січня в Чигирині дано аудієнцію російському послу Авраму Лопухіну. Він передав згоду царя на переговори Богдана Хмельницького з валаським і молдавським господарями і трансільванським князем.

9 січня. Богдан Хмельницький повідомив листовно Олексія Михайловича про воєнні приготування татарських («уже третей от хана ко всем ордам указ вышел, чтоб готовы были») і польських військ. «Ляхи,— підкреслив гетьман,— прежние свои хитрости и неправды оставить не хотят, понеже и ныне уже по съезде на Калюз (Калюс.— *В. С.*), город над Днестром будучий, выпадши из Каменца, высекли, и по иных местах около Бару не мало християн побили, и ныне вновь в Пенском присуде монастыри попалили...» [41, с. 554].

17 січня. Перед віленським воєводою і великим литовським гетьманом Павлом Сапєгою український геть-

* Одна з історичних назв України.

ман поставив вимогу вгамувати порушників спокою православної церкви, «вчинивши слідство і повернути забрані речі».

Того ж дня Богдан Хмельницький запевнив листом брацлавського підкоморія Степана Четвертинського про забезпечення недоторканності його маєтностей.

18 січня. З Чигирина виправлено шведського посла Тома Гарсона. Він повіз до Карла Густава лист Богдана Хмельницького, в якому висловлювалася впевненість у майбутній зустрічі.

26 січня. У відповідь на лист Юрія Ракоція, переданий Готардом Веллінгом, український гетьман повідомив того, що підтримує ідею союзу зі Швецією. Богдан Хмельницький, крім того, зазначив: «Через те, що найясніший король Швеції не відкрив нам усього спеціально через свого посла, ми теж відклали на пізніший час і вважаємо потрібним доручити розглянути і вирішити це окремим нашим послам, яких скоро вишлемо» [41, с 559–560].

Очевидно, саме після цього Карл X вирішив, аби успішніше розв'язати справу з гетьманом, взяти на шведську службу відомого козацького дипломата Данила Грека. Відомий відтепер у документах під іменем Данила Олівеберга де Грекані, він 7 квітня 1657 року виїхав до Волощини, через яку прямував до козаків новий шведський посол Лілієнкрона. Після нетривалого перебування у волоського господаря обидва вони вирушили до Чигирина.

Завдання перед ними король поставив нелегке — підбити Хмельницького на розрив з Москвою. Однак з самого початку український гетьман настроєний був неприхильно до нового шведського посольства, що відчув одразу ж Данило Олівеберг.

Не одразу вдалося представникові Карла X довідатися про причини неприхильного ставлення Богдана Хмельницького до нового шведського посольства. Лише через три дні він розвідав у Виговського: козацький уряд ніколи не пристане на співробітництво з шведами, якщо Карл X не погодиться на те, щоб український кордон пролягав аж до Вісли. І коли Олівеберг пояснив генеральному писареві, що король уже йде на значні територіальні поступки, на ті землі, що їх козаки вважають своїми, не буде більше претендувати, тоді Лілієнкрону було запрошено до гетьманської резиденції.

У російських документах є такий запис проекту договору між Угорщиною, Швецією та Україною, який привіз посол Карла Х: «А Ракоце б Венгерскому также и ему Свейскому на коруне польской не быть и королем польским не именоваться, а снести б коруна вся, а городки б за промысел войсковой поделить по себе кому где сподручнее. И гетман де Запорожской на то и позволил, чтоб коруна польская рознести... так бы учинить, будто коруна польская и не бывала» [2, т. 3, с. 580].

Справді, апетит Карла Х тепер зменшився: якщо раніше, наприклад, він претендував і на Литву, то тепер територію козацької держави пропонував поширити аж до Смоленська, щоб Україна могла мати зручніші торговельні зв'язки.

Сприймаючи новий підхід шведів, Богдан Хмельницький водночас намагався всіляко примирити Карла Х й Олексія Михайловича, а також продемонструвати перед послами останнього важливе значення союзу з Швецією. Для цього, мабуть, було влаштовано урочисту процесію пронесення королівських дарунків, аби, як зазначав Данило Олівеберг, «московські посли побачили на власні очі, яка є приязнь, довір'я й союз» між шведами й українцями.

8 березня. Богдан Хмельницький звернувся до путивльського воєводи Микити Зюзіна з проханням ужити заходів проти каменських жителів, котрі чинили кривди українському прикордонному населенню.

9 березня. Магістрату Львова було відправлено гетьманського листа про прихильність Війська Запорозького до міста. Богдан Хмельницький, висловлюючи впевненість, що львів'яни в разі потреби допоможуть повстанцям, писав: «Ми також дали наказ щойно відрядженому панові Антонові (полковнику Антону Ждановичу.— *В. С.*) стримувати не тільки військо запорожців, але й військо князя Ракоці, з яким з'єдналися наші задуми, не завдало вашмостям найменшої кривди».

У зв'язку з цим гетьман підписав універсал, яким найсуворіше застерігав козаків від будь-якого загострення відносин з жителями міста: «... суворо приказуєм, аби ся жаден, так з піших, яко і їздних не важился набігати, любо проїздом, яким-кол век способом, ані в домах шарпати, але овшем, аби ся з людьми міста Львова як з власними нашими обходили, до вшелякого гандлю і купецтва не чинячи перешкоди. Іначей гдиби кто між з ними по-

ступоват над виразноє наше росказанє і тоє било до нас донесено, сурове таковий каждий без фольги і отпуску караний будет водлуг заслуги і учинку своєго, би теж і на горло» [41, с. 564].

11 березня. Богдан Хмельницький звернувся до путивльського воєводи Микити Зюзіна про необхідність урегулювати непорозуміння між веприцькими і путивльськими жителями.

13 березня. У листі до Олексія Михайловича Богдан Хмельницький повідомив про похід Ракоція на Польщу і посилку Війська Запорозького для спільних дій. Крім того, гетьман написав: «... Посла своєго король Польской, Станислава Казимера Беневського секретаря, до нас прислал с тем, чтоб нас от вашей царского величества высокие и крепкие руки отлучить и чтоб мы с ляхами учинились попрежнему в совете и в соединенье. Чего на веки не только не учиним, но и помыслити не хочем, чтоб есмя от вас великого государя, вашего царского величества, единого православного царя, отступати имели» [41, с. 566].

Того ж дня Богдан Хмельницький окремо написав цареві про дочку колишнього молдавського воєводи Василя Лупула — вдову Януша Радзивілла. Просив, аби Олексій Михайлович підтвердив за нею маєтності.

14 березня. Царського стольника Василя Кікіна проінформовано письмово про відомості з козацького похідного табору Антона Ждановича: «про ляхов, мало где слышать собраньем великим, все розно порозбегалось только нечто там немного в собранье с Чернецким, за Краковом и те не смеют поля дати» [41, с. 571].

У березні, виряджаючи «старшого певного війська, на ім'я Лаврін Капуста, до Оттоманської Порти», Богдан Хмельницький звернувся до яничарського намісника з проханням сприяти українській дипломатичній комісії.

18 квітня. З Чигирина виправлено «великих послів найяснішого римського цісаря його милості». Вони приїжджали з листом від Фердинанда III в справі замирення.

Того ж дня Богдан Хмельницький повідомив Яна-Казимира про переговори з польським послом Беньовським.

23 квітня. Український гетьман написав до Олексія Михайловича про підготовку Туреччини до війни: «...салтан турской великие и многие войска свои поганские, сговорясь с Фердинандсом третьим, цесарем римским,

и с ляхи, которые все земли уж своею прелестию прельстили, на християн воевать збираетца, и мост на Дунае уже тот же салтан турской повелел делать скоро. Часть войска на мутьян (валахи.— *В. С.*) и волохи, часть на венгры, а часть на украинные вашего царского величества городы обратить имеет...» [41, с. 579].

У цьому листі, переданому Федором Коробкою, повідомлялося також про смерть константинопольського патріарха, про рішення старшинської ради передати гетьманство Юрію Хмельницькому.

24 квітня. З Чигирина виїхав литовський посол Дешковський. У листі, переданому через нього великому литовському гетьману Павлу Сапєзі, Богдан Хмельницький роз'яснював, зокрема: «...серйозно заявляємо, що не погодимося, ані дозволимо того, що може бути нехтуванням або зневагою наших вольностей. Насамперед вимагаємо поваги і величчя царя його милості московського, тому що ми про всі наші справи його повідомляємо і з ним взаємно радимося» [41, с. 585].

18 червня. Український гетьман написав до валаського воєводи Костянтина Щербана про бажання підтримувати з ним дружні зв'язки. Просив також не затримувати козацького посла.

20 червня. До Чигирина прибули шведський посол Лілієнкрона та угорський Шебеші.

21 червня. Прийнявши Данила Калугера, посла шведського короля, Богдан Хмельницький написав до Карла Густава: «Лист не може охопити всіх таємних справ, що торкаються обох сторін і які ми широко розкрили,— і ми будемо сповіщати про все через окремих посланців».

Тоді ж було відправлено листа про дружбу до бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма.

23 червня. Воєводу Григорія Ромодановського повідомлено про воєнні дії татарських військ.

28 червня. Вислухавши послів Пінського повіту Лукаша Єльського та Адама Спитка, старшинська рада в Чигирині прийняла пропозицію про взяття цих земель під козацьку протекцію. У виданім гетьманом універсалі зазначалося: «Якби хтось з ненависті до них або для укладення приязні і з'єднання з нами або з якої-небудь іншої продуманої причини хотів вчинити їм шкоду, вторгнувшись в їх край з військом і плюндруючи огнем і мечем їх маєтності, обіцяємо підтримувати їх, допомагати їм, і навіть з усім військом захищати від ворогів, що наступа-

ють на них, хоч би наших близьких, які не слухали б нашої поради і не припинили б цього» [41, с. 604].

Кінець червня. З-під Шаргорода кримський хан відправив козацького посла, хорольського сотника Василя Бута, якому заявив: зійшовшись з усією «потугою ляцкою, кримською і нагайскою», піде на козаків, які не захотіли підкорятися забаганкам татар.

10 липня. З Чигирина виїхало посольство до російського царя на чолі з Павлом Тетерею. В листі, який він віз до Москви, Богдан Хмельницький повідомляв про наступ кримських татар, повторний приїзд польського посла Казимира Беньовського.

Поставивши до відома Олексія Михайловича, що «послали есмя указ на Запорожье, чтоб взяв бога всемогущего на помочь, промысл на Крымом чинили», гетьман просив, аби цар звелів Війську Донському і «иным астраханским и казанским войскам, чтоб совокупясь с Войски Запорожскими, таков же промысл над Крымом чинили».

Водночас Богдан Хмельницький відправив листи до думного дяка Алмаза Івановича, бояр Іллі Милославського та Бориса Морозова з проханням сприяти козацькому посольству Павла Тетері.

16 липня. Воєводу Григорія Ромодановського повідомлено про наступ татар на Брацлавщину.

Такого ж змісту лист було надіслано з Чигирина йому і три дні згодом.

22—23 липня. Богдан Хмельницький звернувся до Григорія Ромодановського з двома листами про допомогу проти шляхти й татар.

Не пізніше 27 липня. Український гетьман написав листа до Олексія Михайловича про непорозуміння між конотопськими козаками і російським бояриным Никифором Ящиною.

Це був останній документ дипломатичної служби Богдана Хмельницького — 27 липня (за старим стилем) він помер.

Як же вплинула на подальший розвиток української історії спадщина козацької дипломатії Богдана Хмельницького?

Насамперед треба зазначити, що реакція Війська Запорозького на Віленський договір між Росією та Польщею, який ущемлював права і вольності українського народу, змусила царський уряд серйозно проаналізувати ситуацію, що склалася на Україні та навколо неї,

змінити свою стратегію і тактику. Було взято курс на пошуки опори серед козацької старшини з метою змінити з її допомогою внутрішню ситуацію.

Активізація цього курсу сталася після смерті великого гетьмана. Цей час цар і бояри визначили слушним для зміцнення своїх позицій на Україні, розгортання наступу на суверенітет козацької держави. На Україну було відправлено два корпуси російського війська — князя Ромодановського з Бєлгорода та Шереметьєва з Борисова. На Запорожжя відправився з відповідними інструкціями князь Трубецькой. Усе це робилося під виглядом «опіки» над козаками та Україною.

Але сподівання на якісь особливі «челобития» перед московським царем з метою отримання дозволу обрати нового гетьмана не справдилися. Генеральна Рада козацької старшини, висловлюючи волю Війська Запорозького, вручила булаву Івану Виговському без дозволу царя Олексія Михайловича.

Такий вияв незалежності Війська Запорозького змусив царський уряд спробувати нав'язати Україні нові статті договору. В них, зокрема, йшлося про обмеження війська до 40 тисяч, про вислання царських воєвод з ратними людьми до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Корсуня, Білої Церкви, Прилук, мовляв, для того, аби «те люди на оборону Черкасскихъ городовъ были всегда готовы». Крім того, ставилося питання про передачу царським властям Старого Бихова, який «піддався» Хмельницькому.

Коли цей проект став відомий на Україні, то піднялася широка хвиля протестів і обурення в середовищі козацтва, що вбачало в цьому кроці Олексія Михайловича серйозний підкоп під основу тієї Української держави, що існувала в рамках «Березневих статей» 1654 року.

Тож не дивно, що коли на новоскликаній Раді в жовтні 1657 року Виговський, розтлумачивши її учасникам суть пропозицій Москви і заявивши при цьому про своє небажання «бути в неволі», поклав булаву, йому повернули гетьманські регалії, обіцяючи одностайну підтримку всього війська в боротьбі за давні права та вольності України. Ці події зміцнили царя в думці про те, що підкорити козацтво можна лише розколовши його ряди.

Не визнаючи спочатку Виговського гетьманом, Олек-

сій Михайлович через свого воєводу Ромодановського вів таємні зносини із Запорозькою Січчю, двічі обдарував кошового Барабаша титулом гетьмана і гетьманською булавою; агенти царя сіяли недовіру й ворожнечу між старшиною та рядовими козаками, між реєстровиками і запорожцями. Московські воєводи заходилися усувати неугодну їм козацьку старшину, розсилаючи по Україні підбурювальні листи.

Пройшовши трагедію братовбивчої війни проти полтавського полковника Пушкаря і кошового Барабаша, Виговський зробив висновок, що «Москва готовить нам ярмо насамперед домашньою війною, себто нашою ж власною зброєю, а потім відверто підносить проти нас свою власну зброю без жодної нашої вини. Все те ми виявили, а тепер ми змушені підняти законну оборону та й удатися до сусідів з просьбою за поміччю для своєї свободи. Не в нас лежить причина цієї війни, що розгорілася».

У ході цього першого збройного конфлікту особливо прославився своєю жорстокістю до українського населення російський воєвода князь Юрій Баратинський. За словами дореволюційного історика Г. Карпова, дорогою до Києва він повісив 3000 чоловік. Це він запропонував цареві, аби втримати в руках російської армії Київ, «высечь и выжечь» на захід від міста все підряд на 150 верст.

Цей терор, а також усілякі вмовляння й подачки з боку Москви зрештою вплинули на рішення козацької старшини на чолі з Юрієм Хмельницьким повторно присягнути Олексію Михайловичу, але вже за умови обтятих прав. Зокрема, гетьман тепер повністю підлягав російському урядові, який відтепер мав призначати воєвод у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Браславі та Умані. З приводу цього видатний вчений В. І. Вернадський у своїй відомій статті «Українське питання і російське суспільство» зазначав: «Як і в період польського панування вищі верстви українського суспільства значною частиною йшли назустріч об'єднувальним тенденціям уряду, а народні маси, з поширенням на Україні нової соціально-економічної структури, перетворювалися на живий інвентар державного господарства, втрачаючи значення активної сили в національно-культурному житті краю».

І саме тому процес незгод між українським населен-

ням і російським царизмом, зумовлений централістичними пориваннями імперської влади, як і розкол у середовищі козацтва, призвели до «руїни», що довгі роки знекровлювала Україну, підточуючи її сили в боротьбі за незалежність.

Експансіоністська політика російського самодержавства протягом півстоліття настільки підірвала ці сили, що став приреченим на провал і крок у боротьбі за волю України, здійснений Іваном Мазепою.

Описані події значною мірою були зумовлені важливим і постійним фактором міжнародних відносин Європи другої половини XV століття — поширенням впливу Османської імперії. У ході воєнно-політичної експансії Туреччини в історії народів, що населяли передусім Південно-Східну та Центральну Європу, відбувалися значні зміни. Не обминув цей процес і України, загарбаної польсько-литовськими феодалами. Саме на долю українського народу припав основний тягар історичної місії пригасити войовничий запал Блискучої Порти. Найбільші феодальні країни тогочасної Європи — Германська імперія, Угорщина, Московська Русь, Польсько-литовська держава не спромоглися згуртувати єдиної військової сили в боротьбі проти небезпечного противника, що постійно загрожував усім європейським народам.

Міцна військова організація Запорозької Січі, своєрідність лицарського побуту і беззастережна відданість визвольним ідеалам, рішуча боротьба проти будь-яких поневолювачів, проголошення як головних засад рівності людини перед законом, справедливості й свободи зумовили активне включення українського козацтва XVI — середини XVII століття в систему тогочасних міжнародних відносин, зробили його рівноправним і впливовим суб'єктом міжнародної політики.

Відомо, що дипломатія кожної держави, в тому числі й у середні віки, захищала в першу чергу інтереси того класу, який обіймав панівне становище в своїй країні. На цьому тлі різко виділяється діяльність дипломатичної служби українського козацтва, яка передусім була провідником інтересів рідного народу в боротьбі за національне та соціальне визволення з-під гніту іноземного поневолення. Формуючись і зміцнюючись паралельно з розвитком запорозького козацтва, яке «струснуло навіть польським троном», вона готувала грунт для процесу

складання української державності, що викристалізувалася в ході визвольної війни 1648—1654 років у Гетьманщину — саме ту форму політичної автономії, яка залишилася життєздатною протягом більш як століття.

У другій половині XVI — середині XVII століття козацькі дипломати, як правило представники дніпровської вольниці, були відомі в усій Європі, їх приймали монархи далеких від України земель. У складному переплетінні міжнародних подій того часу вони зуміли знайти своє місце і відіграти важливу роль у вирішенні багатьох життєво важливих питань; вплив українського козацтва, його дипломатії особливо позначився за часів видатного державного діяча, воєначальника і дипломата Богдана Хмельницького, зусиллями якого витворився акт Переяславської ради, що круто змінив історичну долю українського народу.

Коли після січня 1654 року російський царизм почав порушувати укладений договір, козацька старшина змушена була розвинути активну дипломатичну діяльність для забезпечення міжнародних прав України, здійснюючи в багатьох випадках самостійну політику. Особливо цей процес посилився після підписання Віленського миру, внаслідок чого спостерігався відхід від Переяславської ухвали. Відтепер український гетьман і сам почав, не пориваючи з Росією, порушувати пункти «Березневих статей»: не платив ніяких податків, Війська Запорозького утримував понад 60 тисяч, незважаючи на протести російського царя,вів переговори зі Швецією, Угорщиною, Туреччиною, Польщею. Не прислухаючись до застережень і прямих заборон з боку Москви, гетьман намагався розширити кордони своєї держави, прилучаючи до неї історичні українські, а також білоруські землі, населення яких виявляло бажання про це. І лише смерть залишила нездійсненними великі плани видатного дипломата і державного діяча.

ОСНОВНА ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

1. Акты Московского государства, изданные Императорской Академией наук. Спб., 1890, 1894. Т. 1—2.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Спб., 1861, 1863, 1864, 1875, 1878, 1889. Т.1,2,3,8,10 (доп. к т. 3), 14.
3. *Алекберли М. А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков. Саратов, 1961.
4. *Антонович М.* Переяславська кампанія 1630 р. Прага, 1944.
5. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западного края. Вильно, 1870. Т.7.
6. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. К., 1914. Т. 4. Ч. 3.
7. *Бантыш-Каменский Н. Н.* Переписка между Россиею и Польшею по 1700 год. М., 1862.
8. *Баран О.* Козаки на імператорській службі в роках 1635—1636 // Укр. історик (Мюнхен; Торонто; Нью-Йорк). 1979. № 1—3.
9. *Баран О.* Козаки на Закарпатті в 1619 році // Укр. історик. 1970. № 1—3.
10. *Баран О.* Шах Аббас Великий і запорожці // Укр. історик. 1977. № 1—2.
11. *Бевзо О. А.* Львівський літопис і острозький літописець. К., 1971.
12. *Боплан де Г. Л.* Описание Украины, или областей Королевства Польского... Спб., 1832.
13. *Борщак І.* Європа й Україна в минулому // Календар товариства «Просвіта» на 1925 рік. Львів, 1925.
14. *Борщак І.* Козаки Хмельницького під Дюнкирхеном (1645): (По невиданим документам архівів військового міністерства й міністерства закордонних справ у Парижі) // Укр. трибуна (Варшава). 1922. 7 січ.
15. *Борщак І.* Французький часопис про українські справи в рр. 1631—1647 // Діло (Львів). 1935. 18, 19 квіт.
16. *Борщак І.* Хмельниччина й французька дипломатія (По невиданим документам архіва французького міністерства закордонних справ) // Укр. прапор (Берлін). 1926. 15 трав., 15 черв., 15 лип.
17. *Борщак І.* Хмельниччина й тодішня французька преса // Укр. трибуна. 1921. 16 груд.

18. *Вахнянин Н.* Взаємини проміж Козаччиною та Персією у літах 1618, 1619 і 1620 // Правда (Львів). 1868. № 43 — 45.

19. *Величко С.* Сказание о войне казацкой з поляками. К., 1926. Т.1.

20. *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке: Изд. Временной комиссией для разбора древних актов. К., 1848, 1851, 1855, 1864. Т. 1 — 4.

21. *Вергун І.* Нові матеріали про Хмельниччину // Визвольний шлях (Лондон). 1977. № 10.

22. Вести—Куранты, 1600—1639, 1642—1644, 1645—1646, 1648. М., 1972, 1976, 1980.

23. *Вимина А.* Донесения венецианца Альберто Вимина о казаках и Богдане Хмельницком. К., 1900.

24. *Винар Л.* Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького (1648 — 1657) // Визвольний шлях. 1959. № 10—11.

25. *Винар Л.* Князь Дмитро Вишневецький. Мюнхен, 1964.

26. *Винар Л.* Початки українського реєстрового козацтва // Укр. історик. 1964. № 2—3.

27. *Винар Л.* Огляд історичної літератури про початки української козаччини // Укр. історик. 1965. № 1—4.

28. *Висковатов А.* Обзор морских походов русских IX — XVIII ст. М., 1946.

29. *Возняк М.* Виправа запорожців на Перекоп 1608 р. // Діло. 1930. 7, 11 січ.

30. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. М., 1953—54. Т. 1—3.

31. *Ганновер Н.* Богдан Хмельницкий. Летопись еврея-современника. Одесса, 1878.

32. *Голобуцкий В.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. К., 1962.

33. *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество. К., 1957.

34. *Грабовецький В. В., Гавриленко В. О.* Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи // Середні віки на Україні. 1971. Вип. 1.

35. *Грабовецький В. В.* Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648 — 1654 рр. К., 1972.

36. *Грабянка Г.* Действия презельной и от начала поляков крвавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого. К., 1853.

37. *Грушевський М.* Історія України-Руси. К., 1909, 1913, 1928. Т. 7—9.

38. *Гуслистий К. Г.* Нариси з історії України. К., 1941. Вип. 3.

39. *Дашкевич. Я.* Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // Укр. іст. журн. 1971. № 9.

40. Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді. Рукописний відділ.

41. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). К., 1961.
42. Документы об освободительной войне украинского народа (1648–1654). К., 1965.
43. Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908, 1912, 1913. Т. 4, 6, 8, 12, 16.
44. *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1906). Спб., 1901.
45. Звідомлення Ілька Борщака з дослідів в архівах Західної Європи // Записки НТШ. Львів, 1924. Т. 124.
46. *Зеркаль С.* Руїна козацько-селянської України в 1648–1764–1802 роках. Новий Йорк, 1968.
47. Из истории сношений Москвы с Крымом при царе Михаиле Федоровиче // Изв. Таврической ученой арх. комиссии. Симферополь, 1906. № 39.
48. История дипломатии. М., 1941. Т.1.
49. Исторические связи народов СССР и Румынии: Сб. документов: В 3 т. М., 1965. Т. 1–2.
50. Книга Посольская метрики Великого княжества Литовского. М., 1845.
51. *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории Украины XVI — первой половины XVII века. Днепропетровск, 1978.
52. *Ковальский Н., Плохий С.* Источники о деятельности германской и ватиканской дипломатии на Украине в 90-х годах XVII века // Вопр. герм. истории. Днепропетровск, 1984. Вып. 12.
53. *Кордуба М.* Богдан Хмельницкий у Белчизні й Холмщині. Краків, 1941.
54. *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий. Спб., 1904.
55. *Котошихин Г.* Россия в царствование Алексея Михайловича. Спб., 1906.
56. *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. К., 1954.
57. *Крип'якевич І.* Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // Записки НТШ. Львів. 1914. Т. 127–128.
58. *Крохмалюк Ю.* Жовті Води. Львів, 1936.
59. *Кузич-Березовський І.* Замітка на історичну подію // Батьківщина (Торонто). 1967. 24 черв.
60. *Кулиш П.* Польская колонизация Юго-Западной Руси // Вестник Европы. Спб., 1874. Т. 2.
61. *Кулиш П.* История воссоединения Руси. Спб., 1874. Т. 1.
62. *Кушева Е. Н.* Народы Северного Кавказа и их связи с Россией. Вторая половина XVI — 30-е годы XVII века. М., 1963.
63. *Лашков Ф.* Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв. // Изв. Таврической ученой арх. комиссии. Симферополь, 1890. № 9.
64. *Лашков Ф.* Статейный список Семена Безобразова 1595 г. // Изв. Таврической ученой арх. комиссии. Симферополь, 1892. № 15.

65. *Лемерсье-Келькеже Ш.* Литовский кондотьер князь Вишневецкий и создание Сечи по данным Оттоманских архивов // Франко-русские экономические связи. М.; Париж, 1970.

66. Літопис Самовидця. К., 1971.

67. *Лурье Я. С.* Донесение агента императора Максимилиана II аббата Цира о переговорах с А. М. Курбским в 1596 году // Археографический ежегодник за 1957 г. М., 1958.

68. *Лясота Е.* Щоденник // Жовтень. 1984. № 10.

69. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. К., 1890, 1896. Вып. 1, 2.

70. *Молчановский Н.* Письмо к редактору из Стокгольма (о бумагах шведского государственного архива по истории Малороссии) // Киевская старина. 1899. Т. 65.

71. *Мыцык А.* Новые данные о черноморских походах запорожского казачества против Османской империи и Крымского ханства // Междунар. отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Ростов-на-Дону, 1986.

72. *Мыцык А.* Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов. Днепропетровск, 1988.

73. *Мыцык А.* О двух немецких «летучих листках» XVII в. // Вопр. герм. истории. Днепропетровск, 1984. Вып. 12

74. *Наливайко Д.* Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. // Укр. іст. журн. 1969. № 8—12.

75. *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства с татарами в XVII веке. М., 1948.

76. Описи актовых книг Киевского центрального архива. К., 1869, 1872, 1876, 1882. Кн. 8, 9, 13—14, 16—19.

77. *Плохий С.* Папство на Украине. К., 1989.

78. Полное собрание русских летописей. Никоновская летопись. М., 1965. Т. 13.

79. *Полтава Л.* Україна перед Мазепинською добою // Свобода (Нью-Йорк). 1959. 22—30 лип.

80. Русская вивлиофика, или собрание материалов для отечественной истории, географии и древней русской литературы. М., 1833. Т. 1.

81. Русская историческая библиотека. 1898, 1906, 1909, 1913, 1917. Т.18, 24, 26, 29, 34.

82. Сборник Русского исторического общества. Спб., 1882, 1913. Т. 35, 142.

83. *Соловьев С.* История России с древнейших времен. М., 1960. Кн. 3.

84. *Сухоруков В. Д.* Историческое описание земли Войска Донского. Новочеркасск, 1903.

85. *Тихомиров М. Н.* Малоизвестные летописные памятники // Истор. архив. М.; Л., 1951. Т. 7.

86. *Токаржевський-Карашевич І.* Козаччина // Визвольний шлях. 1962. № 1.

87. *Томашівський С.* Перший похід Хмельницького в Галиччину. Львів, 1914.

88. *Тушин Ю. П.* Русское мореплавание на Каспийском, Черном и Азовском морях. М., 1978.

89. *Феденко П.* З дипломатичної діяльності Данила Грека // Праці Укр. високого пед. ін-ту. Прага, 1941. Т. 1.

90. *Филь М.* Українсько-московські зносини до приходу Івана Виговського // Шлях перемоги (Мюнхен). 1959. 18 січ.

91. *Флоря Б. Н.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVII в. // Карпато-Дунайские земли в средние века. Кишинев, 1975.

92. *Хаждеу Б. П.* Иоан Воевода Лютый. Кишинев, 1959.

93. Центральна наукова бібліотека АН УРСР. Рукописний відділ.

94. Центральний державний історичний архів УРСР у Києві.

95. *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. К., 1960.

96. *Шевченко Ф. П.* Дипломатична служба на Україні під час визвольної війни 1648 1654 рр. // Іст. джерела та їх використання. К., 1964. Вип. 1.

97. *Шевченко Ф.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959.

98. *Baranowski B.* Geneza sojuzu kozacko-tatarskiego z 1648 r. // Przegląd Historyczny. Warszawa, 1948. T. 37.

99. Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmi 1550 r. // Biblioteka Warszawska. 1866. T. 3.

100. *Corfus I.* Dokumente privatoare la istoria Romaniei culese din arhivele polone. Bucuresti, 1983.

101. *Dorošenko D.* a *Rypka J.* Polskó, Ukraina, Krym a Vysoká Porta v prvni pol. XVII st. // Časopis Narodniho musea v Praze. 1936. Zv. 1.

102. Katalog dokumentów tureckich. Warszawa, 1959. T. 1. Cz. 1.

103. Kronika Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. T. 2.

104. *Liva W.* Prameny k dějinam tricetilete valky. Praha, 1955, 1957. T. 7, 8.

105. *Okolski S.* Diariusz transaktej wojennej między wojskom koronnem a zaporoskim w r. 1637. (Без м. і д.)

106. Pamętniki Alb. Radziwilla, kanclera Litewskiego. Poznań, 1839. T. 1.

107. *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. Kraków, 1858.

108. *Podhorodecki L.* Sicza Zaporoska. Warszawa, 1960.

109. *Ramita-Gawronski F.* Sicze Zaporoskie // Biblioteka Warszawska. 1913. T. 1. Cz. 11.

110. *Reychman J.* Archiwa Tureckie i ich znaczenie dla nauki europejskiej // Archeion. Warszawa, 1961. T. 34.

111. Scriptores rerum polonicarum. Kraków, 1907. T. 20.

112. *Stryjkowski M.* Kronika Polska, Litewska, Zmódska i wszystkej Rusi. Warszawa, 1846.

113. Ukrainny sprawy. Przyczynek do dzejów Polskich, tatarskich i tureckich XVII wieku. Lwów, 1842.

114. Volumina legum. Petersburg, 1859. T. 3.

115. *Wójcek Zb.* Dzikie Pola w ogniu: O kozaczyznie w dawniej Rzeczi Pospolitej. Warszawa, 1960.

116. *Wójcek Zb.* Czy kozacy-zaporoscy byli na sluzbie Mazarina? // Przegląd Historyczny. 1973. T. 64.

ЗМІСТ

Сергійчук В. І.

С 32 Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII століття.— К.: Вид-во «Україна», 1991.— 253 с.— Бібліогр.: с. 247—252.

ISBN 5-319-00711-6

Науково-популярна книга присвячена історії Війська Запорозького періоду XVI — середини XVII ст. Автор змальовує історичні обставини, що зумовлювали та супроводжували воєнні походи українських козаків на суші й на морі, показує в цьому контексті дипломатичні стосунки Війська Запорозького з сусідніми країнами: Росією та Польщею, Швецією та Туреччиною. Особливе місце відводиться дипломатичній діяльності Б. Хмельницького. Для широкого кола читачів.

С $\frac{0503020902-047}{М201(04)-91}$ 177—91

ББК 63.3(2Ук)4 + 63.3(2)4

Научно-популярное издание

СЕРГИЙЧУК Владимир Иванович

ИМЕНЕМ ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО

УКРАИНСКОЕ КАЗАЧЕСТВО
В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ
XVI – СЕРЕДИНЫ XVII СТОЛЕТИЯ

(На украинском языке)

Киев
Издательство «Україна»
1991

Завідуючий редакцією
І. В. Лупандін
Редактор
Т. Л. Луньова
Молодший редактор
С. А. Ісаєва
Художник
Л. В. Демчишин
Технічний редактор
М. М. Парфенюк
Коректори
В. Ф. Бавенко,
С. Т. Пітунова

ИБ № 5755

Здано до набору 31.08.90.
Підписано до друку 29.01.91. Формат 84 × 108 1/32.
Папір офсетний № 1. Гарнітура банниківська.
Офсетний друк. Ум. друк. арк. 13,44.
Ум. фарб. відб. 15,64. Обл.-вид. арк. 13,6.
Тираж 25 000 пр. Зам. 0--3037 Ціна 1 крб. 50 к.

Видавництво «Україна»
252025, Київ-25, Десятинна, 4/6.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
252057, Київ, вул. Довженка, 3

ВЗЯТТЯ АЗОВА

1 крб. 50 к.

